

BETHLEN 300 ISKOLA A HAZÁBAN

A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI KÖZNEVELÉS FENNÁLLÁSÁNAK
300. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT
TUDOMÁNYOS TANÁCSKOZÁS TANULMÁNYKÖTETE.

Hódmezővásárhely, 2023

TARTALOMJEGYZÉK

IGEI KÖSZÖNTŐ	
BÁN CSABA lekipásztor	5
BEVEZETŐ	
PROF. DR. IMRE MIHÁLY	7
HEGYI ÁDÁM	
<i>A hódmezővásárhelyi iskola mint református kultúrvidék:</i> <i>„külföldiek” a vásárhelyi gimnáziumban a 18. században</i>	xx
ZVARA EDINA	
<i>18. századi magyar nyelvű protestáns bibliák a hódmezővásárhelyi</i> <i>Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában</i>	xx
IMRE MIHÁLY	
<i>A fizikoteologizmus jellemzői Szőnyi Benjámin műveiben</i>	xx
POSTA ANNA	
<i>Fiziko-teológiai költemények Szőnyi Benjámin kéziratban</i> <i>maradt neolatin versgyűjteményében</i>	xx
IMRÉNÉ BARTA EDIT	
<i>A gimnázium legrégebbi évkönyveinek néhány tanulsága</i>	xx
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID	
<i>Protestáns iskoláztatás katolikus szemmel</i>	xx
SZABADI ISTVÁN	
<i>Az elnyert nyilvánossági jog jelentősége</i>	xx
BÓDI KATALIN	
<i>Abai Nagy Ferenc kéziratosa, francia nyelvből készült fordításai</i> <i>a Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában</i>	xx
KÁDÁR FERENC	
<i>Vásárhely és Patak kapcsolata - néhány személy élettörténete tükrében</i>	xx

CZEGLÉDI SÁNDOR

„Isten segítségével tehát én, az erőtelen, lépek elő” - Egyház, vallás
és a közösség szolgálatának eszméi Kovács Ferenc ifjúsága idején**XX**

SIMON FERENC

A hódmezővásárhelyi református gimnázium kulturális emlékezete
és Bethlen Gábor nevének felvétele**XX**

ŐZE SÁNDOR

Bethlen Gábor alakja a 20. századi historiográfiában**XX**

SIPKA RÓZSA – IFJ. SIPKA SÁNDOR

Írás Németh László kapcsolatáról a „Sipka családdal”**XX**

IMRE LÁSZLÓ

A száműzöttől az írófejedelemig (Németh László vásárhelyi tanárévei)**XX**

Előadók listája**XX**

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK**XX**

IGEI KÖSZÖNTŐ

Szeretettel köszöntjük az olvasókat, a tanulmányok íróit, illetve azokat, akik részesei lehetnek öregdiákként, diákként, tanárként, gyülekezeti tagként - a szerény körülmények között - de örömmel és lelkesedéssel vállalt háromszáz éves jubileumi rendezvénysorozatunknak. Nehéz viszonyok között, minden külső forrás nélkül valósítottunk meg több olyan programot, amely a hódmezővásárhelyi köznevelésről, azon belül a református köznevelésről emlékezett meg. Két esemény kiemelkedett ezek közül: az országos református tanévnyitó, illetve a konferencia és vele együtt ez a kötet, amelynek szervező előadója és szerkesztője Dr. Imre Mihály professzor úr volt. Köszönet érte!

„¹Sámuel pedig vett egy követ, és felállítá Mispa és Sén között, és Ében-Háézernek nevezte el, mert mondá: Mindeddig megsegített minket az Úr!”
(1Sám 7,12 – Károli)

A jól ismert bibliai mondat az Ószövetség azon üdvtörténeti korszakába vezet bennünket, amikor az ígért földjén újra letelepedett választott nép évtizedeken keresztül harcol az ott lakó filiszteusokkal. A bírák korszakának vége lesz Sámuellel, aki egyúttal már a próféták korszakának első követé is. Itt hangzik fel egy ünnepi istentiszteletet követően az aranymondás-sá vált, hitvallásos mondat: „*Mindeddig megsegített minket az Úr!*”

Korszakváltás küszöbén, annak lezárásaképpen érkeztünk el a 2022/23-as tanévhez, amelyet intézményeinkkel együtt *Bethlen 300 - Iskola a hazában* címmel illettük, jelezve, hogy 1723 tél végétől kezdve a református egyháznak köszönhetően folyamatos a köznevelés Hódmezővásárhelyen. Azt megelőzően is létezett református gyülekezet és tanítás, amelynek azonban csak apró, egyelőre még egymásba nem illeszthető töredékei vannak. Ennek feldolgozása még várat magára, így a nevelés folyamatos történetírásának vásárhelyi időpontja 1723.

A tanulmánykötet Sámuelnek és a nép hitvallásának ezt a bátorságát vállalja fel. Emlékezők vagyunk „*egészen idáig*”, „*mindeddig*”, 2023 tanév végéig. Emberi töredékességünket - ahogy Pál apostol mondja: „*tükör által homályosan*” való látásunkat - valljuk meg a mondatban, hiszen csak életünk pillanatáig látjuk történetünket, mivel az előrelátás képessége nincsen birtokunkban.

Az összefoglalást is csak emberi mérték alatt tudjuk vállalni, hiszen háromszáz esztendő gazdagságát próbálja feleleveníteni tanulmánykötetünk. Diákjaink számát tízezrekben, tanítóink, tanáraink számát ezrekben mérhetjük, akik kiemelkedve vagy éppen szolgálatkészen végezték sokszor igen nehéz körülmények között szolgálatukat.

Hitvallásunk, hogy segítségre szorulunk. A sámueli felkiáltásban benne van az a tapasztalat, hogy közösségünknek minden időben szüksége volt segítségre, megtartó erőre. Valljuk, hogy a háromszáz év története nemcsak emberi történet, hanem a történelmet formáló Gondviselőnek és népének a története itt, Hódmezővásárhelyen.

Mi nem követ, hanem ezt a kötet ajánljuk az emlékezet és a jövő reménységének jeléül. Dicsőség az élő Istennek!

Bán Csaba
lelkipásztor

BEVEZETŐ

„Ma mind, akiknek múltban és jelenben
Te adtál messzehordó szárnyakat,
fészekbe visszavágyó szárnyalással
seregszemlére visszaszállanak.”

Áprily Lajos, A Fejedelemhez

Révész Bálint püspök imádságának egy részlete 1874-ben, az iskola fennállásának 150 éves ünnepségén így hangzott: „Óh, hol vannak már azok, akik e tanintézetet alapították, építették? hol vannak sokan azok közül, kik e tanintézetben nyertek oktatást, s a tudomány ettől vett világával fénylettek, kisebb vagy nagyobb körökben hivatásuk szerint?” Miklovicz Bálint elnöklelkész még nagyobb szorongással néz előre, a jövőbe: „Ki tudja, a mostani ünnepély, mely 150 esztendőnek zárókövét képezi intézetünk életében, nem lesz-e egyszersmind záróünnepély, ki tudja, az idők megsokasodott kíváncsalmához, megsaporodott követelményeihez képest, lesz-e erő és életképesség intézetünkben, a fenntartó testületek vagy egyénekben, hogy a 150 esztendeig fennállott iskola továbbra is fennmaradjon!” 2023. február 10-én került sor Hódmezővásárhelyen az Ótemplomban a Bethlen Gábor Református Gimnázium tricentenáriumi ünnepségére, ahol az összesereglettekkel együtt az iskola alapításának háromszáz éves jubileumát ünnepeltük egy konferencián. Mintha csak a százötven évvel korábbi emlékezők szavaira, kérdéseire akartunk volna választ adni. A kötet szerzői között találjuk az egykori – gimnáziumi, egyetemi – tanítványokat, majd kollégákat a szűkebb és tágabb szakmákból, akiknek munkássága lazábban-szorosabban kapcsolódik a háromszáz éves évfordulóhoz. Iskolájukhoz való ragaszkodásuk, érdeklődésük, hozzáértésük tette őket a kötet szerzőjévé. A generációs összetartozás, a múlt közös emlékei emelték a szerzők egy csoportját a kötet írói közé. Egyikük így fogalmazott az emlékezés emelkedett pillanatában. „Mi azonban a nagy fejedelemtől elnevezett iskolánkat ünnepeljük ma. Ahogyan az Áprily vers szakasza is írta a nagyenyedi Bethlen Kollégium 300. évfordulójára született versében, seregszemlére jöttünk. Jöttünk, a századok folyamán valaha és ma is itt tanító és itt tanuló tanárok és diákok. Jöttünk mi is, az 1980-ban Bethlen-műsorban résztvevők, már ősz fejjel, egykori „bethlenesek”. Hoztuk életünket, amelynek során próbálunk visszaadni valamit abból, amit innen, a Bethlen Gáborról elnevezett iskolánktól kaptunk.” (Őze Sándor) Háromszáz év: ez nemcsak három hosszú évszázad, ez már magyar történelemmé tágul; zivataros, földrengéses időszakokkal: sokszor pusztulás és új remény között hánykolódva. A kötet tanulmányai igazodtak az iskolatörténet hagyományos, eddig ismert csomópontjaihoz oly módon, hogy igyekeztek minél gazdagabban érzékelteni a szűkebb és tágabb kulturális kontextust, ugyanakkor ismeretlen forrásanyag feltárására is törekedtünk. Természetesen az egyes korszakok forrásadottságai lényegesen eltérnek egymástól, a jelen felé közeledve mennyiségük rohamosan növekszik, megsokszorozódik.

Hegyi Ádám tanulmánya ebben az első, forrásszegény, az iskola küzdelmes, sok nehézséggel szembenéző korszakában nyomoz és tár fel újabb összefüggéseket. Sikertelenül bizonyítani,

hogyan a hagyományos partikula pozíció a 18. században többször is megváltozik, erősödő iskolaközponttá válhatott a vásárhelyi skola, amikor más vidékekről származó diákokat fogad be, így bizonyos autonómiát szerez a hagyományos iskolahálózaton belül. Fokozatosan kultúr-vidéki szerepkört sikerül betöltenie, amely nemcsak az anyaiskolához fűződő hierarchikus viszonyát árnyalja, de előkészíti a nyilvánossági jog elnyerésének bonyolult folyamatát is.

Szőnyi Benjámin munkássága az utóbbi évtizedekben vált egyre inkább a korabeli kulturális kánon részévé, amikor sikerült felszámolni az egyházi és világi kultúra – korábban erősen torzító – hamis dichotómiáját. **Imre Mihály** tanulmánya pedig – korábbi kutatások folytatásaként – a hazai fizikoteologizmus irodalmának egyik meghatározó kezdeményezőjét mutatja be műveiben. Ebből kiderül, hogy német, holland és angol források alapján a korszak egyre viharosabban bővülő természetismerete szorosan illeszthető a hagyományos istenismerethez (cognitio Dei, Gotteserkenntnis). Ezek egyensúlyban vannak, sőt erősítik egymást: a *Gyermekek Fisikája* és a *Szentek Hegedűje* jól mutatja ezt az összefüggést. Két kulcsfogalmat kell megismernünk és értelmeznünk az irányzat teológiai, tudománytörténeti – mondhatni kultúra-tudományi – pozíciójának vizsgálatánál, ez pedig a theologia naturalis és a theologia revelata. Szőnyi saját munkásságát szervesen illeszti a hagyományos konfesszionális, kegyességi, liturgikus műfaji hagyományrendszerhez, mindezt úgy végzi, hogy debreceni, sárospataki, losonci, kolozsvári alkotói csoportokkal áll szoros kapcsolatban, kiadványok megjelenését serkenti, támogatja.

Bódi Katalinnak sikerült olyan, eddig rejtőzködő értékeket feltárni és megismertetni az ünnepi alkalommal, mint a reformkor kiemelkedő személyiségének, Abai Nagy Ferencnek francia nyelvből készült műfordításai. A kortársak között is népszerű J. C. Florian államelméleti regénye (*Numa Pompilius*) és idilliumai bizonyítják, hogy fordítójuk kiemelkedő műveltségű, széles szellemi horizontú alkotó volt, szűkebb pátriájának és az európai kultúrának jó ismerője, Vásárhelyen az iskolának, könyvtárának fejlesztője, és számos kulturális folyamat gerjesztője, segítője, országos kapcsolatrendszer segítségével. Kiváló könyvtára a gimnázium bibliotékáját gazdagította, annak mai napig féltve őrzött kincse.

A történelmi visszatekintések között különleges nézőpontot érvényesít **Lázár István** tanulmánya, amely a protestáns iskolakultúra ellenlábását, a jezsuita és piarista oktatás intézményi, szemléleti és tematikus jellemzőit mutatja be. A tanulmányból azonban az is kiderül, hogy a katolikus kortársak eredményes versenytársnak tekintették a protestáns iskolarendszert, amelynek jellemzői, adottságai sok tekintetben ösztönözték a katolikus intézményeket hatékonyságuk növelésére, természetesen eltérő konfesszionális törekvések megvalósítására. A követett kulturális modell mindkét nagy rendszerben számos párhuzamot mutatott, bár történelmileg erősen eltérő adottságok és lehetőségek fékeztek, vagy segítettek működésüket, a 18. században elsősorban a protestánsok rovására érvényesültek ezek az erőviszonyok.

Szabadi István tanulmánya több évtizedes törekvés sikeres befejezését mutatja be. A felekezeti oktatás számára a 19. század egyre erőteljesebben veti fel a nyilvánossági jog elnyerésének szükségességét, amely lehetővé teszi bármely felekezeti intézményben folytatott tanulmányok után a korabeli felsőoktatási intézményekben való továbbhaladást. Az első lépéseket ebbe az irányba még a reformkorban Szikszay Benjámin tette meg, akinek – a felszámolt temetőből kimentett – vörös márvány sírköve a könyvtár fala mellett a mai napig hirdeti a korszak kiválóságának emlékeztétét. A nyilvánossági jog elnyerésének azonban számos intézményi, oktatási feltétele volt (állandó tanárok, növekvő anyagi források), másrészt politikai kényszerítés eszközévé is válhatott, amint azt láttuk 1849 után.

Imréné Barta Edit dolgozata már a nyomtatott források korába visz bennünket, ami felváltja a kéziratosság sokszor hiányos, esetleges adottságait. Országos minták nyomán készülnek az évkönyvek (*Értesítők*), amelyek évente (olykor ritkábban) áttekintését adják az iskola szervezeti életének, tanárok, tanulók mozgásának, tananyag kiválasztásának, anyagi forrásoknak. Bemutatják Imre Sándor küzdelmét az Entwurf korában az iskola megmaradásáért, lassú szervezeti fejlesztéséért, amelyek érintik a nyilvánossági jog és a korábbi autonómia kérdéseit. A korszak hagyományai szerint tudományos-szakmai publikációs fórumot is teremtenek a tanárok munkáiból, amelyek a későbbiekben is fennmaradtak, megteremtve a tudós-tanár ideáltípusát. Mindezt a rejtőzködés, egyensúlyozás politikai kényszerei között kellett megvalósítani.

A Gimnázium múltjának egyik fontos őrzője kiemelkedően értékes könyvtára, amely az egész Tiszántúlon regionális jelentőséggel bír. Nem véletlen, hogy a páratlanul értékes gyűjtemény már régóta tudományos kutatás tárgyává vált, amely a genius loci számára is jelentős eredményeket adott, több értekezés, forráskiadvány, szakmai monográfia is született az elmúlt évszázadban állományára támaszkodva, kéziratok része sok újdonsággal szolgált. Ezért is indokolt a könyvtártörténeti szempont, amely megjelent a kötet több tanulmányában, kiváltképpen **Zvara Edina** dolgozata érvényesíti ezt a legjobban. Számos – több nyelvű – bibliakiadvást őriz a bibliotéka, amelyek a nemzetközi protestantizmus különböző nyugat-európai irányzataihoz köthetők, ezeket az országos kutatás régóta számontartja, mint Szenci Molnár Albert nevezetes *Biblia Tigurináját*. Hasonlóképpen értékes gyűjteményi részt képeznek a magyar nyelvű kiadások, amelyek között vannak 18. századi, hányatott sorsú külföldi edíciók, de tulajdonosaik is mutatják a könyvek útját, esetleg felhasználásukat.

Közismert, hogy a vásárhelyi gimnázium évszázadokig a Debreceni Kollégium partikulája volt, ami szorosan meghatározta az itteni iskolai, oktatási folyamatokat. Sárospatak és Vásárhely kapcsolata mindeddig sokkal rejtettebb és felderítetlen volt, most **Kádár Ferenc** tanulmánya irányította erre a figyelmünket. (Érdemes megjegyezni, hogy korábban is létezett a Sárospatakhoz fűződő kapcsolat, hiszen Szőnyi Benjámin rendszeresen megküldte a Kollégiumba megjelent, dedikált – a mai napig ott őrzött – műveit, Szathmári Pál professzor pedig levelező partnere volt, mindketten a fizikoteologizmus irányzatához vonzódtak.) Éppen a 19. század végén, Futó Mihály igazgatósága idején volt az iskola egyik virágkora, aki maga is – Erdélyi János tanítványaként – Patakról érkezett és hozta magával az ottani hagyomány- és értékszemléletet, ettől kezdve a pataki tudományos kiadványok, folyóiratok is folyamatosan jelen vannak könyvtárunkban.

A háromszáz év jelentős részben a latin nyelvű műveltség időszaka volt, amelyet források sokasága, de a könyvtár anyaga is bőségesen bizonyít, hiszen mindez hosszú ideig a meghatározó műveltségi modell legfontosabb forrásanyagát képezte. Ezért sem célszerű a történelmi visszatekintésnél mellőzni ezt az emlékanyagot, külön öröm, hogy Szőnyi Benjámin életművének latin nyelvű, kéziratok részét sikerült megszólaltatni. **Posta Anna** tanulmánya Szőnyi kéziratban maradt verseskötetét vizsgálja igen összetett szempontrendszer alapján, különös tekintettel a fizikoteologizmusához kapcsolódó jellemzőkre, amelyek kiegészítik a magyar nyelvű műveket. Szőnyi verses művei szorosan illeszkednek a 18. század hazai neolatin költészetébe, bár nyomtatott kiadásukra valamilyen nem került sor, több kortárs szerzővel szoros kapcsolata is volt. (Lázár János, Borosnyai Lukács Simon, Szathmári Pál)

Miklovicz Bálint 1874-ben még inkább úgy látja, küzdelmes életében „porszemet hordozva a porszemhez” épült és maradt meg az iskola: „Nincsenek ez intézet életében és történe-

tében nagy nevű ősök, és fényes alapítványok, jelentékeny összegek, melyek az alapítók és fenntartók bőkezűségét hirdetnék, tettek, hatottak nem lankadó buzgalommal forgolódtak az oltár körül [...]” A 19. század utolsó negyede viszont a szabad kibontakozás, nagylelkű alapítványok korát hozta el, ahol a bőkezű fenntartók megújították az iskolát, a küzdelmesen bővített, javított iskolaház helyett fényes, oromzatos palota emelkedett; tanárok élvezték az önzetlen fundátorok gondoskodását, amiből még az iskola kiemelkedő tanárának, Bodnár Bertalan egyiptomi tanulmányútjának támogatására is jutott. Kovács Ferenc adománya szinte összegezte morálisan, konfesszionálisan mindazt, amit az előző korok megfogalmaztak, generációk terveztek, benne együtt valósult meg az óriási anyagi áldozatvállalás és a hit áldozatkésztsége, alázata, hiszen az építés költségeinek majdnem a felét fedezte felajánlott ötvenötezer forintjával. Ennek a személyiségnek a bemutatását végzi el **Czeglédi Sándor** dolgozata, hogy Máté István bronz domborműve mellett – amelyet a Classis Fidelissima kezdeményezésére állítottak, – hirdesse Kovács Ferenc el nem múló példáját és még jobban tudatosítsa azt a mai nemzedékek értéktudatában. Nem véletlen, hogy a „képszegény” protestáns hagyomány ellenére még a kortárs, maga Tornyai János készítette el Kovács Ferenc és felesége, Küry Terézia egész alakos, monumentális ábrázolását. (Párhuzamként említhetjük, hogy a 18. századból senkinek nem ismerjük bármilyen képi ábrázolását, ami alól még az országosan kimagasló jelentőségű Szőnyi Benjámin sem kivétel!)

Két tanulmány is (**Őze Sándor, Simon Ferenc**) a *kulturális emlékezet és emlékezetpolitika* nagy fontosságú kérdéscsoportjával foglalkozik: hogyan hatott saját korában, a trianoni békediktátum traumája után a *Bethlen Gábor elnevezés*, milyen közvetlen politikai, kulturális, konfesszionális szándék fogalmazódott meg a névválasztásban, a kialakított kultusz hogyan formálta össz nemzeti dimenzióban a helyi döntést. Ebben az is kifejeződött, hogy milyen organikus értékrend hordozója volt folyamatosan az iskola, amely kisugárzott országos szellemi mozgalmakra is (népi írók), magához vonzva majd a korszak kiemelkedő alkotóját, Németh Lászlót is. Ami az államosítás előtti időszakban nyíltan vallott és vállalt, sokrétű értékrend volt, 1948 után különböző formában rejtőzködő korszakába kényszerült. A historiográfiai áttekintés jól mutatja a Bethlen-kép változásának, értékelésének sok változatát, annak sokszor felekezet- és ideológiafüggőségét, az iskola lazábban-szorosabban követte – kényszerült követni – ezeket a távoli folyamatokat. Azonban különböző kedvező, korrigáló szándékú személyes adottságok, szívós, generációkat bátorító értékörző törekvések nem hagyták veszendőbe menni a Bethlen-névadásból megmenthető szellemi örökséget. Így maradhatott meg hol nyíltabban, hol rejtőzködve a magyarság poszt-trianoni értelmezésének óvatos korrekciós igyekezete, amely az erdélyi fejedelem és fejedelemség gyógyító, vigasztaló emlékezetéhez húzódtott. Ugyancsak ez a Bethlen-kultusz igyekezett menteni a protestantizmus értékrendjének számos elemét, hiszen sokszor kényszerültek, kényszerültünk erre a mimikrire, amikor 1980-ban a Bethlen Gábor születésének 400. évfordulóján Szenci Molnár zsoltárok hangzottak a megemlékezés díszünnepségén. Négy száz év múlva is segített a Fejedelem kultusza, hogy visszatáljunk legértékesebb hagyományainkhoz, önbecsülésünk megmaradjon.

Az anyagi bőkezűség és támogatás mellett (a Kossuth-díj összegét a gimnázium könyvtárának gyarapítására adományozta, *Cseresnyés* című drámájának tiszteletdíját pedig a Cseresnyés kollégium kapta), azonban **Imre László** és **Dr. Sipka Rózsa** és **ifj. Dr. Sipka Sándor** tanulmányai azt a rendkívül gazdag kulturális, szellemi adományt mutatják be, amelyet a Gimnázium kapott Németh Lászlóhoz fűződő szoros kapcsolatrendszerétől. Kivételesen ritka példa, hogy korának kiemelkedő nagy írója mennyire ragaszkodott egykori „száműzetésének”

színhelyéhez, írói világának meghatározó művei kapcsolódtak vásárhelyi éveikhez, élményvilágához, itteni tanárságának korszakához. Mindez úgy valósult meg, hogy a helyi és regionális vonatkozások szövevénye a legtágabb írói világ kontextusába illeszkedtek. **Dr. Sipka Rózsa** és **ifj. Dr. Sipka Sándor** tanulmánya azt mutatja be, hogy a familiáris dimenzió és szeretetteljes kapcsolat hogyan lesz irodalomtörténeti érdekelttségűvé, amely az iskolatörténeti vonatkozásoktól az életmű tágasságához, összetettségéhez is elvezet. Imre László tanulmánya világirodalmi párhuzamokkal (a finn Sillanpää) érzékelteti Németh László vásárhelyi léthelyzetének sajátos jellemzőit, amelyek a 20. század értékdilemmáinak újra értelmezését fogalmazták meg ekkoriban írott műveivel. E Németh László kultusznak lesz majd fontos intézményi segítője a Németh László Társaság, amelynek székhelye hosszú ideig Hódmezővásárhelyen a Bethlen Gábor Gimnázium.

Mi mással is fejezhetnénk be ünneplő kötetünk bevezetőjének gondolatmenetét, mint az elődök szavainak idézésével és aktualizálásával, a hálaadással: „Azonban bízunk az Istenben, az ő atyai védelmében, bízunk az önerő és elhatározás éltető és gyakran, kimeríthetetlennek látszó forrásában, bízunk az akarat és buzgó áldozatkésztség teremő erejében, és aki mind- eddig segítségünk volt minékünk, nem fog elhagyni, sőt megsegít bennünket! S ím, maga e tanintézet, mely pedig szintűgy, mint azt ezt építők valának, földből vétetett, alkottatott, fennáll ma is, és a tudomány világa nagyobb-nagyobb fényt nyert ebben az idők haladtával! S hogy mégis minden veszélyektől eddig mentve lön, hogy nem törpült el, sőt inkább emelkedett e tanintézet, gondviselésednek köszönhetjük ezt, mert vigyáztak erre a te szemeid! Óh, mi urunk Istenünk!” (Révész Bálint-Miklovicz Bálint)

Imre Mihály

H e g y i Á d á m

A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI ISKOLA MINT REFORMÁTUS KULTÚRVIDÉK: „KÜLFÖLDIEK” A VÁSÁRHELYI GIMNÁZIUMBAN A 18. SZÁZADBAN¹

„Külföldiek” Vásárhelyen

Közismert, hogy a 18. században a református iskolarendszerben olyan központok léteztek, amelyek erős függésben tartották a vonzáskörzetükben lévő kisebb iskolákat. Debrecen, Sárospatak és Pápa kollégiumai partikulákat működtettek, vagyis olyan résziskolákat, amelyek az anyaintézmény tananyagát és a tanári gárdájukat is a központból kapták. A Tiszántúlon a legjelentősebb anyaiskola Debrecen volt, amelynek Hódmezővásárhely is a partikulája volt. Ennek köszönhetően Vásárhelyen a debreceni tananyag és a debreceni kollégium törvényei voltak érvényben. A kétévente egymást váltó rektorok mind Debrecenből kerültek ki tanítani, ugyanis a partikula nem alkalmazott állandó tanerőt.²

Bizonyos esetekben az erősebb partikulák az önállósodás útjára léptek. Kecskeméten 1750-ben olyan professzort alkalmaztak, akit nem a debreceni kollégium küldött ki, hanem külföldi tanulmányok után választotta a tanári hivatást. Az esemény azért jelentős, mert nyugat-európai egyetemen tanult fiatalembert a kollégiumok alkalmaztak, a partikulák nem. Azzal viszont, hogy Varjas János Kecskeméten nem lelkésznek, hanem professzornak állt, azt mutatja, hogy a kecskeméti iskola az önálló iskolaközponttá való fejlődés útjára lépett. Mivel a 18. századi terminológiában a professzor kifejezést a kollégiumokban tanító állandó tanár jelölésére használták, a rektort pedig az anyaiskolából vidékre kiküldött tanító megnevezésére, ezért a terminus technicus használatával Kecskemét duplán is jelezte önállósulási szándékát.³ Tudjuk, hogy ez nagyon lassan valósult meg, valójában csak a 19. század közepére lett független intézmény a kecskeméti gimnázium.⁴ Az viszont biztos, hogy a partikularendszerben nemcsak az anyaiskola és partikulája között létezett kapcsolat, hanem az erősebb iskolák is működtettek egy saját hálózatot. Ennek köszönhetően tudott Kecskemét önállósodni. Más iskolák esetében viszont ez nem valósult meg: a 18. század során például Karcag nem tudott professzori státuszt létrehozni, helyette Debrecenből 2-3 évenként egy-egy rektort küldött ki a kollégium.⁵

1830-ban Hódmezővásárhelyen az iskola tanárainak fizetésében külön kategóriát alkotott a „külföldiektől” szedett tandíj, ugyanis a tőlük elvárt fizetség összege kétszerese volt a helyi

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta

² BARCSA, 1905, 44.

³ BARCSA, 1905, 96. A 18/19. század fordulóján egyre több településen alkalmaztak állandó tanítót, de ez nem jelentette azt, hogy az állandó tanító azonos lett volna a professzorral. Valójában arról van szó, hogy a gyülekeztek az iskola színvonalának javítása érdekében igyekeztek állandó tanerőt alkalmazni az egymást váltogató rektorokkal szemben. Vö.: UGRAI, 2010, 76–84.

⁴ SZÉKELY, 2016, 25.

⁵ ÉLIÁS, 2022, 651.

lakosok tandíjának: „A maga tanítványaitól, ha nem alumnusok és külföldiek 6 Ft, a helybeliektől 3 Ft.”⁶ A szakirodalomban közismert, hogy Hódmezővásárhelyen a 18. században folyamatosan tanultak olyan diákok, akik nem a városból és nem is annak közvetlen vonzáskörzetéből származtak. A korabeli köznyelv őket hívta külföldinek.

Futó Mihály és Imre Mihály is felhívta arra a figyelmet, hogy Erdélyből és Dunántúlról is érkeztek fiatalok Vásárhelyre tanulni, akik ekkor mind külföldinek számítottak. A távoli vidékekről érkezők jelenlétét azzal magyarázták, hogy Vásárhelyre a debreceni kollégium küldte a diákokat azért, hogy tehermentesítsék a debreceni intézményt. Az 1723-as törvények szerint ugyanis a vásárhelyi iskolába önként vagy küldéssel (missus) lehetett bekerülni. A küldés valószínűleg arra vonatkozott, hogy Debrecenből irányították át Vásárhelyre a fiatalokat, vagyis az anyaiskola a diákok tanulmányainak helyszínét is befolyásolni tudta.⁷

1797-ben viszont változás történt a külföldi diákok státuszában, ugyanis ekkortól kezdve az előtanulmányokat is igazolniuk kellett az érdeklődőknek: innentől nem volt elég a debreceni kollégium kiküldése.⁸ Sőt! Kecskemét példájából kiindulva akár azt is feltételezhetnénk, hogy Hódmezővásárhely olyan iskolaközponttá kívánt válni, amelyik Debrecen-től függetlenedett, és ezért elkezdett saját vonzáskörzetet kialakítani, hiszen nem fogadta el a központ utasítását. A beiratkozási szabályok változásai viszont még nem ezt jelentik.

Véleményem szerint a vásárhelyi iskola regionális szerepének erősödését akkor tudjuk megvizsgálni, ha azt nézzük meg, hogy folytatott-e olyan tevékenységet, amelynek segítségével partikulából anyaintézménnyé vált. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy Hódmezővásárhely nem lett kollégium, de a „külföldiek” kitüntetett szerepe az 1830-as professzori díjlevélben arra utal, hogy az iskola hírneve, vonzáskörzete lehetővé tette azt, hogy rangosabb intézményként tekintsen magára.

A kultúrvidék fogalma

A 18. században a partikulák között nemcsak Kecskeméten, hanem másutt is megfigyelhető volt egyfajta önállósodási kísérlet.⁹ A folyamat a 19. században teljesedett ki, ekkor vált jelentősebb iskolaközponttá Nagykőrös, Kiskunhalas, Békés, Szentes és más városok.¹⁰ Valójában viszont egyáltalán nem volt példanélküli, hogy valaki az anyaiskola megkerülésével is jelentős állást szerezzen magának. Másként mondva ez azt jelentette, hogy a partikulák képesek voltak olyan színvonalú oktatást nyújtani, amelyet elvileg csak a kollégiumokban lehetett megszerezni.

Váradi György életútja jól mutatja ezt, mert 1637-től Diósgyőrben, 1640 és 1647 között Miskolcon tanult. Patakon sohasem járt, mégis a losonci iskola rektora lett 1649-ben.¹¹ Ezek szerint egy partikula (Miskolc) átvehette az anyaiskola (Sárospatak) helyét, és képes volt arra, hogy vonzáskörzetét kibővítsen. Itt láthatóan egy olyan jelenséggel állunk szemben, amely egy iskola regionális szerepével áll összefüggésben. Hasonló helyzet rajzolódik ki a Külső-

⁶ Kis, 1992, 251.

⁷ FÖLDESI – IMRE – VARSÁNYI, 1990, 12–13. FUTÓ, 1897, 44–45.

⁸ FUTÓ, 1897, 292.

⁹ Szőnyi Benjámin és Füredi Mihály levele a Debrecenből várt rektorokról in: G. SZABÓ, 1996, 301.

¹⁰ MÉSZÁROS – NÉMETH – PUKÁNSZKY, 2000, 330.

¹¹ SZAKÁLY, 1984, 262–265.

Somogyi Református Egyházmegyében a 19. század elején. Az esperességben szolgáló tanítók az ismert iskolaközpontokban tanultak (Sárospatak, Debrecen, Pápa), de Sarnay János csak Nagykőrösön. Ez egy újabb példa arra, hogy léteztek olyan iskolaközpontok (Nagykőrös), amelyek ki tudtak bocsátani olyan diákokat, akik alkalmasak voltak rektori munkára.¹²

A társadalomtörténet az utóbbi években figyelt fel arra, hogy a Magyarországon egészen a második világháborúig létezett egy felekezeti-művelődési alakzat: kollektív biográfiai elemzéssel megállapították, hogy a felekezethez való tartozás a műveltséget is meghatározta. A műveltség szintjét viszont regionális tényezők befolyásolták, mert attól függően, milyen intézményi struktúrát tudott az egyház egy földrajzi egységben kialakítani, annak megfelelően nőtt vagy csökkent a műveltség szintje.¹³ A református egyházban például a debreceni kollégium hatalmas vonzáskörzettel rendelkezett, de annak ereje tájegységenként eltérő volt.¹⁴ Kovács I. Gábor nem véletlenül beszél Sárospatak esetében erőterről, bár ő részletesebben nem fejtette ki a földrajzi tényező jelentőségét.¹⁵ Ugrai János viszont kísérletet tett arra, hogy meghatározza a református földrajzi egységek regionális jellemzőit. Ennek során számára a legnagyobb gondot az jelentette, milyen adatokkal lehet egy tájegység felekezeti regionális jellemzőit megállapítani.¹⁶ Megoldásként a reformkori kálvinista akadémikusok kollektív biográfiai elemzését végezte el, mert ennek segítségével meg tudta állapítani, hogy a magyarországi értelmiség tagjai az életútjuk során hogyan kötődtek tájegységekhez. Véleménye szerint meg lehet határozni felekezeti kultúrrégiókat, kultúrvidékeket és kultúrszigeteket. Ezek a kategóriák nem azonosak az egyházigazgatási egységekkel, mert például az egyházkerületek határain léteztek olyan „ütközőzónák”, amelyek hol az egyik, hol a másik kerülethez kerültek közelebb. Másként mondva voltak olyan egyházkerületi régiók, amelyek a szomszédos egyházkerülettel építettek ki szorosabb kapcsolatot, miközben hivatalosan nem ahhoz a központhoz tartoztak.¹⁷ A jelenséget mutatja, hogy a sárospataki kollégium partikuláinak a negyede az egyházkerület határan túl helyezkedett el.¹⁸

Ugrai a legnagyobb kategóriának a kultúrrégiót tekinti. Véleménye szerint a református egyházat tekintve beszélhetünk tiszántúli, tiszáninneni, dunamelléki-alföldi, pápai-komáromi és erdélyi kultúrrégiókról, amelyek elnevezése is mutatja azt, hogy a hagyományos egyházkerületi beosztás nem fedi le ezt az egységet. Például a dunántúli egyházkerület esetében Pápa és Komárom is központi szerepet töltött be az értelmiség életében, miközben a Balatontól délre eső területen nem mutatható ki olyan református iskola, amelyik kapcsolatba került volna valamelyik akadémikussal. Ezért nevezte el ezt a területet Dunántúl helyett pápai-komáromi régiónak.

Erdély esetében a kultúrrégióon belül beazonosított kultúrvidékeket is: Nagyenyed-Kolozsvár és Marosvásárhely iskoláit olyan központoknak tartja, amelyek az erdélyi kultúrrégióon belül kisebb vonzáskörzettel rendelkeztek, ezért használja rájuk a kultúrvidék kifejezést. Végül kultúrszigetnek olyan tájegységet tekint, amelyen csak átmenetileg tartózkodnak reformátusok, és távozásukkal meg is szűnik a kapcsolatuk a területtel. Erre példa a Szepesség,

¹² SZATMÁRI, 2017, 388.

¹³ KOVÁCS I, 2019, 804–812.

¹⁴ RÁCZ, 1995, 28–38. RÁCZ, 1996, 31.

¹⁵ KOVÁCS I, 2016.

¹⁶ UGRAI, 2022a, 87–88.

¹⁷ UGRAI, 2022b, 45–46.

¹⁸ UGRAI, 2023, 14. UGRAI, 2010, 84.

mert kálvinisták oda csak nyelvtanulás céljából mentek, de amikor ez befejeződött, a kapcsolat megszűnt a tájegységgel.¹⁹

Jelenleg nem tudjuk, hogy az Ugrai által felállított tipológia mennyire állja meg a helyét a 18. századi viszonyokat tekintve, de az biztos, hogy a jelenség létezett: a felekezeti generációkon keresztül meghatározta a művelődési szokásokat, míg az intézményi struktúra fejlettsége mondta meg, hogy a reformátusság mekkora és milyen régióban tudott saját elvei szerint közösséget építeni.²⁰ Miskolci példákra visszatérve ez a borsodi település az 1640-es években olyan fejlett iskolával rendelkezett, amelynek segítségével regionális befolyását növelni tudta.

Úgy gondolom, nem kell azt részletesen megindokolnom, miért nem tekintem a hódmezővásárhelyi iskolát egy kultúrrégió központjának, hiszen Debrecen túlsúlya a Tiszántúlon egyértelmű. Véleményem szerint viszont kultúrvidéki szerepkört betöltött Vásárhely. Annak érdekében, hogy meg tudjuk állapítani, valóban létezett-e ez a vonzáskörzet, fel kell használnunk Ugrai módszertanát. A fentebb említett tipológián túl ő meghatározott bizonyos változókat is, amelyek segítségével egy-egy régió jelentősége meghatározható, ugyanis megkülönböztet megtartó, kibocsátó és vonzó tájegységeket. Ha egy iskola az általa képzett diákokat képes volt saját alkalmazottjaként tovább foglalkoztatni, akkor az megtartó intézmény volt. Ha csak arra volt képes, hogy képezzen tanulókat, akik aztán másutt tanultak tovább vagy helyezkedtek el, akkor azt kibocsátó intézménynek tekintjük. Abban az esetben viszont, ha egy intézménybe más iskolák diákjai azért mentek át, mert ott jobbak voltak a körülmények, akkor azt vonzónak tekintjük.²¹

Források

A hódmezővásárhelyi forrásokban szereplő „külföldi” diákok említése egyértelműen azt mutatja, hogy az iskola valamilyen szintű vonzáskörzettel rendelkezett. Kérdés, mennyiben tekinthető ez regionális központnak, valóban létezett-e egy hódmezővásárhelyi kultúrvidék? Ennek megválaszolásához különböző források segítségével azt kell meghatároznunk, hogy a vásárhelyi iskola mennyire volt megtartó, kibocsátó és vonzó.

Ilyen jellemzőket az iskolába beiratkozó diákok adatainak elemzéséből nyerhetünk. Fontos forráscsoportot képeznek az intézmény számadásai, a rektori naplók és a korabeli könyvjegyzékek is. Ezt egészítik ki a tantestületre vonatkozó iratok, mert a feltételezett kultúrvidék központjaként lényeges kérdés, milyen terminus technicust használtak a vásárhelyiek a tanárok megnevezésére. Volt-e törekvés az állandó oktatói státusz (professzor) létrehozására? Ebben az esetben nemcsak azokat az iskolai iratokat kell megnézni, amelyek felsorolják tantestület tagjait, hanem azokat is, amelyek az intézmény működését szabályozták. Végül a legfontosabb forrás az ordinációs listák bevonása a vizsgálatba, mert ezekből állapítható meg, hogy a Hódmezővásárhelyen végzett diákok, hol és milyen munkakörben helyezkedtek el.

Az alábbiakban az állandó professzori státusz, az iskola beiskolázási vonzáskörzete, a kibocsátott diákok pályaválasztása, a gimnázium iratkezelési gyakorlata és a vásárhelyi intézmény

gazdasági ereje alapján megvizsgáljuk, mennyire tekinthető a hódmezővásárhelyi gimnázium egy kultúrvidék központjának.

Professzor vagy rektor?

A szakirodalom régóta hangsúlyozza, hogy 1748 és 1757 között Tatay Tankó István állandó professzorként dolgozott Vásárhelyen, vagyis az iskola önállósodása a 18. század közepén megindult. Ezt Debrecenben is érzékelték, ezért 1749-ben Hatvani István megpróbált nyomást gyakorolni Vásárhelyre, hogy a partikularendszerbe térjenek vissza, és a civis városból hozassanak rektort.²² A debreceni kollégium ragaszkodása a partikuláihoz általánosan jellemző volt. Jól mutatja ezt 1799-ből egy szepességi evangélikus utazó megjegyzése, amely szerint a kollégium tógás diákjaival töltötte be a vidéki tanítói állásokat.²³ Az önálló professzori státusz nem tudott Hódmezővásárhelyen fennmaradni: 1757-ben Szőnyi Benjámin és Füredi Mihály lelkipásztorok arra kérték a debreceni kollégiumot, hogy ismét küldjenek rektor a városukba, mert nem Tatay Tankó nem vállalta a további tanítást.²⁴

Vannak olyan adataink is, amelyekből kiderül, hogy Hódmezővásárhelyen a rektortól komolyabb szellemi teljesítményt is elvártak a tanításon kívül. Segesvári István 1787 és 1788 között volt az iskola vezetője Vásárhelyen. Ez idő alatt fordította le a fiziko-teológia képviselőjének, William Derhamnek a főművét magyarra. A fordításra minden bizonnyal a helybeli lelkipásztor, Szőnyi Benjámin buzdította.²⁵ Ezek szerint létezett a városban egy olyan értelmiségi közeg, amely inspirálta az iskolába újonnan kinevezett tanerőt a tudományos életre.

A békési egyházmegye jegyzőkönyve és a vásárhelyi iskola diáknévsora alapján rekonstruálni tudjuk, hogy a 18. században milyen volt a tanári kar a városban. Ezek szerint 1712-ben Tatai Györgyöt nevezték ki rektorra, akit 1714-ben Lossonczi János követett. 1716-ban Mocsai Pál nevét találjuk a jegyzőkönyvben.²⁶ A szakirodalom Szőnyi Benjámin kéziratos egyháztörténete alapján azt állította, hogy Mocsai működésétől kezdve tanultak az iskolában tógás diákok, vagyis olyanok, akik a debreceni kollégium felsőbb évfolyamainak megfelelő ismereteket tanultak.²⁷ Valójában csak 1723-tól Erdélyi Sámuel rektori működésétől maradt fenn a tógás diákok névsora.²⁸ A korabeli gyakorlat szerint elvileg ez azt jelentette, hogy az összes előrit évfolyam elvégzése után a diákok egyházi szolgálatot is vállalhattak.²⁹ Például 1610 és 1735 között a szatmári iskolából nyolc olyan diák került ki, akiket anélkül szenteltek fel lelkésznek, hogy Debrecenben tanultak volna.³⁰ A későbbiekben meg fogjuk vizsgálni a vásárhelyi iskola által kibocsátott tanulók életútját, most viszont térjünk vissza a rektorok bemutatásához.

²² FUTÓ, 1897, 40–43.

²³ GLATZ, 2013, 56.

²⁴ G. SZABÓ, 1996, 301.

²⁵ IMRE, 2012, 406.

²⁶ HEGYI, 2021, 92–94. MNL CsCsML HL VIII.51.1. *A hódmezővásárhelyi református gimnáziumban tanuló diákok névsora 1723–1797.* A forrás szövegét lásd: <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/55/> Az átírás Presztóczki Zoltán munkája. Vö. PRESZTÓCZKI, 2019.

²⁷ SZEREMLEI, II. kötet, 1938, 194. FUTÓ, 1897, 38–39.

²⁸ Lásd 25. lábjegyzet.

²⁹ MÉSZÁROS, 1981, 530–533. FINÁCZY, 1899, 210–211. A partikulákról általában: DANKÓ, 1988.

³⁰ BARCSA, 1905, 74.

¹⁹ UGRAI, 2022b, 45–50.

²⁰ KÓSA, 2016, 113–130.

²¹ UGRAI, 2022b, 46.

Ha alaposabban megnézzük a forrásokat, akkor kiderül, hogy az iskola jegyzőkönyvében sohasem nevezték Tatay Tankó Istvánt professzornak. 1744-ben és 1745-ben mint rektort tüntetik fel, és 1747-ben ismét.³¹ A békési egyházmegye jegyzőkönyve szerint 1743-tól két évig szolgált mint rektor a városban, majd külföldi tanulmányokat folytatott. 1747-ben viszont, és 10 éven keresztül mint professzor irányította az intézményt. A professzori megnevezés tehát nem az iskola, hanem az egyházmegye jegyzőkönyvéből származik.³² Fentebb említettem, hogy a szakirodalom szerint Tatay professzorként tevékenykedett, és ezt az iskola önállósodásának fontos jeleként tartották számon. Véleményem szerint ez viszont nem azonos a kollégiumi professzorok státuszával, ugyanis az iskola iratai alapján látszik, hogy nem egy kollégiumi tanári állást, hanem az ideiglenesen tanító rektorral szemben egy állandó tanári állást szerveztek meg. Míg Debrecenben a professzorság egyet jelentett a teológiai tanári állással, addig Vásárhelyen ezen a címen az állandó státuszt értették. Ezt erősíti meg az, hogy 1789-ben, 1791-ben és 1794-ben „rectore et professore” kifejezéssel illették az iskola vezetőit Hódmezővásárhelyen. Sohasem fordul viszont elő önállóan a professzor kifejezés.³³ Valójában 1789-ben, 1791-ben és 1794-ben nem sikerült állandósítani az iskola vezetőjét, mert minden esetben más-más név szerepel a tanárok megnevezésénél. Ráadásul az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben sem használják a professzor kifejezést, helyette „ludimagister”³⁴ megnevezéssel tüntetik fel Szilágyi Istvánt, akit a diáknévsorban „rectore et professore” titulussal jelöltek. Ezek alapján megállapítható, hogy Hódmezővásárhely részéről volt törekvés arra, hogy az iskolát megerősítsék, de ez nem volt annyira erős, hogy komolyabb eredményeket elértek volna.

Vonzáskörzet és pályaválasztás

Közismert, hogy a református oktatásban csak azokban az iskolákban kellett a diákoknak az iskolai törvényeket aláírniuk, ahol magasabb szintű oktatás volt. Ez nemcsak a kollégiumokat jelentette, hanem a partikulákban is találunk erre példát.³⁵ A hódmezővásárhelyi gimnázium törvényeit aláíró tógás diákok névsora 1723 és 1796 között összesen 427 fiatal beiratkozását tartalmazza. A forrás általában csak a subscriáló nevét közli, néhány esetben viszont származási helyét és további életútját is. 194 esetben jegyezték föl az életút további adatait, és 203 esetben adták meg a diák születési helyét. A származási helyek átnézésével megállapítható, hogy a 203 tanuló közül összesen 61 hódmezővásárhelyi születésű volt.³⁶

A diáknévsor jelenlegi feldolgozottsági állapota nem felel meg a prozopográfiai elemzések-től elvárt szintnek, mert a benne található adatokat még nem hasonlítottam össze más forrásokkal mint például a debreceni kollégium diáknévsorával illetve peregrinációs adattárakkal. Valószínűleg sokkal több életrajzot lehetne ezek segítségével rekonstruálni, de most csak a vásárhelyi diáknévsorra koncentrálnak. Így nem lehet teljes egészében megállapítani a vá-

³¹ Lásd 25. lábjegyzet.

³² HEGYI, 2021, 94. A két forrás eltérő adatokat szolgáltat azzal kapcsolatban, pontosan melyik évben kezdte meg a szolgálatát Tatay Vásárhelyen, mert az iskolai jegyzőkönyv szerint 1743-ban, az egyházmegyei protokollum alapján 1744-ben.

³³ Lásd 25. lábjegyzet.

³⁴ HEGYI, 2022, 303.

³⁵ FÖLDESI – IMRE – VARSÁNYI, 1990, 17.

³⁶ Lásd 25. lábjegyzet.

sárhelyi iskola kibocsátószerepét, mert nem tudjuk, milyen karriert csináltak a diákok, ezért csak lehetséges jelenségekre utalhatunk. A 18. századi településnevek mai alaknak megfelelő feloldása sem történt még meg, ezért a névsorból levont következtetések a későbbiek során még módosulhatnak. Ennek ellenére az iskola beiskolázási vonzáskörzetére és a kibocsátott diákok pályaválasztására érdekes adatok állnak a rendelkezésünkre, amelyek segítségével megvizsgálhatjuk az intézmény regionális jelentőségét.

A gimnázium történetírójának, Futó Mihálynak is feltűnt, hogy a felsőbb évfolyamokra lépett diákok között sokan nem helybeliek voltak. Futó arra is felhívta a figyelmet, hogy nemcsak a közeli településekről, hanem Erdélyből és Dunántúlról is mentek ifjak Vásárhelyre tanulni. Amint ezt már említettük, a távolról érkezőket nagy valószínűséggel a debreceni kollégium küldte azért, mert a cívis városban férőhelykapacitásgondok miatt nem tudták őket fogadni.³⁷ Ha megnézzük a diáknévsort, akkor valóban egészen messzi tájakról érkezők is feltűnnek a listában. Például 1757-ben Deretskei János Beregszászról, 1762-ben Tsóka András Csallóközarányosból, 1765-ben Pap Martin Zilahról, 1789-ben Pál István Fejér megyéből indult el, hogy ebben az alföldi városban tanulhasson.³⁸

Mivel a teljes diáklétszám majdnem felének ismerjük a származási adatait, ezért meg tudjuk állapítani, milyen volt az intézmény vonzáskörzete. Az ismert 203 születési adatból 61 esetben helybeli tanulóról beszélünk, amely azt jelent, hogy hozzávetőlegesen a diákok 30%-a származott Hódmezővásárhelyről és 70%-a „külföldről”. Ez a szám akkor is jelentős vonzáskörzetet jelent, ha a debreceni kollégium besegített a vonzáskörzet növelésébe, hiszen debreceni utasításra került Vásárhelyre a diákok egy része.

A fiatalok további életútját vizsgálva az állapítható meg, hogy általános jelenség volt a debreceni kollégiumban továbbtanulni, ugyanis 194 diákról tudjuk, hogy a vásárhelyi tanulmányok befejezését követően mit csinált, vagyis a teljes tanulói létszám 45%-áról vannak adataink. Ez ugyan nem reprezentatív, de a tendenciákat már elég jól mutatja. Összesen 122 személy lett később debreceni diák, míg Sárospatakra hatan, Pápára öten mentek továbbtanulni, és egyetlen egy olyan fiatalról tudunk, aki Szatmárra ment tovább. Ezek az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy Debrecen volt a központ, a többi református kollégium nem játszott jelentős szerepet Hódmezővásárhely életében.

Ha azt nézzük meg, hányan voltak olyanok, akik a hódmezővásárhelyi iskola elvégzése után nem tanultak tovább, akkor összesen 22 alumnusról van adatunk. Valójában ennél többen voltak, akik nem folytatták másutt tanulmányaikat, de ők vagy meghaltak vagy fegyelmi vétség miatt távoztak, ezért esetükben értelmetlen az életút további szakaszait elemeznünk. Többen választottak maguknak világi foglalkozást, mint például a kovács mesterséget vagy a katonáskodást: Török János 1766-ban írta alá a törvényeket, később viszont katonának állt. Sánta János 1791-ben lett vásárhelyi diák, később viszont kovácsként dolgozott.

Egyházi pályát is választottak maguknak a diákok. Igaz, olyanról nincs adatunk, aki csak helyben tanult, és utána lelkésszé szentelték volna, van viszont olyanról, aki rektor vagy segédtanító lett: Percsi István 1724-től 1728-ig tanult Hódmezővásárhelyen, majd később algyői rektor lett. Füredi István és Horváth Pál neve után csak annyit jegyeztek fel „venit pro rect.”, vagyis tanítónak álltak, de azt nem tudjuk hol. 1765-ben Vágó István erdélyi származású diák sem tanult tovább, hanem helyette Ágyán lett tanító. Medgyesi János 1772-ben

³⁷ FUTÓ, 1897, 44–45.

³⁸ Lásd 25. lábjegyzet.

még Vásárhelyen tanult, majd később Gyulaváriban lett praeceptor. Balogh István valószínűleg szülőfalujában, Nagyarsányban lett 1781 után rektor. Szabó Ferenc 1770-ben írta alá a törvényeket, majd az iskola befejezése után Makón lett segédtanító, ahol 32 éves korában meghalt.

A fentebbiek alapján összesen hét diákot ismerünk, akik a hódmezővásárhelyi iskola elvégzése után egyházi pályán helyezkedtek el. Ez a teljes diáklétszámnak az 1,6%-a. Ha csak azt nézzük, hogy az ismert életutakon belül, hányan választottak klerikus munkát, akkor ez az arány 3,6%-ot tesz ki, vagyis a 194 ismert életút esetében igen kicsi azoknak az aránya, akik nem tanultak tovább, és egyházi pályát választottak maguknak.

Intézmény az iratok mögött

Sokat elárul egy intézmény jelentőségéről annak iratkezelési gyakorlata. A debreceni kollégium az általa kiküldött rektorok működését ellenőrizte: eskütelre kötelezte a „rektóriákra” kibocsátott diákokat, hivatalos megbízólevelet állítottak ki a rektor számára, amelyről az reverzális adott. Elvárták, hogy a rektori szolgálat lejárta után a fogadó gyülekezet igazolást állítson ki tanításának eredményességéről, és végül Debrecenbe való visszatéréskor alaposan megvizsgálták a kiküldött fiatal teljesítményét:³⁹ 1775-ben a debreceni kollégium Hódmezővásárhelyi rektori szolgálatra bocsátotta ki Mocsi Mihályt, aki ennek megfelelően esküt tett arról, hogy hivatalához hűséges lesz. Mocsi által aláírt nyilatkozathoz a debreceni kollégium még kísérőlevelet is kiállított, Vásárhelyen viszont nem készült ilyen részletes dokumentáció az új rektor szolgálatáról. Egyszerűen csak beírták Mocsi nevét az iskola anyakönyvébe.⁴⁰

A 18. század során a vásárhelyi iskolának egyetlen egy protokolluma volt csak, míg a debreceni kollégiumnak számos testülete működött, amelyek mindegyike állított elő iratokat. Többek között a professzorok jegyzőkönyvet vezettek, miközben a kollégium saját törvényszékkel rendelkezett, amelynek szintén volt protokolluma. A senior, a contrascriba és a kúrátor is készített iratokat, tehát bonyolult, egymással sok szálon összefüggő belső intézményi struktúrában működött a debreceni intézmény.⁴¹

Igazából nem meglepő, hogy Hódmezővásárhelyen egyszerűbb rendszerben működött az iskola, hiszen csak egy partikula volt. Kevés olyan irat van, amelyet maga az iskola állított ki, inkább az egyházközség készítette el a dokumentációt. Ritka kivételnek számít az az irat, amelyet 1766-ban „humillimi servi scholarum helv. confessionis”⁴² megjelöléssel írtak alá. Helyette viszont sokkal gyakoribb volt az, amikor „hódmezővásárhelyi reformáta szent ekklezsia előljárói”⁴³ állították ki az iskolával kapcsolatos iratokat. Az is előfordult, hogy a város hozott döntéseket a gimnáziummal kapcsolatban. Így például meghatározták, hogy milyen egyházi szolgálatokat vártak el a diákoktól: „Prédikációs halottért mester urunknak s a deá-

³⁹ G. SZABÓ, 1996, 308.

⁴⁰ HREGY A/5/1 nr. 20. *Mocsi Mihály rektori kinevezése, 1775. április 3.* valamint MNL CsCsML HL VIII.51.1.

⁴¹ KORMOS, 1988, 489.

⁴² MNL CsCsML HL XII.6.c.1. *A hódmezővásárhelyi református iskola beszámolója a vármegye számára, 1766.* Vö.: <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/594/>

⁴³ HREGY A/5/1 nr. 34. *A hódmezővásárhelyi egyház válasza Békési Pál makói rektor ügyére, 1790.*

Vö.: <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/180/>

koknak 16 polt[ura].”⁴⁴ Annak ellenére, hogy a diákokat itt is a senior vezette, sokkal kevésbé volt önálló debreceni társához képest. 1723-ban meghatározták a senior feladatait, de nem ismerünk olyan iratot, amelyet ő írt volna alá.⁴⁵

A könyvtár működését viszont egész részletesen dokumentálták: 1758 és 1799 között huszonnégy különböző könyvjegyzéket készítettek a rektorok, amelyek az ajándékba kapott kötetekről és a vásárlással beszerzett könyvekről is tudósítanak.⁴⁶ Az összesen 67 számozott lap terjedelmű jegyzőkönyvben a könyvtárral kapcsolatos feljegyzések 16 lapot tesznek ki, amely azt jelenti, hogy a protokollum 23%-a a bibliotékával foglalkozik, miközben ugyanebben a kötetben találjuk a törvényeket, a város utasításait és a diáknévsort is.

Ha összehasonlítjuk ezt az arányt más partikulákkal, akkor azt látjuk, hogy Vásárhelyen részletesebben adminisztrálták a könyvtár ügyeit, ugyanis a vásárhelyhez hasonló státuszú mezőtúri iskolában a 18. században egyetlen egy katalógust készítettek, amelybe a gyarapodást is beírták, míg Vásárhelyen állandóan újabb katalógusokat állítottak össze.⁴⁷ A debreceni kollégium viszont messze lekörözte mindkét intézményt, ugyanis több vastag kötetben rögzítették az iskolai könyvtár katalógusát.⁴⁸

Gazda(g)sági viszonyok

A debreceni kollégium erejét az adta, hogy önálló jövedelemmel rendelkezett, hiszen birtokai voltak Tiszadadán és Sajókazinban. Az erdélyi fejedelmek néhány falu tizedbevételét biztosították, és Debrecen városa is rendszeresen támogatta az intézményt. A 18. század közepétől jelentős segítség volt a külföldi református egyházaktól kapott anyagi segély. Nagyon komoly bevételek származtak a diákok adománygyűjtéseinek köszönhetően, mivel a szupplikáció gyakorlásával a tanulók évente többször is bejárták az iskola vonzáskörzetébe tartozó gyülekezeteket, ahol a kollégium számára kértek adományokat. Ezek segítségével lehetett a professzorok fizetését és az iskola napi működését biztosítani.⁴⁹ Ehhez képest a hódmezővásárhelyi iskola sokkal szerényebb keretek között működött, amely meghatározta regionális szerepének mértékét is.

A vásárhelyi partikulának nem volt saját jövedelme, hanem az egyházközség biztosította az anyagi forrásokat. Valójában a gyülekezet fő bevételi forrása az egyházadó volt, a stlolaris jövedelmek és a lelkészek jobbágytelkei a prédikátorok fizetését fedezték. Nem tudunk arról, hogy a hódmezővásárhelyi diákok a debreceni társaikhoz hasonlóan albizáltak volna, tehát szervezett adománygyűjtéssel nem jutott pluszjövedelemhez az intézmény. A Békési Református Egyházmegyében egyetlen egy eklézsiának sem volt a párbéren kívül egyéb pénzügyi alapja, nem voltak sem birtokaik, sem sókereskedelemből származó bevételeik.⁵⁰ Ez azt jelentette, hogy az iskola működtetését szűkös anyagi forrásokból kellett megoldaniuk.

⁴⁴ MNL CsCsML HL VIII.51.1. *Hódmezővásárhely tanácsának határozatai a református gimnázium működésével kapcsolatban, 1723.* Vö.: <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/54/>

⁴⁵ MNL CsCsML HL VIII.51.1. *Hódmezővásárhely senior eskümintája, 1723.* Vö.: <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/53/>

⁴⁶ ZVARA, 2012, 17.

⁴⁷ HEgyI, 2012, 116.

⁴⁸ FEKETE, 1988, 152–321.

⁴⁹ RÁcz, 1995, 101–142. BOZZAY, 2022, 185–201.

⁵⁰ HEgyI, 2022, 204–207. A református egyház jövedelmeivel kapcsolatban általában lásd. RÁcz, 2002, 251–286.

Nem véletlen, hogy a város igyekezett a tanulókat támogatni: 1723-ban rendelkeztek arról, hogy a diákok étkezését a település biztosítja.⁵¹ 1770-ben Török Ferenc Csongrád vármegye táblabírója 100 Ft összegű alapítványt tett a vásárhelyi iskola diákjai számára, amelynek kamatait is a gimnázium működésére kellett fordítani. Török alapvetően a fiatalok étkezését akarta ezzel az összeggel támogatni, de kikötötte, ha rosszabbra fordulna az iskola anyagi helyzete, akkor az alapítvány támogatásában csak olyanok részesülhetnek, akik vásárhelyi születésűek, és a debreceni kollégiumban akarnak továbbtanulni.⁵²

Véggkövetkeztetések: a hódmezővásárhelyi kultúrrégió

A fentebbiekben bemutatott adatokból a következő képet tudjuk felvázolni: az állandó tanári státusz létrehozására folyamatosan törekedtek az egyház vezetői. Ez kisebb-nagyobb sikerrel meg is valósult, az iskola irataiban többször is találkozunk a professzor titulussal. Láthatóan a hódmezővásárhelyi iskola megpróbálkozott azzal, hogy a partikuláris rendszertől függetlenítse magát. Az intézmény iratkezelési gyakorlatából megállapítható, hogy valódi függetlenség nem jött létre, a gimnázium nem lett önálló. Legjobban a gazdálkodási viszonyok igazolják ezt, mert az iskola az egyházközség és a város anyagi támogatásával tudott fennmaradni. Igaz, létesültek alapítványok, amelyek az étkeztetést támogatták, de ezek nem voltak elegendőek arra, hogy a debreceni mintához hasonlóan gazdálkodó kollégium jöjjön a Dél-Alföldön létre. A beiratkozott diákok származási helye és pályaválasztása viszont azt mutatja, hogy az átlagos partikulákhoz képest jelentősebb volt a vásárhelyi iskola, mert országos beiskolázási vonzaskörzete volt, és ki tudott bocsátani olyan végzett fiatalokat, akik egyházi pályán helyezkedtek el anélkül, hogy a nagy kollégiumok valamelyikében tanultak volna.

Ha megnézzük, milyen volt az intézmény megtartó, kibocsátó és vonzó ereje, akkor az alábbiakat állapíthatjuk meg: kevés adatunk van azzal kapcsolatban, mennyire volt megtartó az iskola, mert a diáknévsorban nincsenek feljegyzések arról, hogy kik maradtak a városban. Mivel kollektív biográfiai gyűjtést nem végeztünk, ezért ezt a kérdést nem tudjuk megválaszolni. A kibocsátással kapcsolatban viszont tudunk állításokat megfogalmazni, mert a teljes diáklétszám 1,6%-a nem tanult tovább, miközben egyházi pályán (tanító, segédtanító) helyezkedett el. Igaz, ez alacsony arány, de mégis azt mutatja, hogy lehetséges volt a debreceni kollégium látogatása nélkül is egyházi karriert csinálni, vagyis Hódmezővásárhely jelentősebb iskolaközpontnak számított a 18. században. A környező református iskolákhoz képest kiemelkedő szerepkört látjuk abban is, hogy Erdélyből, Dunántúlról is jöttek diákok a Dél-Alföldre tanulni. Ez igen jelentős vonzaskörzetet jelent, még akkor is, ha a debreceni kollégium irányította Vásárhelyre a fiatalokat. Azért tartjuk ezt komoly vonzó erőnek, mert a civis városból nem irányították volna a diákokat tovább Csongrád vármegyébe, ha nem lett volna megfelelő színvonalú ott az oktatás.

Összeségében a vonzás és a kibocsátás alapján azt mondhatjuk, hogy egy regionális centrumról beszélhetünk, vagyis a 18. század során valóban kultúrrégiós szerepet töltött be

⁵¹ MNL CsCsML HL VIII.51.1. *Hódmezővásárhely tanácsának határozatai a református gimnázium működésével kapcsolatban*, 1723. Vö.: <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/54/>

⁵² HREGY A/5/1 nr. 14. *Török Ferenc táblabíró adománya a debreceni és hódmezővásárhelyi iskolák számára*, Hódmezővásárhely, 1771. január 6. Vö.: <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/169/>

Hódmezővásárhely. Azt viszont nem tudjuk, hogy az Alföld többi jelentős iskolaközpontjához (Mezőtúr, Nagykőrös, Kecskemét) képest ez milyen volt.

Felhasznált irodalom

BARCSA, 1905
BARCSA János: *A Debreceni Kollégium és partikulái*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomda Vállalata, 1905.

BOZZAY, 2022
BOZZAY Réka: *A debreceni kollégiumnak nyújtott svájci, holland és angol segély története* in: KOLUMBÁN Vilmos József (szerk.): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról: egyháztörténeti tanulmányok*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2022 (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek, 25.), 185–201.

DANKÓ, 1988
DANKÓ Imre: *A kollégium partikularendszere* in: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Debrecen, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 776–811.

ÉLIÁS, 2022
ÉLIÁS János: *Források a karcagireformátusfiúiskola történetéhez 1722–1850*, Lymbus Magyararságtudományi Forrásközlemények 20(2022) 613–713.

FEKETE, 1988
FEKETE Csaba – KULCSÁR György – MONOK István – VARGA András: *Partiumi könyvesházak 1623–1730*, Budapest – Szeged, MTA Könyvtára, 1988 (Adattár XVI – XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14.)

FINÁCZY, 1899
FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, 1. kötet 1740–1773, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1899.

FÖLDESI – IMRE – VARSÁNYI, 1990
FÖLDESI Ferenc – IMRE Mihály – VARSÁNYI Péter István: *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1990 (Iskolák a múltból, 3.)

FUTÓ, 1897
FUTÓ Mihály: *A hód-mező-vásárhelyi államilag segélyezett ev. ref. főgymnasium története*, Hódmezővásárhely, Részvény Nyomda, 1897.

GLATZ, 2013
Jakob GLATZ: *Egy magyar ember őszinte megjegyzései hazájáról néhány magyar vidéken tett utazása során*, Budapest, Balassi, 2013.

HEGYI, 2012
HEGYI Ádám: *A mezőtúri református gimnázium könyvtára a 18. században*. Ertsei Dániel (1744–1809) szerepe egy mezőváros kulturális életében, in: MONOK István (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége*, Budapest – Eger, Kossuth, 2012 (Kulturális örökség), 103–150.

HEGYI, 2021
HEGYI Ádám: *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1839)*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2021 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 23.).

HEGYI, 2022
HEGYI Ádám: *Összeírások és egyházlátogatások a Békési Református Egyházmegyében 1721–1820 (1831) között*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2022 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 26.).

IMRE, 2012
IMRE Mihály: *Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével – Szőnyi Benjámin elfeledett öregkori műve (Istennek Trombitája..., 1790–91)* in: IMRE Mihály: Az isteni és emberi szó párbeszéde, Sárospatak, Hernád, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7.), 339–432.

KIS, 1992
KIS Bálint: *A helvéciai vallástételt követő Békés-bánáti egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földle-
írási történeteinek emléke* in: GILICZE László – KORMOS László (közread:) A Békési-Bánáti Református
Egyházmegye története, Szeged – Békéscsaba, Csongrád Megyei Levéltár – Békés Megyei Levéltár,
1992 (Dél-alföldi évszázadok, 5.), 51–292.

KORMOS, 1988
KORMOS László: *A kollégium levéltára* in: BARCZA József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium
története, Debrecen, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 468–
498.

KÓSA, 2016
KÓSA László: *A magyar református egyház területi szerveződése* in: GÁL András [et al.] (szerk.): A Kárpát-
medence történeti vallásföldrajza, 1. kötet, Nyíregyháza, Nyíregyházi Egyetem, 2016, 113–130.

KOVÁCS I, 2016
KOVÁCS I Gábor: *Sárospatak erőterében*, Budapest, ELTE, Eötvös Kiadó, 2016, (Történeti elitkutatások,
9.).

KOVÁCS I, 2019
KOVÁCS I Gábor: *Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáse-
litje*, Magyar Tudomány, 180(2019) VI, 804–812.

MÉSZÁROS, 1981
MÉSZÁROS István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között, Budapest, Akadémiai
Kiadó, 1981.

MÉSZÁROS – NÉMETH – PUKÁNSZKY, 2000
MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla: *Bevezetés a pedagógia és az iskolázás történeté-
be*, Budapest, Osiris, 2000 (Osiris tankönyvek).

PRESZTÓCZKI, 2019
PRESZTÓCZKI Zoltán: *Hódmezővásárhelyi református prédikátorok és lelkipásztorok almanachja 1569-től a
legújabb időkig*, Szeged, MNL Csongrád Megyei Levéltára, 2019 (Dél-alföldi évszázadok, 33.).

RÁCZ, 1995
RÁCZ István: *Az ország iskolája: A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*, Debrecen,
Debreceni Református Kollégium, 1995 (A Debreceni Református Kollégium kiadványai)

RÁCZ, 1996
RÁCZ István: *Debreceni deákok: forrásgyűjtemény*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi
Levéltár, 1996 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, VI.).

RÁCZ, 2002
RÁCZ István: *Egyház és társadalom. A Debreceni Tractus vagyona és gazdálkodása a 18–19. század forduló-
ján*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

G. SZABÓ, 1996
G. SZABÓ Botond: *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”*, Debrecen, Tiszántúli
Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 1996.

SZAKÁLY, 1984
SZAKÁLY Ferenc: *Egy mezővárosi tanító-nótárius életútja. Váradi György feljegyzőkönyve 1630–1676* in:
KÁLLAY István (szerk.): A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181 – 1981, I. kötet, Budapest,, ELTE,
1984, 262–278.

SZATMÁRI, 2017

SZATMÁRI Judit: *Oskolamesterek Külső Somogyban: századfordulós helyzetkép a Külsősomogyi
Református Egyházmegye tanítóiról* in: SASFI Csaba – UGRAI János (szerk.): Iskola, művelődés, társa-
dalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei, Budapest, Hajnal István Kör
Társadalomtörténeti Egyesület, 2017, 383–405.

SZÉKELY, 2016
SZÉKELY Gábor: *A kecskeméti református oktatás története a kezdetektől a reformkorig 1564–1830* in:
LOVAS Dániel: A kecskeméti felsőfokú oktatás története a kezdetektől napjainkig, Kecskemét, Gong,
2016, 7–34.

SZEREMLEI, 1927–1938
SZEREMLEI Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története* 1-2. köt. Hódmezővásárhely, Roth
Nyomda, 1927–1938

UGRAI, 2010
UGRAI János: *A palléroztatlanság ellenében: iskolázás a falvakban a polgárosodás idején*, Budapest, Új
Mandátum, 2010.

UGRAI, 2022A
UGRAI János: *Ágensek, struktúrák és párhuzamos életvilágok: Miért szükséges az iskolavárosok és a feleke-
zeti kultúrrégiók vizsgálata?* in: RÓNAY Zoltán [et al.] (szerk.): Keresni az úkat szüntelen..., tanulmány-
kötet Halász Gábor tiszteletére, Budapest, L’Harmattan, 2022, 80–95.

UGRAI, 2022B
UGRAI János: *Protestáns kultúrrégiók a 19. század első felében. Az akadémiai csúcseleit kollektív biográfiai
elemzésének néhány társadalomföldrajzi tanulsága*, Tér és Társadalom 36(2022), 40–58.

UGRAI, 2023
UGRAI János: *Sárospataki tógátusok 1783–1876. A Sárospataki Református Kollégiumba beiratkozott és
onnan távozó tógátus diákok névsorai*, Sárospatak, Hernád, 2023.

ZVARA, 2012
ZVARA Edina, *A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században* in: MONOK István (szerk.): A tiszán-
túli református iskolák 18. századi könyvöröksége, Budapest – Eger, Kossuth, 2012 (Kulturális örök-
ség), 13–112.

Levéltári források

HREGY
Hódmezővásárhelyi Református Egyházi Gyűjtemény

A/5/1
Igazgatási és iktatott iratok. Igazgatási iratok 1732–1799

MNL CsCsML HL
Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltár

VIII.51.1.
Hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium iratai. Jegyzőkönyv 1724–1799.

XII.6.c.1.
Egyházi szervek. A Hódmezővásárhelyi Református Egyház iratai 1717–1980. Anyakönyvi iratok
(1717) 1741–1784

Z v a r a E d i n a

18. SZÁZADI MAGYAR NYELVŰ PROTESTÁNS BIBLIÁK A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI BETHLEN GÁBOR REFORMÁTUS GIMNÁZIUM KÖNYVTÁRÁBAN

„*Jakó Ersébethé ez a Szent Biblia
szerzette a maga lelkének gyarapodására Az 1831dik Eszt(endőben).*”¹

18. századi történelmünkre úgy tekintünk, mint az újjáépítés korszakára, s igaz ez az egyházi viszonyokra is. Az egyházi vezetők hatalmas munkát végeztek ezen évtizedekben: a legeredményesebbek a katolikusok volt, hiszen maguk mögött tudhatták a Habsburg-ház támogatását. Ezzel szemben a protestáns felekezetek óriási hátrányban voltak, hiszen működési lehetőségeiket folyamatosan korlátozták, így többek között vallásgyakorlásukat, hazai és külföldi tanulásukat, könyvkiadásukat.² Bibliakiadásaik száma azonban ennek ellenére szép számokat mutat.

Ha végignézzük könyvészeti bibliográfiáinkat,³ akkor a 18. századból a különböző variánsokkal és szedésváltozatokkal együtt 24 teljes biblia- és 11 Újtestamentum-kiadást⁴ számolhatunk össze – külön a zsoltároknak több mint negyven kiadása ismert. Igazán szép mennyiség, s különösen a protestánsok büszkélkedhetnek, hiszen a 35 tételből mindössze kettőt mondhat magáénak a katolikus felekezet, az 1732-ben Nagyszombatban és az 1782-ben Budán kiadott teljes Szentírás-kiadást.⁵ Ez utóbbi tény mögött az áll, hogy a katolikus egyház a század közepéig nem támogatta a hívek egyéni, anyanyelvű olvasását, azt csak 1757-ben engedélyezte XIV. Benedek pápa (1740–1758),⁶ vagy pontosabban, enyhített a szigorú előírásokon.

Megjelenési helyek

Az elmúlt néhány évtizedekben történt kutatások új eredményeket tudtak felmutatni a nyomtatványokon feltüntetett nyomdahelyekkel kapcsolatban, ami érinti a bibliakiadásokat is.⁷ Könyvészetünk korábban a 18. századból 430 külföldön megjelent magyar nyelvű nyomtatványt tartott számon; ezek közül közel hetvenről kiderült, hogy azokon megtevesztésül ha-

¹ A possessorbejegyzés helye: *Szent Biblia*, ford. KÁROLI Gáspár, Basel, Im-Hof ny., 1770, előzéklap recto. Lelőhelye: Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium Könyvtára, jelzete: FO 652.

² A korszakról és annak könyves-, könyvtári vonatkozásairól újabban: MONOK 2018, MONOK 2022.

³ RMK I., PETRIK I., PETRIK V., PETRIK VI., PETRIK VII., PETRIK IX.

⁴ A Vizsolyi Biblia (1590) megjelenése óta bibliakiadásokról beszélünk, hiszen szinte minden esetben Károlyi Gáspárék fordítása lett az alapja a későbbi edícióknak. Új bibliafordítást csak a református Komáromi Csipkés György (1718), illetve az evangélikus Torkos András (1736) és Bárány György, Bárány János, Sartoris János ((1754–1758) készített.

⁵ PETRIK I. 280, PETRIK I. 280.

⁶ JULIA 2000, 274.; Index 1758, Regula IV. XIV–XV.

⁷ V. ECSEDY 1996, V. ECSEDY 1999.

mis külföldi hely van feltüntetve, melyek eredetileg nyugat-magyarországi – Sopron, Pozsony, Győr stb. – városokban jelentek meg.⁸ A 18. századi protestáns bibliákat tekintve azok nagyobb része külföldön került kiadásra, s némelyik címlapján hamis nyomdahely van megadva. A legtöbbnek Bazel (8), Utrecht (5), Lipcse (3) és Wittenberg (3) a megjelenési helye, vagyis a korszak jelentősebb protestáns városai, de megemlíthetjük még Amszterdami, Leidenti, Nürnbergi és Lauban–Jauert. Fontos azt is megjegyezni, hogy ezen városokkal, illetve az ott működő egyetemekkel régóta működő szoros kapcsolata volt a hazai protestánsoknak, s a református és evangélikus diákjaink szívesen választották ezeket külföldi tanulmányaik helyszínéül.⁹ Lauban és Jauer pedig a Saale melletti Halle „kihelyezett” nyomdászati helyei voltak.¹⁰ A magyarországi megjelenési helyek pedig Pozsony (6), Debrecen (4) és Sopron (1), vagyis az ország kiemelkedő művelődési központjai.

A külföldön és itthon kiadott protestáns bibliák arányán igazából nincs semmi meglepő, hiszen a Magyarországon elszorított elnyomás, a cenzúrarendeletek,¹¹ a pénz és a nyomdászati lehetőségeik szűkössége miatt kényszerültek arra, hogy a vallásgyakorlásukhoz szükséges kiadványokat, így a Szentírást is, külföldön jelentessék meg.¹²

Példányszám és méret

Míg a 17. században megjelent kiadványok példányszáma átlagosan néhány száz volt, addig a 18. században néhány ezerről beszélhetünk, sőt nem ritka a több ezer,¹³ s igaz ez a bibliákra is. Az egyik utrechti editio például nyolc, majd tizenegyezer példányban jelent meg,¹⁴ így, ha ez alapján átlagosan ötezerre tesszük a külföldön kiadott bibliák példányszámát, akkor százharmincezer forgalomba kerülő Szentírásról beszélhetünk, véli Ecsedy Judit.¹⁵ Ugyan még mindig fennállt a „bibliaínség” (Csepregi Zoltán szóhasználata),¹⁶ de az előbb említett példányszámadat kapcsán joggal mondható, hogy a kiadók, illetve a nyomdászok igazán sokat tettek azért, hogy ténylegesen megvalósuljon a magyar nyelvű Biblia olvasásának mindenkinek szóló programja, s persze az üzleti haszon sem volt mellékes.

Érdemes megfigyelni azt is, hogy az egyes kiadások mérete hogyan változott az évszázadok folyamán. Az első, teljes magyar nyelvű bibliánk, a Károlyi Gáspárék fordította editio még folio méretben jelent meg Vizsolyban (1590). Alig több mint másfél, illetve két évtizeddel később Szenci Molnár Albert (1574–1634) a kisebb, vagyis a negyed- és nyolcadrét formátumokat választotta, „... mivelhogy az ő nagy öreg volta miatt forgatásra nehéz volt, és az szűk költségűeknek megvételtre sem volt könnyű; tetszett nékem és fő barátimnak, hogy ily középformán bocsáttassék ki, hogy az prédikáló székből felvihessék vélek az magyarországi

anyaszentegyházaknak prédikátori...” (Hanau, 1608);¹⁷ valamint a „hívek is, mint egy kézben hordozó könyvvél élhetnének, és a kevés költségűek is könnyebben szerit tehetnék”¹⁸ (Oppenheim, 1612). A 17. században még egyszer választották a protestáns bibliakiadók a folio méretet, ugyanis „... öregbik gróf Bethlen Istvánnak, ez typographiának és a Biblia nyomtatásának fő és első patrónusának testamentumában letett kívánsága volt, egyszersmind pedig a tanítóknak tetszése és az eklézsiának is szüksége kívánta. Mert Isten kegyelméből már némely lelki tanítóknak jó példaadások által fel kezdetett vala csaknem minden nevezetesb eklézsiákban vétetni a Bibliának közönséges helyen való olvasása és magyarázása, hogy az hajlott idejű és szemek világában homálosodottabb lelki tanítók is inkább előmeheesenek tisztékben a nagyobb betűkkel való nyomtatás által.” – érvel a könyvnyomtató Szenci Kertész Ábrahám a Váradi Biblia (1660–1660) előszavában.¹⁹ A többi, 17. századi protestáns bibliakiadás mindegyike visszatért, illetve megmaradt a kezelhetőbb nyolcadrétnél. S a 18. századi szentírások esetében is néhány negyedréten kívül csak nyolcadrét alakot látunk a teljes bibliakiadásoknál, sőt, az újtestamentumoknál előfordul a tizenkettedrét is, különösen pedig a zsoltárkiadásoknál – ezen formák rögzülése már ténylegesen az egyéni használatot, a rendszeres bibliaolvasást segítették.

Továbbá figyelemre méltó az is, hogy ezzel szemben a két 18. századi katolikus editio (1732, 1782) megmaradt az öreg formátumnál, vagyis folio méretben került az olvasók kezébe a Biblia, s majd csak az 1834–1836-ban megjelenő Szepes-féle változat igazodik az olvasói igényekhez, ami már nyolcadrét alakban látott napvilágot.²⁰

A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnáziumban lévő 18. századi protestáns bibliák

A neves iskola bibliotékájában²¹ jelenleg 7 kiadás 10 kötete található meg, így Komáromi Csipkés György bibliakiadása (Leiden, 1685/1718), az ún. Kasseli Biblia (Nürnberg, 1704), a Bázeli Biblia harmadik kiadása (1770) 2 példányban, a Pethe Ferenc-féle kiadás (Utrecht, 1794), két Újtestamentum, az 1749-es és az 1799-es, mindkettő Debrecenben jelent meg, valamint a zsoltárok 1764-es és 1774-es, szintén debreceni kiadása 1, illetve 2 példányban is – ezek a kötetek a 19–20. században kerültek a bibliotékába. A 18. században készült könyvjegyzékek szerint azonban a gimnázium gyűjteményében megvolt még egy Utrechti (1747),²² két korábbi Bázeli Biblia (1751?, 1764),²³ s egy csonka példány, amelynek vélhetően nem volt meg a címlapja, így az összeírók nem tudták megadni a megjelenési adatait.²⁴ A 18. század második felében a Komáromi Csipkés György-féle fordításról is olvashatunk az egyik inven-

⁸ V. Ecsedy 2021, 377.

⁹ Lásd többek között: Bozzay–Ladányi 2007, Hegyi 2003, Hegyi 2015, Hegyi–Szögi 2016, Tar A. 2004.

¹⁰ Csepregi 1996.

¹¹ V. Ecsedy 1996, 25–33.; Stempely 2013, 13–44.

¹² A protestáns nyomdák a 18. századra sorra megszűntek, az evangélikus és a református kiadványok megjelentését dunántúli (soproni, győri, pozsonyi) és a budai tipográfiai vállalták. V. Ecsedy 1996, 37–53.

¹³ V. Ecsedy 2021, 17.

¹⁴ Fekete 1990, 214.

¹⁵ V. Ecsedy 2021, 379.

¹⁶ Csepregi 2009, 171.

¹⁷ Zvara 2003, 192.

¹⁸ Zvara 2003, 198.

¹⁹ Zvara 2003, 202–203.

²⁰ Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök szívügye volt egy újabb bibliakiadás, amelynek tervezete 1787-ből ismert. Eszerint latin–magyar nyelvű, 15 kötetes, s immár nyolcadrét alakú kiadás lett volna, Káldi György bibliafordításának negyedik kiadása azonban csak a következő évszázadban került ki a sajtó alól. Vö. V. Ecsedy 2009, 185–196.

²¹ Imre M. 1982, 129–162.; Imre M. 1984, Baricz 1990, 35–40.; Zvara–Simon 1998; Simon 2018; Zvara 2012.

²² Zvara 2012, 26. Nr. 1.

²³ Zvara 2012, 49. Nr. 77.; 60. Nr. 114.

²⁴ Zvara 2012, 56. Nr. 104.

táriumban,²⁵ ez azonban nem az a példány, ami ma is megvan – elveszett, ahogy az utóbb említett utrechti és két bázeli editio is.

A ma is meglévő példányok némelyikének eredeti tulajdonosai vásárhelyi személyek voltak a possessorbejegyzések szerint, s tőlük kerültek a Gimnázium gyűjteményébe. A Kasseli Bibliát például Mucsi (Mocsi) Mihály birtokolta: *Mutsi Mihályé ez az Szent Biblia 1823ik esztendőbenn.*²⁶ A két bázeli Szentírás (1770) egyik exemplárja²⁷ annak megjelenése után nem sokkal, 1774-ben a vásárhelyi Dobossy Mihályé volt: *Est Michaelis Dobosy Anno 1774.* A könyv több mint 100 évig a család tulajdonában maradt, de közben az apa, Mihály, Lajos fiának adta 1827-ben, majd végül ő adományozta az iskolának 1877-ben: *Dobossy Lajos úr ajándékából a ref. főgymn[áziumi] könyvtaré H.M.Vhely 1877. jún. 18.* Feltehetőleg arról a Dobossy Lajosról (1817–1898) van szó, aki vásárhelyi földbirtokos, a Deák-párt egyik helyi vezetője, s a Kaszinó elnöke volt.²⁸ A könyv ahhoz a jelentős adományhoz tartozik, amiről az 1877/1878-as iskolai értesítő is beszámolt: „... az iskolai év végén Dobossy Lajos úr részesítette a könyvtárt különböző szakbeli, mintegy 335 kötetet, vagy füzetet tartalmazó, jelentékeny részében nagybecsű adományával ...”²⁹

Az 1749-es Újtestamentum bejegyzése szerint a kis kötetet Földesi János kapta meg iskolai használatra („in usus scholae”) az akkor rektortól, Túri Dánieltől 1760-ban.³⁰ A könyv nem kallódott el, 263 év múltán is megvan.

A meglévő könyvek szinte mindegyikében ott olvashatók a korabeli tulajdonosok bejegyzései, sőt néhány esetben családi feljegyzések sora születésről, keresztelésről, házasságról és halálról,³¹ amelyek a kulturális emlékezet, s egyben az adott család genealógiájának fontos emlékei.

Nyomdászati, könyvtörténeti kuriózumok

A Kasseli Biblia (Nürnberg, 1704?)

Az úgynevezett Kasseli Bibliát a hamis nyomdahelyű könyvek közé soroljuk, hiszen régóta tudott, hogy a címlapon olvasható megjelenési hely, a kiadó, de még feltehetően az évszám sem valós. Igazából Nürnbergben került ki a sajtó alól, s nem Johann Ingebrant – ő 1665 és

1690 között nyomtatott Kasseln –,³² hanem Martin Endter költségén jelent meg, az évet tekintve pedig egyelőre csak egy kérdőjelet tehetünk, ugyanis feltehetőleg 1704 után jelent meg.³³ A neves Endter nyomdász- és könyvkereskedő család³⁴ sarja 1700 és 1708 között több nyomtatványt is kiadott magyarországi terjesztésre, melyeken „a mindenkori célnak megfelelően közölte, ill. nem tüntette fel a város nevét”.³⁵ Harsányi István meglátása szerint Endter azért a hesseni Kasselt tüntette fel a címlapon a lutheránus nürnbergi cég neve helyett, mert az akadályozta volna a református Biblia terjesztését.³⁶

1. kép: Szent Biblia, ford. Károlyi Gáspár, Kassel [Nürnberg],
Ingebránd János költs. [Martin Endter], 1704. (BGRG FQ 19 / Fdo19)

²⁵ ZVARA 2012, 63. Nr. 129. A könyv jelzete: A 182.

²⁶ Jelzete: FQ 19 / Fdo19. – A korszakból több Mucsi/Mocsi Mihály is ismert, így az 1775–1777 közötti iskolai rektor, egy ún. „második bíró” (1790), egy esküdtbíró (1792, 1803), s egy törvénybíró (1809). Vö. SZEREMLEI 1913, 1079.

²⁷ Jelzete: FO 174.

²⁸ GAÁL 1993, 281. – Az ifjabb Dobossy Lajos (1791–1875) másodalispán volt: VARSÁNYI 1993, 18., 127. Egy harmadik Dobossy Lajos „a hódmezővásárhelyi szabadelvű párt volt elnöke, nagybirtokos” 1908-ban halt meg. Lásd: N. N. 1908, 6. – Szeremlei Samu adatai a Dobosi család tagjairól: „Dobosi 1796–1847-ig időként városszerte 1–4 cs. ... Lajos 1791–1875. megyei főpénztárnok, alispán, végül törvényszéki elnök, 1836–59-ig egyházmegyei gondnok. Fia Lajos megyei tisztviselő 1849. után, majd 1868. t. megyei pénztárnok, ref. presbyter, i. anya. 2100 kor. I. neje Kaszap Emilia, II. Kecskés Gabriella, III. Mayer Irma egyetlen leánya Aranka, Kovács Seb. A. műegyet. tanár neje Budapesten, m.h. 1898. 81 é., Mihály gimnáziumunkban tanult s itt az elemi iskolában is tanított 1795-ben. Tanulmányait a debreceni főiskolában elvégezvén, 1803-ban Kismarján lett rektor, majd 1813-ban Szentesen ref. lelkész. Fia volt az idősebb Lajos. E néven élt még egy cipész is, m.h. 1902. 66 é., Judit 1824. Szentesenről.” Lásd: SZEREMLEI 1913, 991.

²⁹ Értesítő 1877, 28. Említi: IMRE L. 1897, 357.

³⁰ Jelzet: Fdo. 432. ZVARA 2012, 38. Nr. 34.

³¹ Lásd például az A 182, FO 174, FO 652, Sz 61 jelzetű köteteket.

³² BORSA 1983, 392.

³³ HARSÁNYI 1927, 72.; V. Ecsedy 1996, 99–100.; FEKETE 2018.

³⁴ A családtagok kiadási és nyomdászati tevékenységéről: BORSA 1983.

³⁵ BORSA 1983, 395.

³⁶ HARSÁNYI 1927, 72.; BORSA 1983, 392.

Komáromi Csipkés György bibliafordítása (Leiden, 1718)

Szomorú és viszontagságos sorsa volt a Komáromi Csipkés György (1628 k.–1678) féle Bibliának. A kálvinista lelkész és tanár elkészítette a teljes Szentírás új magyar fordítását, így ez azon kevés protestáns bibliák közé tartozik, amely nem a Vizsolyi Biblia (1590) újbóli editiója. A munka ugyan már 1675-ben elkészült, s a tervezett kiadás címlapján látható metszeten 1685-öt olvashatunk, azonban a Biblia ténylegesen csak közel negyven év múltán jelenhetett meg Leidenben. S hogy pontosan melyik évben, arra évekig csak feltételezéssel válaszolhattunk, így a különböző tanulmányokban, szakkönyvekben olvashattunk 1717-et, 1718-at vagy 1719-et is.³⁷ Végül 2018-ban Bujtás Lászlónak sikerült új dokumentumok alapján megnyugtatóan tisztázni a kérdést,³⁸ aminek eredményeként az 1718-as évet adhatjuk meg a Komáromi Csipkés-féle Biblia megjelenési évének. Mire azonban a megrendelő, Debrecen városa, illetve az egyház megkapta a példányokat, több mint 70 évet kellett várni a cenzúra s az egri püspökök (Erdődy Gábor Antal, Barkóczy Ferenc) miatt.³⁹

2. kép: Magyar Biblia, ford. Komáromi Csipkés György, Leiden, Samuel Luchtmans, Huybert van de Boxe özv., 1685 [1718]. (BGRG A 182)

³⁷ Például: RMK I. 1336: 1719; PETRIK VIII. 536: 1719; HARSÁNYI 1927, 74: 1718; ORLOVSKY 2006, 26: 1719; FEKETE 2008, 442: 1717; BOTTYÁN 2009, 85: 1717; BUJTÁS 2018, 356: 1718; MONOK 2018, 38: 1718.

³⁸ BUJTÁS 2018.

³⁹ HARSÁNYI 1927, 73–77.; BOTTYÁN 2009, 82–86.; MARGÓCSY 2008 16–17.; MONOK 2018, 38–42.; BUJTÁS 2018.

A Pethe Ferenc-féle bibliakiadás (Utrecht, 1794)

A 18. század utolsó, teljes Bibliáját az a Pethe Ferenc (1763–1832)⁴⁰ adta ki, aki talán elsősorban mezőgazdászként, gazdasági szakíróként és lapszerkesztőként ismert. Tanulmányozta többek között a növénybetegségek elleni védekezés lehetőségeit, érvelt a szélmalomok telepítése mellett, több takarmány- és ipari növény meghonosításában is jelentős szerepet játszott. Továbbá bekapcsolódott a nyelvújítási mozgalomba, s körülbelül 200 új gazdasági kifejezést alkotott és honosított meg; ezek egy részét ma is használjuk (pl. állatvilág, biológia, erdőgazdaság),⁴¹ egy részük azonban már csak nyelvtörténeti emlék.⁴² Gazdasági, tudományos és politikai lapokat szerkesztett, így Bécsben a *Vizsgálódó Magyar Gazdát*, a *Nemzeti Gazdát*, Pesten a *Tudományos Gyűjteményt*, Kolozsváron a *Hazai* (majd *Erdélyi*) *Híradót*. Tehetségének és szakismeretének nagy elismerése volt, hogy előbb Festetics György (1775–1819) Georgikonjában tanított, majd Esterházy Miklós (1765–1833) herceg alkalmazásában is állt uradalmi intézőként.

Pethe Ferenc bibliakiadása a hazai felvilágosodás terméke. Akkor készült, amikor már több magyar nyelvű hírlap, illetve folyóirat, ugyan több-kevesebb sikerrel, de megjelent. Az új médium a korszak legfontosabb ismeretközlő és tájékoztató eszköze volt. Íróink, költőink ezen fórumon közölték egymással és az olvasókkal, hogy ki milyen munkába kezdett, milyen tervei vannak a közeljövőre nézve, s a lapok hasábjain gyűjtöttek előfizetőket kiadás előtt álló műveikre. Így tett Pethe Ferenc is, aki az egyik legsikeresebb lapban, a bécsi *Magyar Hírmondó* 1792-es számában jelentette meg tudósítását arról, hogy „kezünk alá vettük már fél esztendeje e Szent Könyvnek egy olyan formában való kibocsátását, amelyhez az eddig kijöttek közül egy sem közelít semmiben, ha kivesszük a Basileai első nyomtatást,⁴³ mely valamiben hozzá hasonlíttathatna, ha új betűvel és jó Hollandiai papirosra nyomtatott volna. Sokat nem ígérünk, hogy netalán némely Könyvészekkel az elpirulás vermébe ne essünk: ezt az egyet ígérjük, hogy ígéretünknel többet fogunk cselekedni: sőt, sem költséget, sem fáradságot nem kémélünk, hogy Hazánk előtt kedvet találhassunk, és hitelünket továbbra is érdemessé tessük.”⁴⁴

Kiadványa „valóságos kis nyomdászati remekmű: szedését, tördelését, kötését és a papír minőségét illetően egyaránt.”⁴⁵ Az 1076 oldalas vaskos, de ennek ellenére „kicsin és zsebben hordozható”, nyolcadrét kiadvány tükörmagassága 16 cm, szélessége pedig 9 cm, s Pethe egyetlen oldalra 66 sort szedett ki. Ezen kis méret, de különösen az apró betűk miatt Kazinczy Ferenc azonban csípős megjegyzéssel illette: „arra való, hogy vakuljon meg [a]z ember”.⁴⁶ S hogy a kritika nem volt teljesen alaptalan, azt talán az is mutatja, hogy az utrechti nyomdász-kiadó Wilder Alteer cég a kiadást 2000 forinttal támogató Teleki Sámuelnek (és nem

⁴⁰ Soós 2009.

⁴¹ SÜLE 1964, 314, 316.

⁴² Kazinczy többször is fölháborodott Pethe szóalkotásai, fordításai miatt, s bolondnak (Narr) nevezte (pl. a „költő”-t „képzelmez”-nek, a „tartalék sereg”-et „sugorgotott sereg”-nek, a „hadgyakorlat”-ot meg „ürögforgás”-nak nevezte. Vö. KAZINCZY-VÁCZY 1900, XXV, 366, 394, 553.

⁴³ *Szent Biblia*, ford. KÁROLYI Gáspár, kiad. SZATMÁRNÉMETI PAP István és TÖRÖK Ferenc, Basel, Im-Hof ny., 1751. – PETRIK I. 280, PETRIK V. 62, PETRIK IX. 80

⁴⁴ MH 1792. szeptember 21. 454–455.

⁴⁵ SÜLE 1964, 48–50.

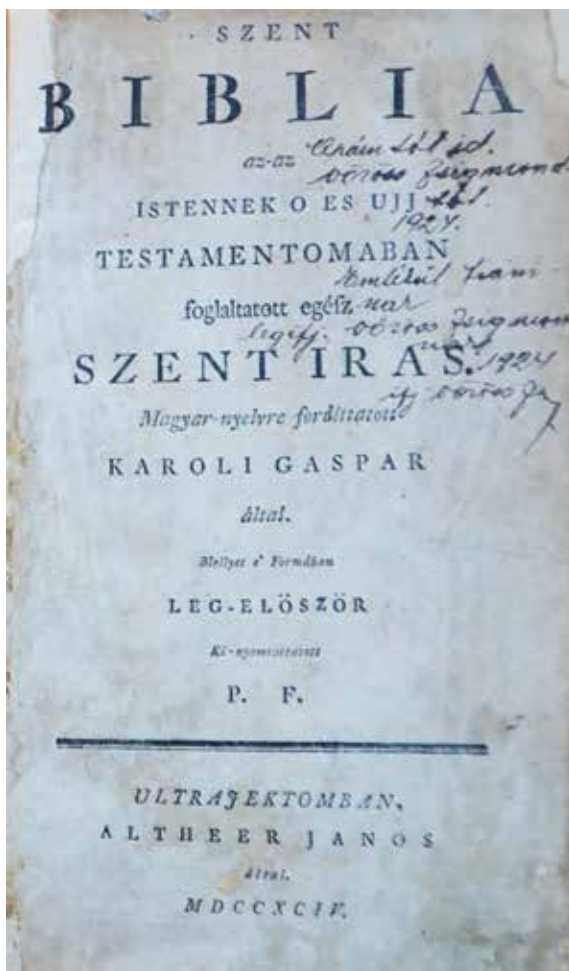
⁴⁶ KAZINCZY-VÁCZY 1911, 424., idézi: SÜLE 1964, 50.

József, ahogy némely írásban előfordul)⁴⁷ írt levelében arról panaszkodik, hogy Pethe még mindig közel 14 ezer forinttal tartozik, s megemlítik, hogy a Bibliából három éve egyetlen példányt sem adtak el Hollandiában.⁴⁸

A Biblia érneyei mindezek ellenére tovább sorolhatók, így „ritka hibátlansága”, amiért életrajzírója szerint az angol herceg, a későbbi IV. György (1762–1830) harminc arany súlyú arany emlékérmét adott Pethe Ferencnek jutalmul.⁴⁹ S ez az első magyar Biblia, amelyben magyarázó térképek vannak, melyeket a kiadó Pethe saját maga készített („Pethe composuit et delineavit. Sculp. C. van Baansel”). Mivel a két térképet (mappis geographicis) külön lehetett megvenni,⁵⁰ így azok több, ma is meglévő példányban nem találhatóak meg, sajnos a Gimnázium példányában sincsenek ott.⁵¹

Pethe Ferenc bibliakiadásának céljait is megfogalmazza a fentebb említett tudósításában, ezek közül most csak az alábbi részt emelem ki: „Nem célunk teljességgel a nyereség, de célunk azonban, hogy fáradságunk jutalmát elvehessük; célunk, hogy édes Hazánk minden rendű Tagjainak tehetségünk szerint szolgálhassunk; célunk főképpen, hogy nem a Bibliát, hanem *a szép Bibliát* elolcsíthassuk [saját kiemelés, Z. E.]”⁵² Olyan elődök és majdani utódok nemes gondolatai ezek, mint a kolozsvári Misztótfalusi Kis Miklósé (1650?–1702), a békéscsabai Tevan Andoré (1889–1955) vagy a gyomai Kner Imrée (1890–1944).

A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium évszázadok óta a környék egyik kiemelkedő szellemi központja. Gazdag könyvtára alapítása óta szolgálja az iskola tanárait és diákjait az adományozóknak – legyenek azok egykori diákok, tanárok, a város polgárai, könyvkereskedők vagy tudományos intézmények⁵³ – és a fenntartó egyháznak köszönhetően. S mi, az utódok, hálával gondolunk rájuk az iskola alapításának 300. évfordulóján.

3. kép: Szent Biblia, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Pethe Ferenc, Utrecht, Jan Altheer, 1794. (BGRG Sz 61)

⁴⁷ Például BOTTYÁN 2009, 95.

⁴⁸ DEÉ NAGY 1998, 634.

⁴⁹ HARSÁNYI 1927, 84.

⁵⁰ A két térképet 20, illetve 14 krajcárért lehetett megvenni, attól függően, hogy milyen minőségű papírra nyomtatott Bibliát vett meg az érdeklődő. Vö. MH 1792. szeptember 21. 456.

⁵¹ Az MTA Könyvtárának három példánya is van, a két térkép csak az 543.054/koll. 1-es jelzetűben található meg. Köszönöm Vágvolgyi Balázs könyvtárosnak a segítségét.

⁵² MH 1792. szeptember 21. 455.

⁵³ Ezekről az iskolai értesítők, illetve tudósítványok évente beszámoltak, lásd például: Értesítő 1877, 28.; Értesítő 1878, 41.; Értesítő 1880, 21.; Tudósítvány 1854, 10.; Tudósítvány 1864, 17.; Tudósítvány, 1868, 10.; Tudósítvány 1872, 20–21.; Tudósítvány 1874, 35.; Tudósítvány 1876, 33–34.

Bibliográfia

BARICZ 1990

BARICZ Zsolt, *Bibliotékánk évszázadai*, A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium Évkönyve, szerk. FÖLDESI Ferenc, KANCSÓ János, TÖRÖK Attila, Hódmezővásárhely, 1990, 35–40.

BORSA 1983

BORSA Gedeon, *18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőköteté Münchenben, (Martin Endter kiadványai Magyarország részére)*, Az OSZK Évkönyve 1981, Budapest, 1983, 379–409.

BOTTYÁN 2009

BOTTYÁN János, *A magyar Biblia évszázadai*, 2. átdolg. kiad., szerk. PECSUK Ottó, sajtó alá rend., kieg. FEKETE Csaba, Budapest, 2009.

BOZZAY-LADÁNYI 2007

BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).

BUJTÁS 2018

BUJTÁS László Zsigmond, *Új adatok a Komáromi Csipkés-Biblia történetéhez (1715–1719)*, Lymbus 2018, 349–394.

CSEPREGI 1996

CSEPREGI Zoltán, *A „Laubáni Biblia” hamis impresszuma*, Magyar Könyvszemle, 112(1996), 376–382.

CSEPREGI 2009

CSEPREGI Zoltán, *Evangelikus bibliafordítások a XVIII. században*, in *Biblia Hungarica Philologica, Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*, szerk. HELTAI János, Budapest, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R egyesület füzetek, 3), 171–184.

DEÉ NAGY 1998

DEÉ NAGY Anikó, *Régi bibliák egy erdélyi könyvesházban, a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtárban*, in *A magyar művelődés és a kereszténység II. köt.*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, MONOK István, Budapest–Szeged, 1998, 631–643.

Értesítő 1877

A Hód-Mező-Vásárhelyi Ref. Főgymnasium 1876–77. évi értesítője, összeáll. az igazgatóság által, Szeged, 1877.

Értesítő 1878

A Hód-Mező-Vásárhelyi Ref. Főgymnasium 1877–78. évi értesítője, összeáll. az igazgatóság által, Szeged, 1878.

Értesítő 1880

A Hód-Mező-Vásárhelyi Reformált Főgymnasium 1879–80. tanévi értesítője, közléteszi az igazgatóság, Szeged, 1880.

FEKETE 1990

FEKETE Csaba, *Kiegészítések és kérdések a Károlyi Biblia törzskönyvéhez*, in *Emlékkönyv a Vizsonyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, szerk. BARCZA József, Budapest, 1990, 205–227.

FEKETE 2008

FEKETE Csaba, *Komáromi Csipkés György Bibliájához (helyesbítés)*, Magyar Könyvszemle, 124(2008), 439–442.

FEKETE 2018

FEKETE Csaba, *Casseli Biblia? Vallástudományi Szemle*, 14(2018), 3, 25–41.

GAÁL 1993

GAÁL Endre, *Politikai és társadalmi küzdelmek*, in *Hódmezővásárhely története 2., 1. rész, A polgári forradalomtól az Őszirózsás forradalomig 1848–1918*, főszerk. SZABÓ Ferenc, Hódmezővásárhely, 1993, 277–411.

HARSÁNYI 1927

HARSÁNYI István, *A magyar Biblia*, Budapest, 1927.

HEGYI 2003

HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788* (1798), Budapest, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6.)

HEGYI 2015

HEGYI Ádám, *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára, A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században*, Debrecen, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai).

HEGYI–SZÖGI 2016

HEGYI Ádám, SZÖGI László, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*, Budapest, 2016 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 23.)

IMRE L. 1897

(IMRE Sándor–)IMRE Lajos, *Főgymnasiumi könyvtár*, in *A hód-mező-vásárhelyi államilag segélyezett ev. ref. főgymnasium története*, Magyarország ezredéves ünnepének alkalmából tisztáltársai közrem. szerk. FUTÓ Mihály igazgató, Hódmezővásárhely, 1897, 353–357.

IMRE M. 1982

IMRE Mihály, *Iskolakultúra Hódmezővásárhelyen a XVIII. század közepétől 1848-ig*, Tanulmányok Csongrád megye történetéből, VI., szerk. BLAZOVICH László, Szeged, 1982, 129–162.

IMRE M. 1984

IMRE Mihály, *A város művelődéstörténete 1848-ig*, in *Hódmezővásárhely története a legrégibb időktől a polgári forradalomig*, 1. köt., szerk. NAGY István, SZIGETI János, Hódmezővásárhely, 1984, 596–601.

Index 1758

Index librorum prohibitorum ... iussu Benedicti XIV. ... editus, Romae, 1758.

JULIA 2000

JULIA, Dominique, *Az olvasás és az ellenreformáció*, in *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Budapest, 2000, 268–304.

KAZINCZY–VÁCZY 1900

Kazinczy Ferenc levelezése, közzéteszi VÁCZY János, 10. köt., 1812. július 1. – 1813. július 31., Budapest, 1900.

KAZINCZY–VÁCZY 1911

Kazinczy Ferenc levelezése, közzéteszi VÁCZY János, 21. köt., 1829. január 1. – 1831. augusztus 20., Budapest, 1911.

MH 1792

Magyar Hirmondó, szerk. GÖRÖG Demeter, KERESKES Sámuel, Bécs, 1792. szeptember 21. 454–456.

MARGÓCSY 2008

MARGÓCSY Dániel, *Komáromi Csipkés Bibliája Leidenben*, Magyar Könyvszemle, 124(2008), 15–26.

MONOK 2018

MONOK István, *A hagyományos világ átváltozásai, Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez*, Budapest–Eger, 2018 (Kulturális örökség).

MONOK 2022

MONOK István, *A Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség könyvtári rendszerének felépítése új birodalmi keretben (1686/1690–1815)*, Magyar Könyvszemle, 138(2022), 218–229.

N. N. 1908

N. N., *A nap eseményei, Dobossy Lajos meghalt*, Szeged és Vidéke, 7. évf. 1908. november 26., 272. szám, 6.

ORLOVSZKY 2006

ORLOVSZKY Géza, *Komáromi Csipkés György*, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, 6. köt., főszerk. KÖSZEGHY Péter, Budapest, 2006, 26–27.

P. VÁSÁRHELYI 2008

P. VÁSÁRHELYI Judit, *A bázeli magyar Biblia próbanyomata 1744-ből*, Könyv és Könyvtár 30(2008), 60–69.

PETRIK I.

Bibliographia Hungariae 1712–1860, seu catalogus librorum in Hungariae, et de rebus patriam nostram attingentibus extra Hungariam editorum – Magyarország bibliográfiája 1712–1860, könyvészeti kimutatása a Magyarországbán s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak, vol. I, összeáll. PETRIK Géza, bev. SZILÁGYI Sándor, reprint, Budapest, 1968.

PETRIK V.

Vol. V. *Additamenta – Pótlások*, szerk. KOMJÁTHY Miklósné, Budapest, 1971.

PETRIK VI.

Vol. VI. *Additamenta – Pótlások*, szerk. MARKOS Béla, Budapest, 1972.

PETRIK VII.

Vol. VII. *Additamenta – Pótlások*, szerk. PAVERCSIK Ilona, Budapest, 1989.

PETRIK IX.

Vol. IX. *Additamenta – Pótlások*, szerk. KOVÁCS Eszter, V. ECSÉDY Judit, Budapest, 2017.

RMK I.

SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár, 1. köt., Az 1531-től 1711-ig megjelent magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, 1879.

SIMON 2018

SIMON Ferenc, *Szőnyi Benjámin kora és a vásárhelyi református gimnázium könyvtára*, in *Szőnyi 300, Tanulmánykötet, Szőnyi Benjámin (1717–1794) református lelképásztor, költő, író születésének 300. évfordulójára*, szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, 2018, 14–34.

SOÓS 2009

SOÓS István, *Pethe Ferenc*, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, 9. köt., főszerk. KÖSZEGHY Péter, Budapest, 2009, 162–164.

STEMPELY 2013

Systematica collectio, I. füzet, sajtó alá rend. és a bevezetőt írta STEMPELY Irén, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források).

SÜLE 1964

SÜLE Sándor, *Kisszántói Pethe Ferenc 1762–1832*, Budapest, 1964.

SZEREMLEI 1913

SZEREMLEI Samu, *Hód-Mező-Vásárhely története, 5. köt., A közmívelődés története 1526–1848, 2. rész, Hódmezővásárhely, 1913.*

TAR A. 2004

TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Budapest, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11).

Tudósítvány 1854

Tudósítvány a Holdmezővásárhelyi Ref. Gymnasiumról 1853–5-diki tanévben, szerk. Imre Sándor, Szeged, 1854.

Tudósítvány 1864

Tudósítvány a hold-mező-vásárhelyi reformált fő-iskoláról, 1863-64, szerk. Komáromi Dániel, Szeged, 1864.

Tudósítvány, 1868

1867–68-ik évi tudósítvány a hód-mező-vásárhelyi reformátusok lyceumáról, összeáll. az igazgatóság által, H.-M.-Vásárhelyen, 1868.

Tudósítvány 1872

1871–1872-ik évi tudósítvány a hód-mező-vásárhelyi reformátusok lyceumáról, összeáll. az igazgatóság által, H.-M.-Vásárhelyen, 1872.

Tudósítvány 1874

1873–1874-ik évi tudósítvány a hód-mező-vásárhelyi reformátusok főgymnasiumáról és népiskoláiról, összeáll. a főgymnasiumi igazgatóság és népiskolai felügyelőség által, H.-M.-Vásárhely, 1874.

Tudósítvány 1876
1875–1879-ik évi tudósítvány a hód-mező-vásárhelyi reformátusok főgymnasiumáról, összeáll. a főgymnasiunumi igazgatóság által, H.-M.-Vásárhely, 1876.

V. ECSÉDY 1996
V. ECSÉDY Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Budapest, 1996 (Borda Antikvárium könyvészeti kiadványai, 4).

V. ECSÉDY 1999
V. ECSÉDY Judit, *Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten 1561–1800, Ergänzungen zu Emil Wellers Repertorium Die falschen und fingirten Druckorte*, Budapest, 1999.

V. ECSÉDY 2009
V. ECSÉDY Judit, *Kézben hordozható katolikus Biblia tervezete a XVIII. században*, in *Biblia Hungarica Philologica, Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*, szerk. HELTAI János, Budapest, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R egyesület füzetei, 3), 185–196.

V. ECSÉDY 2021
V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1830*, Budapest, 2021.

VARSÁNYI 1993
VARSÁNYI Péter István: *A város lakói a polgári forradalom és a szabadságharc idején*, in *Hódmezővásárhely története 2., 1. rész, A polgári forradalomtól az Őszirozsás forradalomig 1848–1918*, főszerk. SZABÓ Ferenc, Hódmezővásárhely, 1993, 17–83.

ZVARA 2003
ZVARA Edina, *A keresztyén olvasóknak”, Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, szerk. JANKOVICS József, Budapest, 2003 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 14).

ZVARA 2012
ZVARA Edina, *A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században*, in *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége, Tanulmányok*, szerk. MONOK István, Budapest, Eger, 2012 (Kulturális örökség), 13–101.

ZVARA–SIMON 1998
A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium XVI. századi könyveinek katalógusa, összeáll. ZVARA Edina, SIMON Ferenc, Szeged, 1998.

Imre Mihály

A FIZIKOTEOLOGIZMUS JELLEMZŐI SZŐNYI BENJÁMIN MŰVEIBEN

Szőnyi Benjámín himnológiai művei már régóta megbecsült részét képezik a református gyülekezeti éneklésnek, de úgyis értékeljük, mint aki jelentős költői életművet hozott létre a 18. század 2. felében, hiszen az „egyházi” és „világi” kultúra korábbi hamis dichotómiája ma már érvénytelen. Néhány évtizede pedig a hazai fiziko-teologizmus irodalmának egyik meghatározó kezdeményezőjét láthatjuk műveiben.¹ Két kulcsfogalmat kell megismernünk és értelmeznünk az irányzat teológiai, tudománytörténeti – mondhatni kultúratudományi – pozíciójának vizsgálatánál, ez pedig a theologia naturalis és a theologia revelata.

A theologia naturalis és a theologia revelata jelentésváltozásainak különböző formái *hosszú évszázadokra nyúlnak vissza*. Már Szent Ágostontól nyomon követhető és a reformáció teológiai gondolkodása – Kálvin *Institutio*-ja – is foglalkozik azzal. Egyetlen, ám kiemelkedően fontos magyar nyelvű meghatározását idézzük, ez pedig Károlyi Gáspár értelmezése a *Vizsolyi Biblia* Elöljáró Beszédében, állásfoglalása összegző, egyértelmű a Theologia revelata dominanciája. „[...] az teremtetett állatokra is annira reia nyomta Isten az ő ditsőségének iegyét, hogy az ember ha az ő szemét fel emeluén meg tekinti az teremtetett állatokat ez világon, nem tagadhattya semmiképpen az Istent, az Istennek láthatatlansága, tudni illic az ő örökké való hatalma és Istensége a’ teremtésből és a’ teremtetett állatokból meg esmértetic. [...] *az teremtés Istennek mint egy könyue* [...] De [...] ha azért Isten más uton nem uiszen minket az ő esméretire, soha ezen az uton, tudni illic *az néma mestereknek tanításoc által, az ő igaz esméretire nem iuthatunc, és az természetből s az teremtésből vött Isteni esméret meg nem gyümölcözic mi bennönc*. [...] Az természetnek világossága által és az teremtés által nem mehetünk az igaz Isteni esméretre. Iollehet azért nagy ió téteménye Istennek, hogy az természetbe oltotta magát, *de sockal nagyobb io téteménye ez, hogy ő maga szolot maga felől*. [...] Mellyel ielenti, hogy *az Isten beszédéből világosban láttyuc és esmériük ötet, hogy nem az teremtésből*.”

A theologia naturalis fogalma, értelmezése az egész korszak teológiai, filozófiai gondolkodásának meghatározó jellemzője. Éppúgy megtaláljuk tisztán teológiai munkákban, mint filozófiai tanulmányokban vagy természettudományos, természetismereti tárgyú értekezésekben, sőt tömegével kegyességi, liturgikus jellegű irodalmi művekben: vagyis interdiszciplináris módon több tudomány- és művészeti terület értelmezte a maga sajátos igényei szerint. Isten teremtő akarata, az isteni kinyilatkoztatás kétféle módon tárul elénk: egyik a theologia revelata, vagyis a szavak – a Szentírás – által megismerhető kinyilatkoztatás; másik formája a

¹ SZAUDER József, *Az estve és Az álom keletkezése = Az estve és Az álom*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970, 220–270; VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991; SZILÁGYI Ferenc, *Fiziko-teológia a XVIII. századi hazai irodalomban*, = A magyar művelődés és a kereszténység, Bp.-Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság-Scriptum, I-III.1998, II. 794–803; IMRE Mihály, *A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai* = *Studia Litteraria*, 59. évf., 3–4. szám (2020) *Fazekas Mihály*, 227–274; STEBBINS, Sara, *Maxima in minimis zum Empirie- und Autoritätsverständnis in der physikotheologischen Literatur der Frühaufklärung*, Frankfurt a. M., Lang, 1980.

theologia naturalis, vagyis a teremtetett természet által jelenik meg számunkra. Ezért is nevezik és ábrázolják ezt két könyvnek, amint azt olvashatjuk Szőnyi Benjámin munkáiban is.

Két módonn tanít az Isten embereket,
Elejekben tévénn két meg-nyílt könyveket.
Egyiket kezdetben maga ki-nyomatta,
Minden böltességgel világnak ki-adta.

E’ nagy Világ Isten Akadémiája
Semmi ehhez e’ föld minden Oskolája;
Tanítványok ebben az okos emberek
Menny föld, beszéd nélkül Tanító Mesterek.

A’ mennyi Teremtés, szint annyi Classisok,
Böltz letzke s tudomány tsak egyben is van sok.
Több Isteni erőt látni az aprókban
Könnyebben bánható erőt a’ nagyokban.

[...] Minden Tudománynak itt fakad kút-feje,
Filosofiának itt első műhelje,
Mellyben a’ gyermek is itt épülést vehet,
Az írást tudatlan Írás-tudó lehet.

Nézd te! értelemmel e’ Teremtéseket
Nézd teremtések s’ fen-tartások végeket;
Nézd mintha most látnád ezeket elsőben,
S’ mitha tsak ma rakná az Isten elődben.

E’ már a’ második Könyve az Istennek:
Istentől jelentett Beszéd neve ennek. (Revelatio vagy Sz. Írás)
A’ mit a Ratio nem tudván nem mutat
Örök idvességre tsak e’ mutat utat.

A’ Természeti és ki-jelentett Vallás,
Az egy Istentől vett kétszeri Szó-hallás,
Amiknek Isten egybe-foglalója:
Nem lehet az ember ketté választója.²

² DERHAM, W. *Physico-Theologia, az az Isten lételének és tulajdonságának a’ teremtés munkáiból való meg-mutattatása, Bétsben*, 1793, Magyar Nyelvre fordította Segesvári István, E’ gyönyörűséges Könyvnek elejébe tétetett Encomium vagy Ditséret, mellyet irt SZŐNYI BÉNJÁMIN Prédikátor és Esperest, XLIIII–LV.

A 18. század egyre újabb és újabb ismeretekkel, bővülő mértékben tágítja, definiálja másként a természet fogalmát, az új természettudományos tudás ismeretei fokozatosan helyet kapnak, illeszkednek a teológiai gondolkodás szerkezetébe, a korszak érzelmi kultúrájába. A Theologia naturalis ennek arányában mintegy univerzalisztikus ismeretelméleti kategóriaként működik, ahol a teológiai gondolkodás kölcsönhatásba lép a természettudományok interdiszciplináris rendszerével. Ez a tudományelméleti pozíció magyarázza azt a meglepő eljárást, hogy a fiziko-teologizmus számos jelentős szerzője választott természetismereti témáját mindig – lazább, szorosabb – *teológiai kontextusban tárgyalja, amelyet már műveik címében kifejeznek*.³ Nem is mulasztják el a szerzők hangsúlyozni, hogy munkájuk a theologia naturalis eszközeivel az istenismeret (cognitio Dei) megszerzésére, tökéletesítésére irányul: *zur Erkaentniss Gottes*. Az így született írások sajátos keveredést mutatnak: részben a tudományos értekezés jellemzi azokat, azonban rajongó érzelmekkel azonosulnak is tárgyukkal, másfelől pedig – különböző mértékben – kegyességi-liturgikus műfajok irányába alakítják művüket, mert *a természetismeret igazságait hitigazságként is akarják értelmezni, összetartozásukat tudatosítani*. Így az sokszor átlép a prédikáció, könyörgés, áhítat, gyülekezeti ének jellemzőinek irányába. Ez nemcsak hasznos lehet az ember számára, de a természetismeret a teremtés csodálatához is elvezet minket, amely *áhítat és folyamatosan átérzett érzelmek forrása is*. Ez a gondolat a fiziko-teologizmus irodalmi ábrázolásának fontos mozzanata, amely a művészi kifejezés bátorítója és serkentője. Nyomatékkal hangoztatják, hogy a theologia naturalis nem tagadója vagy gyengítője a theologia revelatanak, hanem megerősíti és árnyalja azt. Látásmódja nyomán a felszabaduló, átélt érzelmek sokasága a kegyességnek gazdag serkentője és táplálója, sok alkotónál megfigyelhető ez a jelenség, Johann Baumgarten esetében egyenesen a *megismerés pátoszának* (tkp. az istenismeret, *Erkenntnispathos*) nevezi a kutatás.⁴ Számos kegyességi műfajban is (prédikáció, áhítat, szentírásmagyarázat, zsoltárköltészet, liturgikus énekköltészet) érvényesül ez a látásmód, ami mutatja *a kegyességi műfajok és természetismereti törekvések határátlépéseit is*.⁵ Mindezt igen korán – már az 1720-as, 1730-as években – megismerték a Svájcban tanuló, Debrecenből induló, majd oda visszatérő peregrinusok, így Kocsi Csergő

³ A következő, Magyarországon igen elterjedt szerzők műveiben figyelhetjük meg ezt a jelenséget: AHLWARDT Peter, CHEMNITZ Johann, DERHAM William, FABRICIUS Johann Albert, HEINSIUS Balthasar, KALM Peter, LESSER Friedrich Christian, ZORN Johann Heinrich, WALPURGER Johann Gottlieb, SCHIRACH Adam Gottlob, ROHR Julius Bernhard von, RATHLEF Ernst Ludewig, PREU Georg Michael, MENNANDER Karl Friedrich.

⁴ EHRHARDT-REIN, Susanne, *Zwischen Glaubenslehre und Vernunftwahrheit Natur und Schöpfung bei Hallischen Theologen des 18. Jahrhunderts*, Münster, Lit, 1996 120–123: „Baumgartens Verhältnis zur Natur ist eher durch Erkenntnispathos als durch Frömmigkeit geprägt. [...] In den Predigten kommen Natur und Schöpfung vor allem in Bildern zur Sprache, die geistliche Inhalte verständlich machen sollen, wobei Baumgarten auch um die Grenze solcher Umschreibungen weiß. [...] Die Beziehung des Menschen zur Natur wird weitgehend rationalisiert, und auch innerhalb des Glaubensvollzuges, instrumentalisiert: Die Natur ist ein Bild für das geistliche Gnadenreich, die Geschöpfe sind Mittel zur Erkenntnis und zur Verehrung Gottes.”

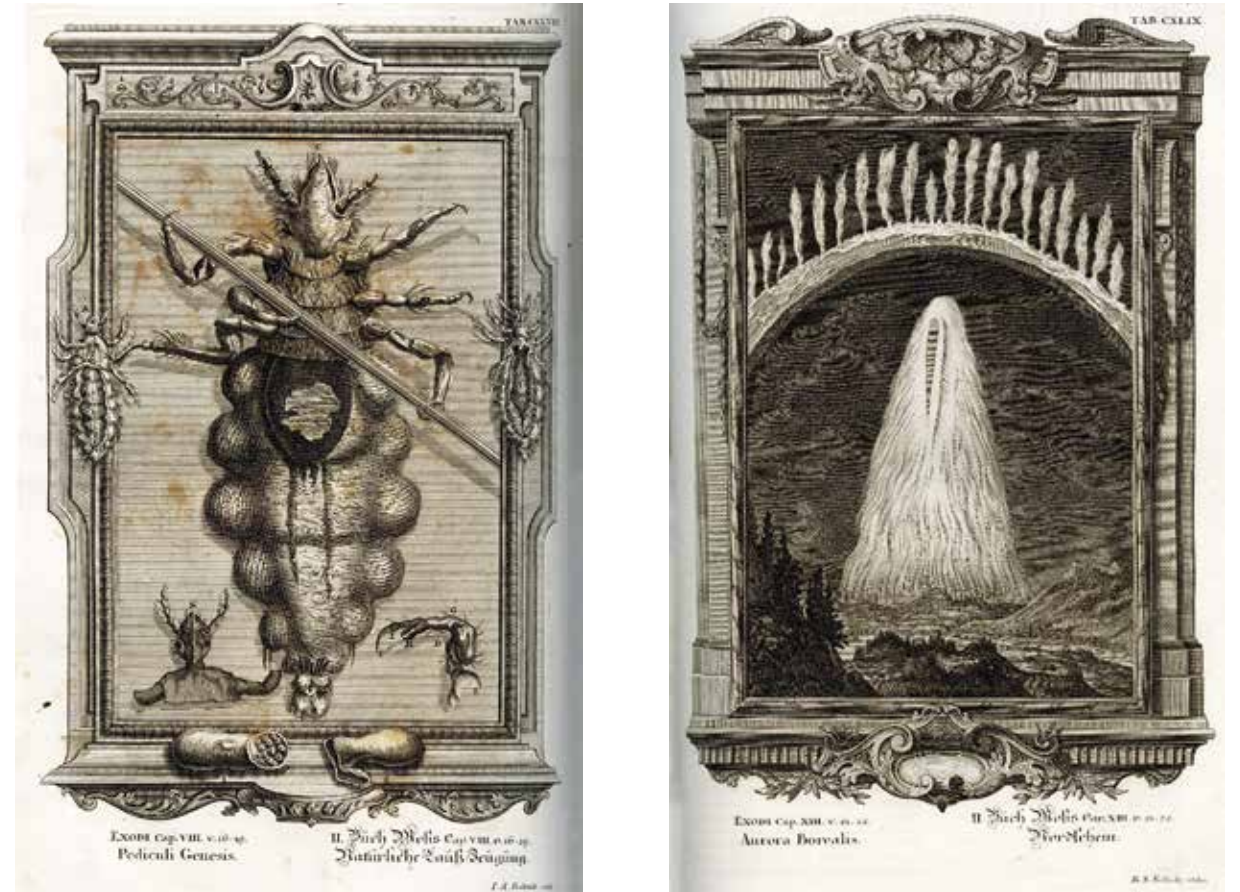
⁵ Szőnyi magyar kortársai közül Pálóczi Horváth György, Széplaki T. Pál, Id. Kármán József, Szathmári Paksi Pál, Verestői György, Gombási István, Sófalvi József, Intze István kéziratos és nyomtatott művei mutatják ezeket a jellemzőket.

István, majd utána Maróthi György.⁶ Mindkettejüket magával ragadta a svájci fiziko-teologizmus egyik legkiemelkedőbb – európai hatású – szerzője Johann Jacob Scheuchzer munkássága, különösen, a *Physica Sacra, oder Geheiligte Natur-Wissenschaft* című, több kiadást megért, több kötetes műve.⁷ Ennek egy változatát 1732-ben Zürichben *Maróthi György vásárolta meg, amely a mai napig a Kollégium Nagykönyvtárában olvasható*. Más kiadványok is bizonyítják Maróthi érdeklődését a fiziko-teologizmus iránt, így kibővíthetjük a Szőnyi Benjáminra gyakorolt Maróthi-hatás körét, a hármóniás – vagyis többszólamú – éneklés mellett a fiziko-teologizmus irányzatának megismerését, majd követését is ifjú professzorához köthetjük, amit saját peregrinációja során bővített. Scheuchzer szerint *ugyanis a legfontosabb nyeresége a természettudománynak, hogy az bennünket az Istenhez elvezessen*. A fizikoteologizmus egyik alapelvét is megfogalmazza, miszerint *a természet a maga csodálatos voltában Isten lenyűgöző műalkotása* (*Kunstwerk des Gottes, Gott als Künstler, Werckmeister, Gott als Kunst-Meister, Gott als Meister-Kuenstler*), amelynek sokoldalú megértéséhez elengedhetetlen a természettudományok tudása, eszközeinek ismerete. Azok így válnak az istenismeret (Gotteserkenntnis) művészi eszközévé, művelője állandóan reflektál intellektuálisan és heves érzelmekkel megismerése tárgyára: vagyis kettős viszonyulás figyelhető meg esetében. *A minél teljesebb megismerésre töre természettudós, teológus és a megismerése tárgyáért rajongó, azt minél gazdagabban kifejező művész*. Ezért olvashatjuk sokszor szinte vallomásszerűen egy-egy gondolatmenetbe

⁶ A terjedelmes Kocsi Csergő kézirat a Református Kollégium Nagykönyvtárában található Debrecenben, jelzete: R 290. Címleírása a következő: Excerptae Tigurinae Stephani Csergő Kocsi, Dictatumok, Zürich, 1720–1721. Több részre tagolódik, jól olvasható kézirat. 1. Scheuzer, Johann Jakob, Institutionum mathematicarum delineatio, 2. Gno-mica, seu horolographia, 3. Scheuzer, Johann Jakob, Descriptio planetolabili aphasiani, 4. Muralt Johann, Anatomiae corporis humani succincta delineatio, 5. Scheuzer, Johann Jakob, Observata in astronomiam. A Református Kollégium Nagykönyvtárában tizenegy kötet Scheuchzer-mű van meg, ezek között a *Physica sacra iconibus aeneis illustrata procurante & sumtus suppeditante, Joh. Andr. Peffel*; Joh. Jac. Scheuchzer, I–IV, Augustae Vindelicorum & Ulmae, 1731–1735; *Physica oder Naturwissenschaft*, 1. 2. Theil, Bey dieser neuen Auflage durch und durch vermehret, und mit nöthigen Kupfferen versehen, Zürich, Bey Heidegger und Comp., 1729. A *Physica sacra* [...] négy folio nagyságú kötetben, 2098 oldalon, 750 rézmetszettel jelent meg, amely a fiziko-teológiai kiadványok között is kiemelkedik rendkívül gazdag és látványos – mondhatni: barokk pompájú – illusztrációs anyagával. Ezen kívül még két kiadása van meg itt Scheuchzer *Physica, oder Natur-Wissenschaft* című művének. O 323-as jelzet alatt találjuk az 1709-es, zürichi kiadást, amelyet a possessor bejegyzés szerint 1732-ben Zürichben Maróthi György vásárolt és birtokolt. (Georgius Marothi emi, Tiguri, A. C. N 1732.) Ennek azért van jelentősége, mert más kiadványok is bizonyítják Maróthi érdeklődését a fizikoteologizmus iránt, de Scheuchzer műve egyértelműen közvetlen bizonyíték a szellemi tájékozódásra. (Ennek alapján feltételezhetjük, hogy Maróthi környezetében is képviselte ezt az álláspontot: tanítványai közül a fiatal Szőnyi Benjámin érdeklődését is felkelthette, akiről köztudott a fizikoteologizmus irodalmában később játszott szerepe.) Az O 324-es jelzetű *Physica* 1729-ben jelent meg Zürichben. Sárospatakon, a Református Kollégium Nagykönyvtárában ugyancsak sok Scheuchzer-kiadás található, ezek között van részlet a *Physica Sacra*-ból, de Scheuchzer vezetésével készült disputációkat is találunk.

⁷ *Natura Sacra Der Frühaufklärer Johann Jakob Scheuchzer* (1672 – 1733), Herausgegeben von Urs B. LEU, Achiur Verlag, Dr. Hans Ulrich Bächtold, 2012; FELFE Robert, *Naturgeschichte als kunstvolle Synthese: Physikotheologie und Bildpraxis bei Johann Jacob Scheuchzer*, Berlin, Akad.-Verl., 2003; Irmgard MÜSCH, *Geheiligte Naturwissenschaft: die Kupfer-Bibel des Johann Jakob Scheuchzer*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000. MICHEL, Paul, *Physikotheologie Ursprünge, Leistung und Niedergang einer Denkform*, Zürich, Gelehrte Ges. in Zürich, 2008; *Physico Theologie, Oder Natur-Leitung zu Gott* [William Derhams, Canonici in Windsor, Rector in Upminster in Essex und Mitglied der Königl. Englischen Gesellschaft, Physico Theologie, Oder Natur-Leitung zu Gott: Durch aufmercksame Betrachtung der Erd-Kugel, und der darauf sich befindenden Creaturen, Zum augenscheinlichen Beweis Daß ein Gott, und derselbige ein Allgütigstes, Allweises, Allmächtiges Wesen sey / In die deutsche Sprache übersetzt von C. L. W. jetzo aber nach der siebenden Englischen Ausgabe mit Fleiß von neuem übersehen, und nebst einer Aufmunterung des Herrn Carol Rollins, die Jugend bey Zeiten zur Liebe ihres Schöpfers durch Betrachtung der Creaturen anzuführen, zum Druck befördert von Jo. Alberto Fabricio, D. und Prof. Publ. des Gymnasii zu Hamburg, Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, 2011. A német korszakkutatás rendkívüli kiterjedtségét jól mutatja, hogy még a fizikoteologizmus egyik kiemelkedő régiójának – Hamburgnak – is külön monográfiát szentelt egy viszonylag friss doktori értekezés formájában: B. H. Brockes, J. A. Fabricius, H. S. Reimarus: *Physikotheologie im Norddeutschland des 18. Jahrhunderts zwischen theologischer Erbauung und Wissensvermittlung*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, vorgelegt von Henrik PETERSEN, Kiel, 2004.

ágyazva: *In majorem admirationem rapit – Még nagyobb csodálatra ragad*. Nem is törekszik érzelmei fékezésére a szerző, azt lépten-nyomon kifejezésre juttatja. Szükség van arra, hogy képekkel is kifejezzük, láttassuk az isteni műalkotás legapróbb részleteit és egészét. Ezért láthatjuk a tetű mikroszkopikusan felnagyított folio nagyságú képét, az északi fényt és a szivárványt.

1-2. ábra: metszetek Scheuchzer művében

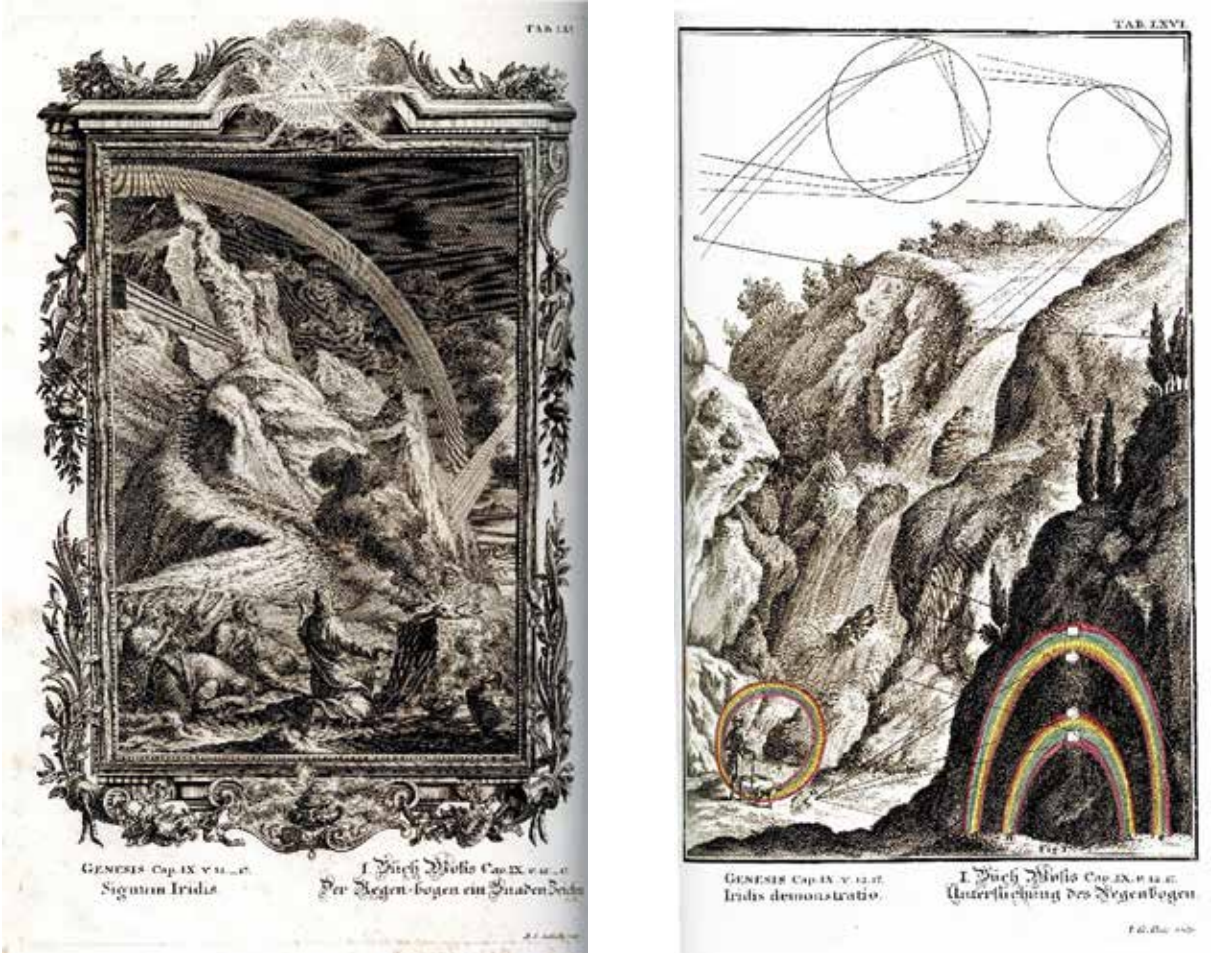
Látásmódjában érvényesül már a századfordulótól sokszor hangoztatott és lépten-nyomon visszatérő alapelv: Deus est maximus in minimis. – Isten alkotása a leghatalmasabban megmutatkozik a legkisebb teremtményeiben. Scheuchzer műve voltaképpen részletes Szentírás-magyarázat, vannak olyan részletei, amelyek különösen gazdagon mutatják a fizikoteologizmus látásmódját, módszereit. A *világ teremtésének története* jól mutatja mindezt, ahol a teremtés napjai részletezik a természet újabb és újabb, megszülető részleteit. Azonban kettős látásmód érvényesül, részben a theologia revelata, részben a theologia naturalis sajátosságai hatnak. Utóbbi a természettudományok-természetismeret eszközeinek zsúfolt, részletező alkalmazása. A korabeli magyar szerzők műveiben számos párhuzamot találunk, kéziratos munkákban is találkozunk azzal. (Széplaki T. Pál ennek egyik példája, amelyet mostanában

tárt fel a kutatás.)⁸ Az előbb áttekintett, összetett folyamatnak sok tekintetben összefoglalója Szőnyi Benjáminnak egy latin nyelvű verse, amely valamikor az 1760-as, 1770-es években született *De rerum Natura Fide Spectata* (*A természetben lévő dolgoknak a hittel való megítéléséről*) címmel. A vers gondolatmenete a theologia naturalis és revelata kettősségére és elválaszthatatlan egységére épül. A hit és a megismerő értelem együttesen vonul végig a versen, amihez csatlakozik az átélt, nagyszerű érzelem, az istenismeret pátosza. A teremtmények újabb és újabb lenyűgöző formáit veszi számba, amelyek azonban mind, mind a teremtő irányába mutatnak, létünk határait ezek jelölik ki, ezek alkotják. Itt felbukkan a korszak másik sűrűn előforduló gondolata, a *Scala naturae* (*a létezők láncolata*), amely a teremtmények összefüggő sorrendjét valósítja meg és ismeri fel azt a gondolkodó ember. A mérhetetlen világegyetemet a hit erejével teremtettnek hiszem, a világmindenség a hit erejével tanítja nekem Isten létezését. Ó, jaj, mily gyönyörű összefonódó rendbe tartoznak a világ dolgai! *Hatalmas, zengő hangon kiáltanak Isten teremtményei*. Ingenti clamant voce creata Dei. Natura creata Dei est cognoscenda, admiranda et movenda. (Az Isten által teremtett természetet a tudomány eszközeivel meg kell ismerni, csodálni és ámulatán megindulni) Ágoston: *Et exclamaverunt voce magna: ipse fecit nos*. Nem a véletlen, sem az ügyetlen, lomha természet az eredete, létrehozója a természet dolgainak: A mindenható szellem értelemmel kormányozza a világmindenséget.⁹

⁸ Vö. IMRE Mihály, *A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai* = Studia Litteraria, 59. évf., 3–4. szám (2020) *Fazekas Mihály*, 227–274. Hódmezővásárhelyen, a Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában az irányzatnak számos hazai és külföldi kiadású nyomtatott művét megtaláljuk, amelyek nagy valószínűséggel Szőnyi szellemi kapcsolatrendszerének közvetítésével kerültek mostani helyükre. Emellett értékes kéziratot is találunk ugyanitt. Az 1770-es években Makón készült egy vaskos prédikációs kötet, jelzete F.Q.96, I–II. Eddig még nem sikerült azonosítani a szerzőt, annyi azonban bizonyos, hogy makói lelkészként *a leírt prédikációkat szószékről el is mondta*, amint arról a pontos dátum tájékoztat minden egyes darab végén. Legnagyobb részben bibliai szövegmagyarázatokat olvashatunk, így részletesen értelmezi a teremtéstörténet folyamatát. Ennek során bőven alkalmazza a fizikoteologizmus fentebb bemutatott látásmódját, ahol a természetismeret eredményei jelentős szerepet kapnak a mondanivaló kifejtése közben. Néhol valóságos csillagászati enciklopédiát zsúfol az exegézisbe, de hasonló bőséggel szól a növényekről, állatokról, mindenütt hangoztatva, hogy ezek minél tökéletesebb megismerése még jobban hozzásegít bennünket Isten teremtő akaratának és nagyságának feltáráshoz, érzelmeinkkel való megindult átéléséhez. A névtelen szerző követi a nyugat-európai kortársak sokszor hangoztatott alapelvét: Natura creata Dei est cognoscenda, admiranda et movenda, vagyis Az Isten által teremtett természetet meg kell ismerni, csodálni és megindulni annak nagyságán.

⁹ A kéziratot verseskönyv önéletírásával megtalálható a Csongrád megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi fiókjában VII. Y1. 9. 146 jelzet alatt, rövidítése a továbbiakban: Sz.V.

Immensum mundum per fidei vi credo creatum,
Mundus, per fidem me docet esse Deum.
Heu quam sunt quae pulchro Mundi res ordine nexae!
Ingenti clamant voce creata Dei.
Non his Fors, nec iners natura est rebus origo.
Omnipotens Mundum Mens ratione regit.
Orbis grande decus Sol frigens aureus ignis
Qui pulsus tenebris, fersque regis quae dies
Lunaque Noctis Rex arcto tibi foedere nexa,
Nox et Lux Vestro pendet ab imperio
Non Vos, sed per Vos ceu Scalam Numen adoro
Certe Deum alternans noxque diesque refert.
Sidera cum speculor claro fulgentia Caelo
Obstupeo et flexo poplite adoro Deum.

3-4. ábra: a szivárvány üdvtörténeti és fizikai értelmezése Scheuchzernél¹⁰

Itt érdemes rövid exkurzust tenni és Szőnyi Gyermekek Fisikája című művének hasonló témájú fejezetét megvizsgálni. (Más rövid Kegyes Elmélkedés A' Szivárványról) A 42. zsoltár dallamára és ritmikájára írott vers öt strófában, 40 verssorban fejt ki mondanivalóját. (156–158.) Végig érvényesül a theologia naturalis és revelata összetartozásának folyamatos hangsúlyozása, a két pólus szorosan erősíti egymás jelentését, azonban jóval kisebb a természetismereti apparátus (vele a theologia naturalis önállósága), mint Scheuchzernél. Az üdvtörténeti jelentés és jelentőség át- meg átszövi a vers minden strófáját, sőt több esetben domináns szerepet játszik; kivétel a második versszak, ahol a theologia naturalis fogalomkészlete, nyelvezte kizárólag a természetismeretre támaszkodik. (Ennek jele a két fizikai fogalom beemelése: Refractio, Reflexio). A szivárvány üdvtörténeti jelentése szinte kizárólag eszkhatalogikus jellegű, vagyis János Jelenéseinek 4/3. versére vonatkozik, mindössze egyetlen sora idézi vissza a vízőzön történetét. Néhány szemelvénnel érzékeltetjük a sajátosságokat.

¹⁰ Megjegyzendő, hogy a szivárvány egyik legkedveltebb és gyakori tárgya volt a fizikoteologizmus természetleírásainak, Szőnyi Benjámin többször is kedvét leli fizikai-optikai [refractio] értelmezésében és szépségének ünneplésében, önálló fejezete a *Gyermekek Fisikájának*, az *Istennek Trombitája* is részletezi. A későbbiekben majd látványos – erre vonatkozó – példát mutatunk be Scheuchzer művében és más szerzőknél is megragadható ez a folytonosság; jelentésbővülése következik be: az üdvtörténeti jelentéshez társul a természettudományos és esztétikai értelmezés, utóbbi gazdag változatokban önállósul a különböző művészeti ágak sajátosságaihoz igazodva, de a jelentéskeveredésre is sok példát találunk.

A’ szép szivárványnak Ive
A’ Napnak ellenében,
Istennek melly tsuda mive
A’ setét fellegekben:
Annak szép kereksege,
Sok színű ékessége,
A’ Napnak munkás festése,
Nints festő, ki követhesse.

Annak díszes kerekségét
Festi kerekségével,
Sok szép színű ékességét
Súgárinak tüzével:
A’ víz tseppekben ezek
Hogy légyenek illy színek:
Tsuda, miként játszadoznak,
Töredeznek, s’ hajladoznak. refractio, reflexio

Vízre színeket festeni
Festék nélkül csak tűzzel,
Olly dolog, melly csak Isteni
Böls elmével és kézzel
Nagy tsudánkra készülhet:
Isten csak maga tehet
Igy tüzet vízzel egyessé,
És kár nélkül elegyessé.

A’ tűznek e’ szövetsége
E’ szép ívben a’ vízzel,
Addig tart míg világ vége
Fel fog fordulni tűzzel;
Mert Isten szövetsége,
Mellyet Nóéval szerze,
Eddig ’s nem tovább tartó lesz,
Ekkor tűz, vizet vesztő lesz.

Többé szivárványt nem téssen
A’ Nap tüze fellegben,
De ennél sokkal szeb’ lészen
Mind örökké az égben;
Mert az igazság napja,
Szentek szentének papja,
Ama királyi szék körül,
Szép szivárvány alatt örül. Jel. 4.¹¹

¹¹ Máshol is foglalkoztatta Szőnyit a szivárvány kettős értelmezése, ezt bizonyítja kéziratban maradt tizenkét soros latin nyelvű epigrammája ugyanebben a jelentéskörben: *Iris naturalis analogia et Theologica*. 175. Először a fizikai-optikai jelenséget írja le és értelmezi, majd ezt követi az üdvtörténeti jelentés: „Fert varios nubes adverso sole colores,/ Hinc iris mixti filius ignis aquae.”

Szőnyi öregkori műve, az *Istennek trombitája* (1791) még felidézi a fizikoteologikus látásmódot a szivárvány leírásánál. Az égitestek közül a Nap nyűgözi le leginkább hatalmasságával, sugárzó fényének erejével, roppant távolságokat legyőző hatásaival. Mindennek egyik legbámulatosabb bizonyága a szivárvány, amelynek szakszerű értelmezését terjedelmes lábjegyzetben végzi, mint hajdan a *Gyermekek Fisikájában*:

„A’ nekünk láttzó szivárványnak fele,
Melly nagy a’ Nap, annak tsak egy kis jele,
Lásd mekkora e’ Nap le-mentében,
Sok száz ezer mért földre létében.

A’ szép Szivárványt a’ Nap festi a’ véle által ellenben lévő harmatos fellegekre az ő nagy kerekségének pártázatjával, vagy széleivel, nem pedig az ő egész Corpusával testével, mert úgy a’ Szivárványnak is olyannak kellene lennie, minéműek a’ Vak - Napok (parhelii) és a Vak Hóldak (Halo, Paraselene) mellyekben a’ Nap és Hóld a’ magok egész testeket bé-nyomják, melly nyomadék olly nagy meszszeségről tsak kisded kerek formában esik a’ Nap és Hóld eránnnyában lévő föld alsó pártázatiban. De már a’ Szivárvány keskeny szélességű kerülete azt látszik mutatni, hogy az a Napnak karajos vagy kerületes széleitől rajzoltatik a’ fellegekben, mellynek sugárjai olly nagy magasságról jöven a’ föld felé, melly sokkal kissebb a’ Napnál, mennél aláb’ Jőnek a’ Nap kerekségéhez képest, kerek formában, annál jobban egymáshoz jőnek és öszve szorulnak, meg-is melly nagy karika szivárványt vetnek, amelly még annál is sokkal nagyobb mint a’ mennyinek mi láttyuk, mint-hogy a’ tőlünk fel felé meszsze lévő dolgok a’ mi kis szem-fényünknek, mennél fenteb’ vagynak, annál kissebnek láttzanak. Ha szabad az (hasonlítás) mint a’ bádog töltsernek felső tág szája vagy karimája, a’ szára végén kiskerektségben szorúl. De erre legvilágosabb példa az atzél tükör, melly s’ nagy kerekségű Napnak sugárjait, egy kis kerek karikában szorítván tüzet gerjeszt.”¹²

Az igazi Theologia Naturalis megszabadítja és megóvjva az embert a káros hitetlenségtől és a vallásban a gyermekded hiszékenységtől, és felfed sok mindent, amivel korábban a tudatlanokat becsapták. A természetismeretet, annak megszerzését az istenismeret folyamatában a hitre jutás fontos eszközének tekintik, a hitvallási iratokkal már-már azonos súlyúnak, olyannak, mint a katekizmus igazságait vagy az apostoli leveleket, így az üdvérték hordozójává, közvetítőjévé válik. A természetismeret abból nyeri jelentőségét, hogy helyreállítja a harmóniát a Szentírás és a természet, a tekintély és a saját tapasztalás között. A természettapasztalat a hívő keresztyén számára nem más, mint egy beszélgetés a teremtetőjével, annak nem kell olvasmányként csak a könyvekbe zárva lenni, hanem naponta kell azt átélni. *Erre szolgál a mindennapi csoda (Das alltägliche ’Wunder’)*.

Szőnyinek egyik fő forrása William Derham, akinek műveire számos alkalommal hivatkozik: a *Physiko-Theologiának* hatalmas nemzetközi elterjedtsége volt (az angol mellett német, francia, holland, latin nyelven), szinte mindegyik kiadásban találunk egy terjedelmes bibliográfiát.¹³ Már 1732-ben és 1736-ban is volt olyan Derham-kiadás, amely Charles Rollin *Physique des enfans* című művének német fordítását is közölte *Kinder Physica* címmel. A kiadáshoz Johann

¹² 40–41.

¹³ Derham fő művének két példánya a mai napig olvasható a Gimnázium könyvtárában, jelzetük: 220 D 51, LO 472.

Albert Fabricius írt bevezetőt, amelynek egy része Rollinre vonatkozik. Ebben a fiziko-teologizmus egyik fontos célkitűzését méltányolja a francia szerző munkájában, amely a nevelés folyamatában hangoztatja *a természetismeret és istenismeret tudatosításának elválaszthatatlan összetartozását*. Az 1745-ös hamburgi kiadás a bevezető után a bibliográfiával indít. Ráadásul ez olyan editio, amelyet Fabricius szerkesztett, részben fordított németre, ajánlása pedig Barthold Heinrich Brockesnek szól, aki a kortárs német költészetben a fiziko-teologizmus egyik legkiemelkedőbb képviselője. Idéz is tőle egy terjedelmes részletet az *Irdisches Vergnügen in Gott* című verseskötetből. Az 1750-es hamburgi kiadás az angol szerző műve előtt közli Rollin munkájának német fordítását. Ez a kiadvány is mintául szolgálhatott Szőnyinek, hiszen elkészíti Rollin fordítását, amely a német kiadó szerint is szorosan kapcsolódik Derham művéhez. Látható, a német kiadói gyakorlat – különösen a „hamburgi iskola” – szorosan összetartozónak vélte Derham és Rollin művét, ezért azt többször is egy kötetbe szerkesztette. Mindezek alapján feltételezhető, hogy Szőnyi jól ismerte a „hamburgi iskola” jellegét, tevékenységét; Fabricius 1730-as fordítása is járt a kezében, valószínű, hogy saját példánnyal is rendelkezett. A fiziko-teologizmus képviselői, iskolái, szellemi központjai, kiadói törekedtek a széles körű népszerűsítésre, számos antológiát jelentettek meg, amelyek hosszabb-rövidebb részüket válogattak ki az irányzat jellemző műveiből, műfajaiból. Kifejezetten kedvelt „antológia-darab” volt Rollin műve, amelyet több kiadványban is megtalálhatunk. A Derham-művek fordítása mellett Fabricius a francia fizikoteologizmus szerzőinek munkáit is átültette németre, így la Pluche-nek és Fénelonnak is fordítója. Fénelon igen népszerű volt a magyar protestánsok köreiből is, különösen a vallási türelem vonatkozásában tekintették idézendő tekintélynek, a *Telemákus bujdosásának* volt is debreceni fordítója, kiadása. (Domokos Lajos) Népszerűségének másik oka pedig a fizikoteologizmus irányzatához való szoros kötődése, ami a „hamburgi kör” számára is ismert, ez is magyarázza debreceni elterjedtségét. A mai napig megtalálhatók a Nagykönyvtárban mindkét említett művének 18. századi német, francia, angol és magyar nyelvű kiadásai, több kötete Sárospatakon is fellelhető.

A Rollin-fordítás jelentőségét az is növeli, hogy a prózai szöveg után verses elmélkedések állnak, amelyek zsoltárdallamra készültek, tematikájukban a fizikoteologizmus egy-egy nagy témakörének kifejtését adják.¹⁴ (Joggal feltételezhetjük, hogy a zsoltárdallamok könnyen befogadhatóvá tették ezeket a verses elmélkedéseket, amelyek így a gyülekezeti éneklés és alkalmak számára is könnyen beilleszthetők és hasznosak lehettek.)

A *Gyermekek Fisikája* rajongó áhítattal ír a hernyóból kibontakozó gyönyörű pillangóról, amelynek szemlélete számos külföldi kortársnál fellelhető, de hazai szerzők is sorolhatók Csokonaival bezárólag, a férgecskében Isten nagyszerű teremő erejét ünneplik: „Bé-rekesztem elmélkedésemet egy kisded férgetskével, melly a’ többek közt különös tsudálkozásra méltó. [...] Ezekhez adom, hogy minek-utánna bizonyos ideig élt volna ez állatotska, végre mélyebben mint szokott el-rejti magát az homokban, és többé sem prédát nem les, sem nem eszik,

¹⁴ A *Gyermekek Fisikája* verses elmélkedései tematikusan is mutatják a fizikoteologizmus látásmódját, lényeges törekvése a kozmosz, a Földgolyó és annak élőlényeinek, mint Isten teremtményeinek a bemutatása, magyarázata: Első Kegyes elmélkedés az Égről (32 nyolc soros trófa), Második Kegyes elmélkedés A’ Kerek Földről (139 négy soros strófa), Harmadik Kegyes elmélkedés A’ Négy Éltető Állatokról (30 hat soros strófa), Más Rövid Kegyes elmélkedés A’ Szívárványról (5 nyolc soros strófa), Más Kegyes elmélkedés az Éjnek és Nappalnak, A’ Télnek és A’ Nyárnak Viszontagságairól (19 nyolc soros strófa), Más Kegyes elmélkedés az emberi testben meg-tetsző, Isteni böltsességről (53 négy soros strófa), Más Elmélkedés Az Emberi testnek állása módjáról (61 négy soros strófa). Mindegyik verses elmélkedés zsoltárdallamra és annak ritmikájára készült. Ennek alapján is feltételezhető, hogy a gyülekezeti éneklésben azok valamilyen mértékben szerepet játszhattak, hiszen a zsoltárok már több évszázada szólnak a gyülekezetek alkalmain.

hanem bé-szővi magát vékony hálótskában, *mint koporsójában*, melly akkor mint egy magváró, kívül szép fehér, kerek és sima, belől puha, mint a selyem, mellyben minekutánna egy len magnyi fehér tojasotskát le-tett, mintegy 23, 24. napig tsendesen, minden mozdulás nélkül fekszik, és osztán abból magát ki-fúrván elébbeni rovátkos kemény bőrét le-vetkezvén, *szép lepkévé lészen, melly szüzetskének frantzia nyelven Demoiselle neveztetik*, és többé sem nem olly rút, mint vólt, sem régi vér szomjuzását nem követi. Ezek és a’ több számtalan férgek körül tapasztalható tsudálatos tulajdonságok, a’ véghetetlen böltsességű Istennek meg-foghatatlan tselekedeti: ki a’ *leg-kissebb teremtésekben is tudja és akarja mindenek felett való nagyságát meg-mutatni [...]*.”¹⁵ Hasonló szemléletű Kármán József Sturm-Tiede fordításának következő részlete, a férgek, bogarak, hernyók, lepkék alakváltásai: tojás, bábu, lepke, az embert emlékeztetik a feltámadás titkára és kiismerhetetlen szépségére: „Én úgy tartom, hogy senki nem szemlélheti a’ hernyók el-veszett étel kívánását, azoknak erőtelen tehetetlenségét, azoknak el-halványodó színét, és testeknek öszve-zsugorodását, azután azoknak gyakorta való nagy rángatódzását, és végre bábuvá való változását, hogy a’ maga haláláról meg ne emlékezzen. De a’ tél el-múlása után, a bábu, vagy-is inkább a’ sír, mellyben a’ lepke nyugoszik, meg-rázkódik, meg-változtattya színét, és végre ki-hasad. A’ lepke leg-elevenebb színekkel ki-kél abból, az ő kis szárnyai meg-száradnak, és meg-nőnek kevés minúták alatt; ott hagyja a’ földnek, a’ mi őtet illeti és vig-kedvvel el-repül onnan. A’ kinek itt eszében nem jut a’ halálból való fel-támadás, annak egyedül meg-lehet adni, azt a’ siralmas szabadságot, hogy a’ természeti dolgokról ne-gondolkodjon.”¹⁶

Szőnyi *Gyermekek Fysikája* című művének látásmódja, de ajánló levele is nemzeti kulturális program összefüggéseibe illeszti törekvését, amely ugyanakkor alapvetően a fizikoteologizmus nemzetközi koncepcióján nyugszik. Az ajánló levél főbb gondolatai: „a’ Keresztényi kegyes életnek kötelező ereje vagy on, szükségesképen e’ következik, hogy az Atyának minden teremtéseiről hitt és vallott igazság is kötelez bennünket *bizonyos és különös tisztire a’ kegyességnek*, mellyek közt itt a’ leg-első nem egyéb’, hanem az Isten tökéletességeinek a’ *teremtésekben való tapogatása, azokról való figyelmetes és okos elmélkedés*, és osztán a’ mi ebből származik, az Istennek azok által való ditsóítése [...]. A’ kik ezt az Oskolákban tanulják, épen azért tanulják, hogy erre másokat is tanítsanak, még a’ leg-együgyűbbeket is az ő meg-foghatóságok szerént, mert ezek szint úgy tartoznak az Istent az ő munkáiból meg-esmérni, mint amazok, [...]. Lám a Teremtésnek Historiájára tanítjuk a’ gyermekeket és leg-együgyűbb embereket is, miért kellenék hát őket nem szoktatnunk a’ teremtett dolgokról való kegyes és okos elmélkedésre? [...] mert még a’ mi Magyar nyelvünkön nintsenek oly köz egyezésből bevett szó nevezetek, mellyek meg-kivántatnának a’ Nemessebb tudományokban, s’ azok közt a’ Fisikának minden részeiben lévő elmés értelmeknek ki-fejezésére; *holott a’ mi nyelvünkkel szinte azont lehetne tenni e’ részben, annak természeti magához hasonlósága, analogiája szerént, a’ mit más okos nemzetek régen meg-tévén a’ magokéval, olly böldegok, hogy saját nyelveken mindenféle tudományokat olvastathatnak a leg-együgyűbbekkel is:* és éppen ez az egyik egyenes út arra a’ jó

¹⁵ Joggal feltételezhetjük, hogy a Csokonai látásmódját több versében befolyásoló fizikoteologizmus ebben a művében is tetten érhető, amint erre a legfrissebb kutatás rámutatott.

¹⁶ Christoph Christian Sturm, *Istennel való társalkodás, a reggeli órákon az esztendőnek minden napjaira*, Johann Friedrich Tiede, *Istennel való társalkodás az estvéli órákon az esztendőnek minden napjaira*, magyar nyelvre fordította Kármán József, Pósonyban, Landerer Mihálynál, 1785, XI–XII, 67/a–69/a. Szőnyi egyébként bizonyíthatóan szoros szellemi kapcsolatban állott id. Kármán Józseffel, előfizetője volt a megjelent kötetnek, amint a Szőnyi környezetében élő lelkészek, tanárok is jelentős számban tevékenykedtek a békés-bánati egyházmegyében. Feltűnően sok lelkész-tanár tartozik Szőnyi Benjámin szellemi, egyházkormányzati környezetéhez, hiszen ekkoriban a vásárhelyi lelkész a békés-bánati egyházmegye esperese.

dologra, melyre most ez áldott békesség idejében tellyes igyekezet vagy on édes Hazánkban, hogy illy módon még a’ köz emberek is tudósbak, emberségesebbek, gondossab gazdák, oeconomusok, akár mely mív és mesterségben találosb eszüek, egy szóval, Istennek, Királynak, Hazának s’ magoknak hasznosab Colonusok, munkás emberek lehessenek. [...] az-is igaz, hogy még ez ideig a’ mi Magyar nyelvünkön, e’ gyönyörűséges és életet újító tudományról az én tudtomra ugyan semmi könyvek nem taláttatnak; holott e’ félélkel más okos Nemzetek régen bővölködnek, azzal tartván, mellynél nints is bizonyossabb, hogy az igaz böltsességnek meg-szerzésére, a’ természeti dolgokról a’ Teremtőre való tekintetben múlhatatlan képpen szükséges elmélkedni.” Ez a kulturálódás által megvalósítható társadalmi „közboldogság” éppen ennek a korszaknak egyik központi törekvése, amelyhez szorosan kapcsolódik Szőnyi elképzelése.

Szőnyi egy olyan *nemzetközi bibliográfiát ígér műve függelékeként*, amely áttekintené a fiziko-teologizmus legfontosabb szerzőit, műveit. Azzal a céllal, hogy a legkülönbélebb nemzetek által írott művekről a magyar olvasó tudomást szerezhessen, azokból okuljon és – szerencsés esetben – minél többnek készüljön magyar nyelvű fordítása. Azt is nyomatékkal hangoztatja, „akár mely vallású Keresztyén embernek kezében illő könyvek”, vagyis a szerzők között nemcsak protestánsok vannak, hanem katolikusok is, de azok megismerését is fontosnak tartja. „Hogy a’ meg-tessék, mely régi tudomány ez, és hogy most is kedves és igen hasznos gyakorlásban tartatik más bölts Nemzetek között: én e’ végre e’ könyvetskének végén fel-jegyztettem, az igen sok közzül, tsak mintegy sengéül egynéhány, majd minden Keresztyén Nemzetből való Autoroknak, még némelly Keresztyén Pátereknek-is e’ szép tudományra írott, munkáiknak titulusait, reménylvén, hogy az értelmes emberek jóvá hagyni fogják, vagy hogy azok közzül a’ meg-szerzettethetők Hazánkban is taláttathassanak, mint minden-képen ártatlan és akár mely vallású Keresztyén embernek kezében illő könyvek, vagy azt hogy azok közzül egyik másik nyelvünkre fordittassanak, vagy a’ mi a leg-szebb volna: azoknak példájokra, a’ kiktől ki-telik hasonló elmélkedések irattassanak a’ köz haszonra és az Istennek ditsőségére.” Az itt ígért bibliográfiai függelék – valamilyen okból – sajnos nem készült el és lemaradt a könyv végéről. Ennek a pótlására már csak Szőnyi pályájának végén került sor, 1793-ban, amikor régóta dédelgetett terve megvalósul: tanítványa, Segesvári István elkészíti Derhem fő művének magyar fordítását: *Physico-Theologia, az az Isten’ Lételeének és Tulajdonságainak a’ Teremtés Munkáiból való Megmutattatása*. A fordítóról annyit tudunk, hogy debreceni tanulmányai után 1787-1788-ban rektoroskodik Vásárhelyen a református gimnáziumban, ahol néki Szőnyi Benjámin, mint ótemplomi lelkész, előjárója volt. Egészen biztos, hogy e szoros személyes és szellemi kapcsolat miatt kérhette Segesvári a műve elé írott leghosszabb, összegző verses ajánlás megírására országos hírű, vásárhelyi mesterét. Hatvanöt strófás ajánló versében Szőnyi az irányzat hagyományos teológiai, tudománytörténeti helyét eleveníti fel: lényegét a már ismert kettősség érvényesülésében, egyensúlyában határozza meg, ez pedig a *theologia naturalis* és a *theologia revelata*.

Iskolánk tricentenáriumának ünnepén még büszkébben kell emlékeznünk Szőnyi Benjáminra, aki ugyan földrajzilag elszigetelten és távol a nagy szellemi központoktól, mégis képes volt meghatározó európai szellemi áramlatok hazai tudatosítására, magyar nyelvű közvetítésére, hiszen Debrecen, Losonc, Sárospatak, Marosvásárhely, Kolozsvár szellemi közelségében élt és alkotott a vásárhelyi prédikátor.

Posta Anna

FIZIKO-TEOLÓGIAI KÖLTEMÉNYEK SZŐNYI BENJÁMIN KÉZIRATBAN MARADT NEOLATIN VERSGYŰJTEMÉNYÉBEN

Szőnyi Benjámin, református lelkipásztor, költő és író (1717-1794) már tanulóéveiben megismerkedett a fiziko-teológia alapelveivel, de költészetének korai időszakában csupán egyetlen versében találjuk meg ezen ismereteinek kezdetleges kidolgozottságú lenyomatát. Az 1762-ben Kolozsvárott közreadott *Szentek hegedűjének* XXXIX. darabjában (*Az Istennek a természetben lévő munkáiról*) Szenci Molnár Albert nyolcadik zsoltárának felépítését és szövegét vette alapul, az így kapott keretet pedig a William Derham fiziko-teológiájából átemelt gondolatokkal bővítette ki jelentős mértékben, tehát tulajdonképpen fiziko-teológiai utalásokkal átszőtt zsoltárparafrázist készített.

Később, az 1770-es évek elején Szőnyi komoly fordítói munkára vállalkozott, ekkor kezdett el mélyebben foglalkozni a fiziko-teológiával. Charles Rollin francia nyelvű pedagógiai művének egyik fejezetét, a *Gyermekek físikáját* ültette át magyarra, a fordítás 1774-ben jelent meg Pozsonyban. Szőnyit nem csak fordítóként, hanem költőként és gondolkodóként is meghihlette Rollin munkája, ez pedig teljesen új és módszertanilag a fiziko-teológiai irodalom hagyományaihoz jobban illeszkedő költemények írására ösztönözte a hódmezővásárhelyi espereslelkészt. Az első igazi fiziko-teológiai verseit a *Gyermekek físikájával* egy kötetben és a *Szentek hegedűjének* további, bővített kiadásában közölte. A kapcsolódó szakirodalom a magyar nyelvű költeményekben megjelenő természetfelfogásról, a tudományos ismeretanyag lehetséges forrásairól, a hitvédelem és a természetszemlélet szintéziséről, egyensúlyáról, továbbá ennek az intellektuális rendszernek Szőnyi időskori verseskötetében (*Istennek Trombitája*, Buda, 1790-91) érzékelhető válságáról szól.¹

Szőnyi latin nyelvű költészete kéziratban maradt ránk, a 223 oldalnyi terjedelmű versgyűjteményét sohasem publikálta, annak a fiziko-teológia gondolatvilágát tükröző költeményeit elsőként Imre Mihály tekintette át az 1997-ben megjelent tanulmányában.² Jelen tanulmányban előbb a kéziratban maradt koncepcióval bíró első részének felépítéséről, verseinek tematikájáról lesz szó, majd a második (*Vegyes epigrammák*) részben hangsúlyos fiziko-teológiai költemények kerülnek az elemzés fókuszába. Célok a gyűjtemény és a versek részlete-

¹ VÖRÖS Imre, *Szőnyi Benjámin és a fiziko-teológia*, ItK, 1981/5-6, 621–631; *Szőnyi Benjámin és kora, 1717-1794: Tanulmányok Szőnyi Benjáminról*, Szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium, 1997 (ld. a kötetben belül a következő tanulmányokat: VÖRÖS Imre, *Szőnyi Benjámin természeti világképe*; IMRE Mihály, *Vesztett csata a fiziko-teologizmus örökségével: Szőnyi Benjámin öregkori verseskötete: Istennek Trombitája...*, Buda, 1790-91); HEGYI Ádám Alex, *Miért csálódott Szőnyi Benjámin a fiziko-teológiában* = *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, Szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 354–362; IMRE Mihály, *A fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai*, Studia Litteraria, 2020/3-4, 227–274; LENGYEL Réka, *Szőnyi Benjámin, a természettudós fordító: A Gyermekek físikája ismeretanyagának forrásai*, ItK, 2020/6, 737–751.

² IMRE Mihály, *Vesztett csata...*, i. m., 142–152. Szőnyi kéziratban maradt neolatin versgyűjteménye önéletírásával együtt a Csongrád megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi fiókjában a VII.Y1.9.146 jelzet alatt található meg, rövidítése: Sz:V. (a következőkben így utalunk rá). A kézirat több oldala az átütő tinta miatt nehezen olvasható, az oldalak utólag lettek beszámozva.

sebb vizsgálata által az említett tanulmány illetve a Szőnyi magyar nyelvű fiziko-teológiai költeményeivel foglalkozó szakirodalom megállapításainak újabb adalékokkal való kiegészítése.³

1. Szőnyi erkölcsi tanítóköltészete

A kéziratos kötet első része egy szerzői előszóval (*Praeloquium*) kezdődik, amelyben Szőnyi arról ír, hogy a költészet eredendő funkciója az erkölcsi nevelés, a bűnök elleni fellépés, a jók erényesebb életre való ösztönzése és a rosszak bűnöktől való elriasztása. Mindez már a Szentírás költői könyveiben (*Jób könyve*, *Prédikátor könyve*, *Példabeszédek*) is megmutatkozik, amelyek az erkölcsi tanítóköltészet elsődleges példái és mindenkori forrásai. Ugyanakkor a pogány költészet sem elhanyagolandó ebből a szempontból. Pál apostol ugyan megvetette a pogányok istentelen szokásait, de költészetüket méltányolta, etikai témák kapcsán (pl. erények ajánlása, bűnök elátkozása) gyakran idézett is tőlük, például Aratustól vagy Epimenidestől. Szőnyi is él a szokványos szerénykedő formulával, a kéziratos kötet első részében szereplő epigrammákról megjegyzi, hogy nem egyformán színvonalasak, egyszerű versei nem érnek fel a régi költők alkotásaival, hasonló bölcsességeket sem tartalmaznak, így költeményei fényében nem is nevezi magát hozzájuk fogható igazi költőnek, inkább csak az ő halovány árnyuként (*Poetarum levis umbra*) jelenik meg versgyűjteményében. Mindenesetre szerzőnk kijelenti, hogy a legnagyobb elégedettségére az fog szolgálni, ha olvasói felismerik, hogy verseivel Istennek és legkedvesebb országának dicsőségére kíván lenni. Egyszersmind epigrammaival a nála kifinomultabb tehetségeknek is kedvezni szeretne, hogy legyen motivációjuk akár témára, akár nyelvi megformáltságra nézve kiválóbb költeményeket alkotni, ahogy Ennius az *Annales* című történeti eposzával hasonlóan motiválta Vergiliust az *Aeneis* megírására. Végezetül Szőnyi meg nem nevezett pártfogójának ajánlja az erényekről és a bűnökről szóló verseit.⁴

Az előszó után egy néhány sornyi áttekintés következik az epigrammagyűjtemény szerkezetéről. Szőnyi három könyvre osztotta fel a költeményeit. Az első könyvben szereplő versekben mintegy bevezetésként a Magyar Királyságot mutatja be, a második könyv epigrammái a keresztény erényekről, a harmadik könyv költeményei pedig az emberi bűnökről szólnak. Ezekhez még egy függelék (*Appendix*) is kapcsolódik, amelynek témája a keresztény irányzatok egymás közötti békéje és egyetértése.⁵

Az első könyv nyolcvanöt epigrammát tartalmaz, ebből az első hat vers a Magyar Királyság talpköveiről szól, a királyról, a koronáról, a címerről, a törvényekről, a magyar föld természeti kincseiről és a társadalomról. Szőnyi az utóbbit tovább részletezi, három különálló egységbe rendezi a magyarországi rendeket, a főpapokat (7-12. versek: pl. püspökök, érsekek, apátok, papok, klerikus szerzetesrendek), az országnagyokat (13-27. versek: pl. nádor, országbíró, bán, királyi tárnokmester, koronaőrök) és a nemeseket (28-85. versek: főispán, alispán, jegyző, adószedő) bemutató költeményeket.⁶ Ebből a részből kiemelendő a királyt (*Rex*) és a ná-

³ A tanulmányban szereplő latin nyelvű szövegeket, idézeteket a saját szó szerinti vagy tartalmi próza fordításomban hozom.

⁴ Sz:V, 33–36. „Dignissime Maecenas, Epigrammata mea de virtutibus et vitiis conscripta, tanto confidentius offero, quanto certius persuasum habeo Te utriusque huius esse studiosum...”

⁵ *Uo.*, 36.

⁶ *Uo.*, 36–55. Az *In Hungariae solum* című versről bővebben ld. IMRE Mihály, *A termékeny Magyarország toposza Szőnyi Benjámint latin nyelvű versében*, Könyv és könyvtár: könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények: a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve, 25, 2003, 159–178.

dort (*Palatinus aut Prorox*) bemutató két disztichon, mivel ezek támpontként szolgálnak a kéziratos kötet első részében szereplő versek keletkezési idejének meghatározásához. Szőnyi Mária Terézia uralkodásának és Batthyány Lajos nádorságának éveiben írta meg költeményeit. Az utóbbi hivatali ideje 1751-1765-re szűkíti le a szóban forgó időintervallumot.

„Rex nostri sidus Rex maxima gloria Regni.
MARIA nunc Regni THERESIA sceptrum tenet.”⁷

„Exhibet absentem Palatinus corpore Regem.
Bottyainum nomen nunc Palatinus habet.”⁸

A második könyvben kilencvenhárom epigramma van, amelyeket Szőnyi hat különálló egységbe rendezett. Az első rész (1-28. versek: pl. hit, remény, Istenszeretet, Istenfélelem, alázat, bűnbánat, egyetértés, krisztusi szenvedés, mértékletesség) a keresztény erény alapjairól szól, a második rész Máté evangéliuma (Mt 5,3-12) alapján a nyolc boldogság (*Octo Beatitudines*: pl. igazságosság, irgalom, békesség, szelídség) címet kapta, a harmadik részben (*Oratio Dominica*) Szőnyi a *Mi Atyánk* minden egyes sorához fűz egy-egy epigrammát, a negyedik részben (*Sacra Arithmetica*) 1-12-ig haladva az egyes számokhoz kapcsolódó bibliai gondolatokat (pl. 3: Szentháromság, 4: Evangélium, 7: a bölcsesség hét oszlopa, 9: Jézus a kilencedik órában lehelte ki a lelkét) foglalja versbe, az ötödik rész darabjai a bűnökre javasolt orvosságokat (*Remedia Vitiorum*: pl. Isten jósága, hatalma, jelenvalósága), a hatodik rész költeményei pedig a keresztény ember naplójának (*Diarium hominis christiani...*) hét szabályát (pl. az istenszeretet gyakorlása, a becsületes munka, a felebaráti szeretet gyakorlása, esti lélekvizsgálat) tartalmazzák.⁹ Szőnyi a második könyv kezdőepigrammájában (*Natura, ars et Religio*) jelen előadás fő témája, a fiziko-teológia szempontjából fontos, programadó gondolatokat fogalmaz meg: a világot iskolának, a természettudományt tanítómestereknek, a vallást pedig igazgatónak nevezi. A világ tehát az ismeretek sokaságát rejti magában, amelyek elsajátításában a természettudomány és a hit karöltve segíti a tanulni vágyó diákokat, s a tudomány a vallás szolgálatában áll.

„Mundus hic est schola, natura, ars sunt Ludimagistri.
Magnificus Rector Religio, pietas.”¹⁰

A negyedik epigrammában Szőnyi ezt szövi tovább, a fiziko-teológia oksági elve alapján arról ír, hogy aki Isten létezését tagadja, az a világ létezését is tagadja, tehát a világ maga Isten, hiszen a világ létezéséből következtethetünk Isten létezésére.

„Qui negat esse Deum, mundum quoque pernegat esse.
Ergo negans mundum comprobatur esse Deum.”¹¹

⁷ *Uo.*, 37. „A király birodalmunk ékessége, legnagyobb dicsősége. / Most MÁRIA TERÉZIA kezében van a hatalom.”

⁸ *Uo.*, 41. „A nádor helyettesíti a királyt távollétében. / Most Batthyány a nádor.”

⁹ *Uo.*, 56–78.

¹⁰ *Uo.*, 56. „Ez a világ az iskola, a természet és a tudomány a tanítómesterek. / A vallás és a hit pedig a magasságos igazgató.”

¹¹ *Uo.*, „Aki tagadja, hogy Isten létezik, az a világ létezését is tagadja. / Tehát a tagadó elismeri, hogy a világ maga Isten.”

A *Remedia Vitiorum* egységben már két fiziko-teológiai költeményt is találunk. Az egyik a csillagokról szól (*Sidera Coeli*), amelyeknek fénye csak éjszaka látható, s általuk igazodhatunk el a sötétben. Noha Szőnyi nem egészíti ki magyarázattal a természeti jelenség leírását, a vonatkozó bibliai szöveghelyek (pl. Fil 2,14-15; Ézs 13,10; Ézs 60,2) segítségével magunk is dekódolhatjuk a mondanivalóját: a csillagok fénye túlragyogja a halál és a bűn sötétségét. Aki az Úr ígését követi, csillagként fog tündökölni, a sötétség pedig a vétkesek büntetése.

„Sole nitente suum celsissima sidera lucem
Conduunt: stellarum lumina sant tenebrae.
Si tu nil videat, a stellis crede videris:
Noli igitur noctu dicere nemo videt.”¹²

A másik versben arról olvasunk, hogy beleborzad a lelkünk, amikor villámlást látunk, amikor vad morajjal zeng az ég, és amikor a villámok tönkreteszik a környező mezőket és házakat. Szőnyi azt tanácsolja, hogy őrizzük meg szívünk mélyén ennek a félelemnek az érzését, mert általa távoltarthatjuk magunktól a bűnöket.

„Horror in est animis oculos cum fulgura complent,
Cumque tonitrua mox murmura saeva boant,
Cum fulmen prosternit agros viciniaque tecta,
Et cum procellis intremet omne nemus.
Haec si praetereant, maneat tuus horror in imo
Pectore, peccatum pellitur huius ope.”¹³

A harmadik könyv kereken háromszáz epigrammából áll. Külön előszóval (*Praefatio ad Lectorem*) indul ez a rész, amelyben Szőnyi leszögezi, hogy a bűnökről szóló verseket szándékosan rendezte külön egységbe, hogy azokat az olvasó világosan el tudja különíteni az éretnyekekről szóló költeményektől, vagyis hogy a ’rossz’ dalokkal ne legyen kárára a ’jó’ daloknak.¹⁴ A harmadik könyv verseit három külön egységbe osztotta a költő. Az 1-99. költeményekben századának bűneit (*Vitia saeculi*) sorolja (pl. Isten szavának való ellenszegülés, a szegények iránti részvét és a keresztény szeretet hiánya, a halálról való megféledezés, az erkölcsi kritika hiánya, a fősvénység, az irigység, a gőg). Ezen fogalmak mellett Szőnyi a második részben (100-274. versek: *Intoleranda Convicia Hungarica*) a bűnös karakterekre, embertípusokra is hoz példákat saját hazai környezetéből: a türelmetlen uraságok, a nyereségahajhászok, a kéjsóvárak, a szemérmetlen nők, a hálátlan pártfogoltak,¹⁵ az egyházi személyeket becsmérlők,

¹² *Uo.*, 75. „Miközben a nap ragyog, a legmagasabb csillagok elrejtik saját fényüket, / a sötétség idezi elő a csillagok fényét. / Ha semmit sem látsz, hidd el, hogy a csillagok látnak téged. / Tehát ne mondd, hogy éjjel senki nem lát.”

¹³ *Uo.* „Borzong a lelkünk, amikor villámlást látunk, / és amikor ezt követően vad morajjal dördül az ég, / amikor villám sújtja a mezőket és a környező házakat, / és amikor a viharoktól zeng minden erdő. / Ha ezek elmúlnak, maradjon meg a félelem a szíved mélyén, / ennek segítségével üződ messzire a bűnt.”

¹⁴ *Uo.*, 79. „Qui legis ista, bonis haec tu ne dicta putabis. / Carpo malos: nullo carmine laedo bonos.”

¹⁵ *Uo.*, 118. A *De cliente impio et ingrato* című költemény mellett egy magyar mondás is szerepel, hogy ti. vulgo, azaz közönségesen így szólnak a hálátlanokról: „Tégy jót az ebbel, megharap érette.”

Martialis VIII. 19. epigrammája nyomán a magukat gazdagnak tettető szegények,¹⁶ a kétarcú Ianusok, vagyis a kétszínűek és az Apostolok cselekedeteinek egyik szöveghelye alapján az egymástól lélekben eltávolodott hívők.¹⁷ Szőnyi egy-egy versében arra int, hogy figyeljünk az emberek megjelenésére, arcára (*Physiognomia*) és öltözetére (*Variatae vestes, varii ingenii iudicium*), mert a szem a lélek tükre, és igenis a ruha teszi az embert, mert ha egy ember ruhát cserél, akkor a természetét is megváltoztatja. Az *Appendix*ben (275-300. versek) a vallási toleranciát tematizáló versek szerepelnek, mint például a római katolikusok és a protestánsok egymás közti elképzelt beszélgetését meglevenítő költemény.¹⁸

A kéziratos versgyűjtemény első részét azzal zárja Szőnyi, hogy értékeli saját munkáját, miszerint sikerült összekötnie a hasznosat a kellemessel, amikor epigrammáit papírra vetette, majd arra biztatja verseinek jövődöbeli bírálóját, hogy olvassa dalait, mert így fognak feltárulni előtte a fontos dolgok. Az epilógusban Szőnyi a következő szavakkal búcsúzik, egy-szersmind harangozza be a következő részt: „Ha tetszésedre válnak ezek az epigrammák, érkezik a többi, / ha a színpadról nem távozok önként. Isten veled.”¹⁹

2. Szőnyi fiziko-teológiai költeményei

A kéziratos kötet második részének (*Miscellanea Epigrammata*) jelentős hányadát teszik ki a fiziko-teológiai költemények.²⁰ Szőnyi csodálja, magasztalja az élő és élettelen természetet, a teremő Isten fenséges munkálkodásának bizonyoságaiként tekint annak minden apró részletére. Ez a vezérgondolat több programadó versében is megjelenik. A *Miracula Dei in natura* című költemény a természeti csodákról szól, amelyek a költőt mindenfelől körülveszik, s amelyek számára Isten csodás ajándékai.

„Undique naturae me stant miracula circum,
Munera mira mihi quae elementa Dei.”²¹

Egy másik versében (*De rerum natura fide spectata*) pedig arról ír, hogy a hatalmas világot a hit ereje teremtette, és a világ, Isten teremtményei a hit által tanítják meg őt arra, hogy Isten létezik. Ezeket a kreatúrákat nem a véletlen és nem a tétlen természet szülte, hanem a teremő elme hozta létre azokat.

¹⁶ *Uo.*, 114–115. A Martialis-citátum: „Pauper videri vult Cinna, et est pauper.” („Szegénynek akar tűnni Cinna, és valóban szegény.”). Az idézet után következik Szőnyi 219. költeménye: „Cinna quidem aere caret, sed vult id habere videri. / Et quaerit merces, quas scit abesse foro.” („Cinnának bizony nincs pénze, de az ellenkezőjét akarja mutatni. / Mi több, olyan árucikkeket keres a fórumon, amelyekről tudja, hogy hiányoznak.”).

¹⁷ *Uo.*, 80. ApCsel 4,32: „A sok hívő mind egy szív, egy lélek volt. Egyikük sem mondta vagyonát sajátjának, mindenük közös volt.”. A bibliai szöveghellyel párhuzamban Szőnyi 7. költeménye: „Christum confessos unum cor iunxerat olim. / Quot nunc sunt homines, corda tot invenies.” („Egykor egy szívben egyesültek, akik Krisztust vallották. / Most ahány ember van, annyi szívet talál.”).

¹⁸ *Uo.*, 79–132.

¹⁹ *Uo.*, 132. „Haec tibi si placeant Epigrammata, plura sequuntur, / Si non e scena sponte recedo, vale.”

²⁰ *Uo.*, 133–223. A fiziko-teológiai költemények jórészt a 159–215. oldalakon szerepelnek. Az elsőtörtan megjelenő datálásokból arra lehet következtetni, hogy Szőnyi a második részben található vegyes epigrammákat a 60'-as évektől kezdődően egészen a haláláig folyamatosan jegyezte be ebbe a kéziratos verseskötetbe.

²¹ *Uo.*, 196. „Mindenfélől körülvesznek engem a természeti csodák, / amely elemek számomra Isten csodás ajándékai.”

„Immensum mundum fidei vi credo creatum,
Mundus perque fidem me docet esse Deum.
(...)
Non his fors, nec iners natura est rebus origo.
Omnipotens mundum mens ratione regit.”²²

Szőnyi kegyes, istenfélő emberként szemléli az égboltot, s az égitesteket az Úr hírnökeinek tartja, a *Pia Caeli Contemplatio* című költeményében is ezen meggyőződésének ad hangot: „Világunk leghatalmasabb királya! Az egek megannyi csapata / terólad beszél, és híredet szer- te trombitálja.”²³

Az 1791. február 25-én, este 10 órakor látható Holdfogyatkozás (*Eclipsis Lunae*) megihlette Szőnyit, élményét egy epigrammában örökítette meg, továbbá a költemény mellé készített egy verses reflexiót (*Pia Reflexio*) is, amelyben a kegyes ember szemszögéből magyarázza a ta- pasztaltakat: eszerint a Hold és a Nap fázisváltozásait az Úr igazgatja, meghatározott célokból rendeli el azokat. Természetesen az epigrammában, vagyis a pictura részben tudományos le- írást is kapunk ezekről a természeti jelenségekről. Megtudjuk a versből, hogy amikor a Föld a Nap és a Hold közé érkezik, a Föld árnyától sötétül el a Hold, továbbá amikor a Hold pontosan a Nap és a Föld között helyezkedik el, a Nap a Hold takarásába kerül.²⁴ Szőnyi a reflektáló-taní- tó (sententia) egységben valósággal ámul ezeken a történéseken, és Istent magasztalja értük.

„Tu Deus omnipotens Coeli Terraeque Creator
Has phases certis finibus esse iubes.”²⁵

A szivárvány kapcsán is rövid eszmefuttatást végez Szőnyi az *Iris naturalis et theologica* című költeményében. Előbb természeti jelenségként írja le (pictura) az égi tüneményt, majd bibliai értelmezéssel (sententia) is szolgál: amikor a szivárvány megjelenik a mennybolton, az iga- zakra jutalmak, az igaztalanokra büntetések várnak. A Teremtés könyvében (Ter 9,13) az első szivárvány a vízőzön utáni szövetség jele, Isten kegyelmét és haragját együttesen jelzi.

„Praemia tunc iustos, iniustos poena manebunt.
Christus utroque modo glorificandus erit.”²⁶

Szőnyit csodálattal töltik el az égboltról csüngő, sebesen mozgó, szinte repülő felhők, amelye- ket Isten szekereként, fogataként képzel el. A heves nyári zivatarok pedig, amelyek villámlás-

²² *Uo.*, 165. „Úgy hiszem, hogy a hatalmas világot a hit ereje teremtette, / és a világ a hit által tanít engem arra, hogy Isten létezik (...) Ezeknek a dolgoknak nem a véletlen és nem a tétlen természet a kiváltó oka. / A mindenható elme értelemmel irányítja a világot.”
²³ *Uo.*, 155. „Maxime Rex Mundi! Caelorum exercitus omnis / te loquitur, famam buccinat atque tuam.”
²⁴ *Uo.*, 159. „Mox inter solem et lunam tellure meante / Ex umbris terrae, Lunaque fusca meat. / Istos defectus Solis, Lunaque tenebras / Praecipiti cursu lumen utrumque fugat.”
²⁵ *Uo.*, „Mindenható Isten, az ég és a föld Teremtője, / te rendeled el, hogy ezek a fázisok bizonyos célokat szolgálva végbe- menjenek.”
²⁶ *Uo.*, 175. „Akkor az igazakra jutalmak, az igaztalanokra büntetések várnak majd. / Krisztust mindkét esetben dicsőíteni kell.”

sal, mennydörgéssel és jégesővel rémítik a földi élőlényeket, nem mások, mint figyelmezteté- sek az ember számára, hogy tanulják meg félni a Teremtőt.²⁷

„Miror pendentes abs axe saepe volantes
Aereas nubes, plaustra rotasque Dei.
(...)
Fulgura clara micant, horrore tonitrua terrent.
His homo commonitus disce timere Deum.”²⁸

A szeleket ugyancsak elragadtatással figyeli, a Mennydörgő csalhatatlan mirákulumainak véli azokat.

„Admiror ventos miracula certa Tonantis.”²⁹

Ámul a hatalmas tenger óriási hullámain, a földeken áramló folyókon, a vizeket a földanya első gyermekeinek tartja. A Mindenható keze irányítja a természeti folyamatokat, s az ember boldogsága az, hogy láthatja Istent a tengeren, a földeken, az egen és a ragyogó csillagokon keresztül.

„Admiror vasti diffusas aequoris undas.
(...)
Per mare, per terras, caelum, stellasque lucentes
Felicitas hominis posse videre Deum.”³⁰

„Interfusa videns meditor cum flumina terris,
Omnipotens eas res ducere credo manum.”³¹

A hegyek is gyönyörködtetik a szemeinket, és Isten számára is kedvesek, hiszen a tízparan- csolat a hegyről adatott (lex data Monte) az embereknek, és Krisztus is a hegyről tanította hí- veit (Christus discipulos turbamque e monte docebat.).³² A természeti csodák és a természeti katasztrófák is izgatják Szőnyi fantáziáját. A mágnesességet a gondoskodó Isten hozta létre az emberek számára, hogy a mágnesű segítségével könnyebben el tudjanak igazodni a ten- geren (Adfert terricolis prospiciente Deo... Hoc duce nauta mari per montes fert aquarum.³³). A földrengés pedig az Úr legnagyobb büntetése a vétkesek ellen (Contra peccantes maxima poena Dei.³⁴).

²⁷ Ugyanezeket a gondolatokat ld. Zsolt 104.
²⁸ *Uo.*, 171. „Csodálom az égboltról csüngő, gyakran repülő, / levegővel teli felhőket, Isten szekereit és fogatait (...) Villognak a fényes villámok, a mennydörgések rémítő borzalmat keltenek. / Ezek arra figyelmeztetik az embert, hogy tanulja meg félni Istent.”
²⁹ *Uo.*, 195. „Csodálom a szeleket, a Mennydörgő csalhatatlan csodáit.”
³⁰ *Uo.*, 166. „Csodálom a hatalmas tenger óriási hullámaint (...) az ember boldogsága az, hogy láthatja Istent / a tengeren, a földeken, az egen és a ragyogó csillagokon keresztül.”
³¹ *Uo.*, 167. „Látván a földeken áramló folyókat, úgy hiszem, hogy a Mindenható keze irányítja a dolgokat.”
³² *Uo.*, 172.
³³ *Uo.*, 206.
³⁴ *Uo.*, 207.

A növények és állatok mikrovilágának megjelenítéséből a költő miniatürizáló szándéka is kiérezhető. A legkisebb, legjelentéktelenebbnek tűnő teremtményekről sem szabad megfeledkeznünk, hiszen azokban mutatkozik meg a legnagyobb mértékben Isten alkotómunkája, ahogy erről a *Deus in minimis maximus* című költeményben olvashatunk (Maximus in minimis sic solet esse Deus.³⁵). Az egyik legszebb példája a mindenre és mindenkire egyaránt kiterjedő isteni gondviselésnek a lilium, amelyet Szőnyi Isten egyszerű kelméjének, egyszersmind királyi öltözetnek nevez (Lilia tela Dei simplex, ast Regia vestis.³⁶). Ezzel a meghatározással Lukács evangéliumának (Lk 12,27) vonatkozó szöveghelyére utal a költő: „Vegyetek példát a liliumokról, hogyan nőnek: se nem fonnak, se nem szőnek. Mégis, mondom nektek, hogy Salamon dicsősége teljében sem volt úgy felöltözve, mint egy ezek közül.” Az olyan egyszerű mezei virágok, mint a lilium, nem tudnak magukról gondoskodni, csakis Isten törődésének, munkájának köszönhetik létezésüket, fejlődésüket. Szőnyi ezt a gondolatmenetet gördíti tovább a golyáról, verébről és fecskéről szóló versében. A fehér golya az emberek házainak tetején rak fészket, a veréb és a fecske pedig az Úr házában (vö. Zsolt 84). A veréb és a fecske fészkelőhelyüket tekintve kiszolgáltatottabb helyzetben vannak, mint a golya, így az Úr házában való fészkekrakás mintegy szimbóluma annak, hogy nem vagyunk magunkra hagyva, a Teremtőnek gondja van a legapróbb, legegyszerűbb élőlényekre is.

„In tectis hominum locat alba Ciconia nidum.
Inque domo Domini Passer, Hirundo suum.”³⁷

Szőnyi másik epigrammájában a kakas, a fény hírnöke a vonatkozó bibliai szöveghely (Mt 26,69-75) szerint Péter tanáráként jelenik meg, aki minket is a bűnök megsiratására, azaz bűnbánatra tanít.

„Nuncia lucis avis Gallus Petrique Magister,
Sicut eum, sic nos crimina flere docet.”³⁸

Ugyanakkor a fogoly, aki más madarak tojásait költi ki a sajátjai helyett, a telhetetlen, vagonát feleslegesen felhalmozó, s azt élvezni képtelen fősvény embert jelképezi (Jer 17,11).

„Ovula multa parit perdix, non omnia foetat.
Sic perdit multas dives avarus opes.”³⁹

A miniatürizálás a *Homo microcosmus* című versben ér a csúcspontra, amely költeményben az emberi test a világ kicsinyített másaként ábrázolódik: „Bármely természeti elemeket hordoz magán az egész pompázatos világ, / testünk is rendelkezik azokkal csekély mértékekben.”⁴⁰ Arcunk (frons) az égbolt (caelum), gondolkodó elménk (mens) a Nap (Sol), szemeink (oculi) a csillagok (sidera) és a Hold (luna), talpaink (planta pedum) a völgyek (valles), vérünk (sangvis)

³⁵ *Uo.*, 199.

³⁶ *Uo.*, 170.

³⁷ *Uo.*, 164. „A fehér golya az emberek házainak tetején rak fészket. / A veréb és a fecske pedig az Úr házában.”

³⁸ *Uo.*, „A kakas a fény hírnöke és Péter tanára, / miként őt, úgy minket is a bűnök megsiratására tanít.”

³⁹ *Uo.*, „A fogoly sok tojást tojik, de nem mindegyiket költi ki. / Így vesztegeti el nagy vagyonát a fősvény gazdag ember is.”

⁴⁰ *Uo.*, 173. „Quidquid habet rerum totus spectabilis orbis, / Molibus exiguis corpora nostra tenent.”

a folyók (flumina) és a források (fontes), csontjaink (ossa) a kövek (lapis), idegeink (nervi) a fémek (metalli), izmaink (musculi) az ugrándozó birkák (salientes oves), magasba emelt kezeink (erectae manus) a fák (arbor), hajkoronánk (pili) a pázsit (herba), bőrünk (cutis) a földkéreg (telluris crusta), lábaink (pedes) a szekerek (plaustra), mellkasunk (pectora) és hátunk (tergum) pedig a falak (moenia, murus).⁴¹

Konklúzió

Összegezve elmondható, hogy Szőnyi kéziratos latin nyelvű versgyűjteményének meghatározó eszmei és formaképző rendszere a fiziko-teologizmus, általa a kötetben egyfajta egyensúlyi állapot jön létre a hitvédelem és a természettudományos érdeklődés között. Ennek az egyensúlyi helyzetnek az egyik pólusa a kötet átgondolt koncepcióval és felépítéssel rendelkező, vélhetően kiadásra szánt első része, az abban hangsúlyos erkölcsi tanítóköltészet, amellyel Szőnyi a hitvédelmet szolgálja, ugyanakkor ezzel összefüggésben itt-ott már fiziko-teológiai utalásokat is belecsempész a versekbe. A másik pólus pedig a kötet második felét meghatározó, bőséges fiziko-teológiai korpusz, amely több helyen bibliai-teológiai értelmezését is tartalmazza a bemutatott természeti elemeknek, csodás jelenségeknek és élőlényeknek. Mindezek mellett a kötet második felének néhány versében a két pólus közötti balansz megingása is érzékelhető, például amikor Szőnyi a szemmel látható égbolt (caelum spectabile) és a hit fényei által megtapasztalható menny (caelum caelorum), vagy éppen a mérhetetlen nagyságú világ (immensitas mundi) és a boldog égilakók mennyországának (coelum sedes Beatorum) ellentétéről ír.⁴² Ennek az egyes szöveghelyeken bűvópatakként felbukkanó ellentmondásosságnak a magyarázata talán Szőnyi ars poeticaként is értelmezhető vallomásában jelenik meg a legvilágosabban, amelyet a Belekről (*Intestina*) szóló versében fogalmaz meg: „Nem adom el magam természettudósnak, én teológus vagyok. / Nem vizsgálom, hanem csodálom Isten bámulatos tetteit.”⁴³

⁴¹ *Uo.*, „Aequora liquores, sangvis, sunt flumine fontes / Frons caelum, mens sol, sidera Luna oculi / Planta pedum valles, vertex mons membraque. / Thorax pulmonum Regia cordis, regna item: / Pectora moenia sunt, ac venter, buccina guttur / Plaustra pedes, tergum murus, / et arma manus. / Ossa lapis, nervi, cuius vi simago metalli / Erectaeque manus arbor, et herba pili. / Vermiculi pecudes salientes musculi oves sunt / Telluris crustae est aemula nostra cutis.”

⁴² *Uo.*, 177, 205.

⁴³ *Uo.*, 203. „His ego me Physicum non vendito, sum Theologus. / Miror, non rimor facta stupenda Dei.”

Imréné Barta Edit

A GIMNÁZIUM LEGRÉGEBBI ÉVKÖNYVEINEK NÉHÁNY TANULSÁGA

Az iskolai értesítők, évkönyvek, korabeli szóhasználatlalt „tudósítványok”, a 19. század közepéig legtöbbször kéziratos formában, 4-5 lap terjedelemben, változó színvonalon, sokszor hiányos adatokkal készültek. A rektorok által az egyes tanévekről készített összefoglalók, ún. specimenek, nagy vonalakban rögzítették az év eseményeit, alkalmanként közölték a diákok névjegyzékét, az iskola vagyoni helyzetét, az adományokat.¹ Nagybecsű, fontos iskolatörténeti források, de szabályozatlanok, sok esetben hiányosak. S bár legyen minden tisztelet a partikulákban tanítóké, volt olyan rektor, akiről utóbb igen kedvezőtlenül nyilatkozott iskolafenn tartó lelkésze, mondván, a rektor inkább „majorkodott”, mintsem „professorkodott”², azaz a tanítási és hivatali feladatok ellátásában gyakran volt fogyatkozás.

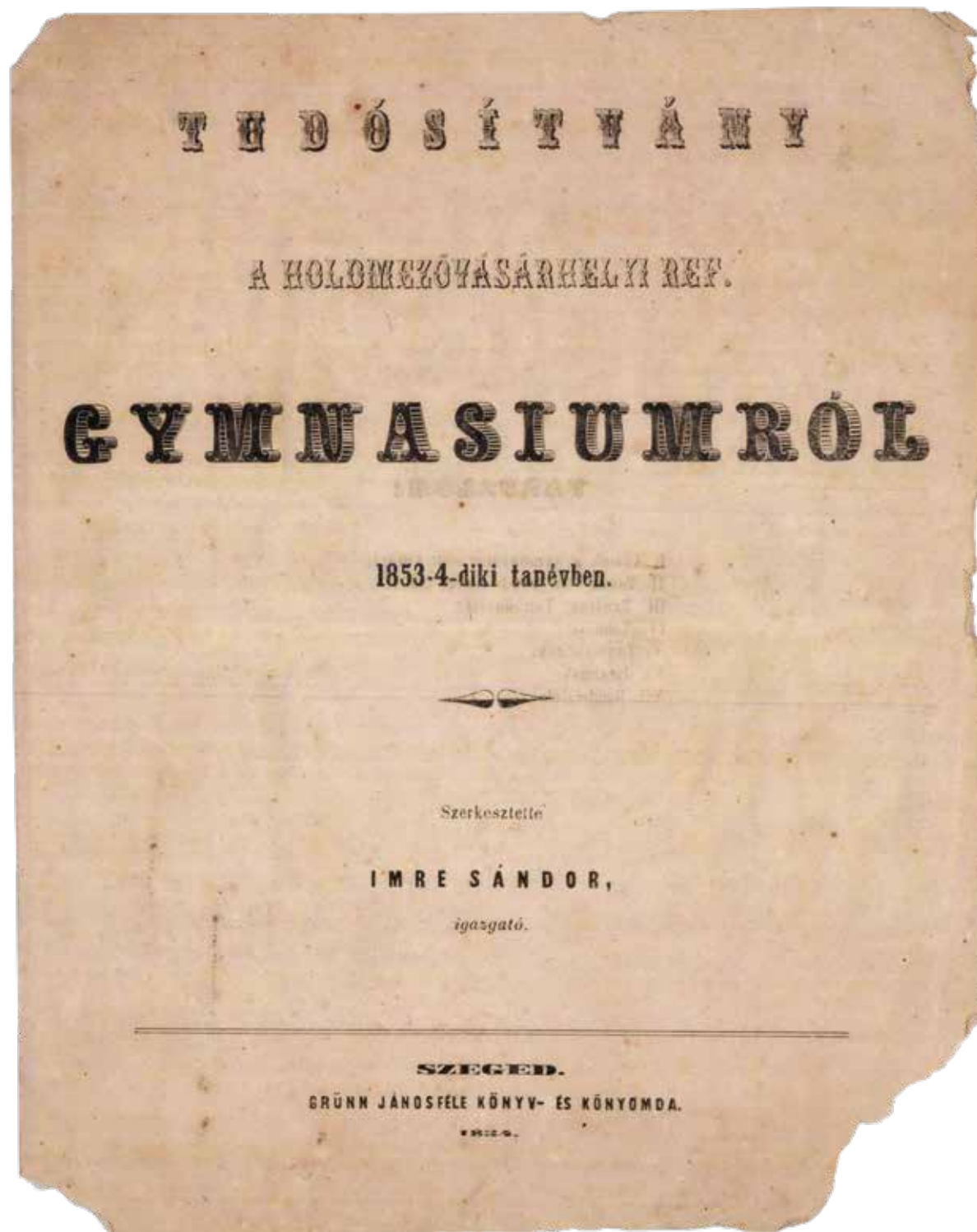
A 19. század közepétől az értesítők, tudósítványok sajátos műfajt jelentenek az általában évenkénti megjelenésükkel, a visszatérő formájukkal, a többé-kevésbé pontos, rendszerezett tartalmukkal, így az iskolatörténet kutatásának egyik legfontosabb forrásaként tartjuk őket számon. Tartalmi feltárásuk, feldolgozásuk a helytörténeti jelentőségükön túl oktatástörténeti, pedagógiatörténeti igényt is kielégítenek, tágabb horizonton értelmezve az iskolatörténeti forrásokból leszűrt tanulságok hazánk történelmének fontos lapjaivá válnak. Egy-egy évkönyvben (az elnevezés 1930 óta terjedt el, kiszorítva a nyelvileg régiesebb tudósítvány szóalakot), tudósítványban együtt jelenik meg az adott korszak többféle arculata és a „hely szelleme”. Nem véletlen, hogy e dokumentumok bibliográfiai feltárásán, könyvtári nyilvántartásán és feldolgozásán több évtizede dolgozik az Országos Pedagógiai Könyvtár- és Múzeum munkacsoportja, digitálisan hozzáférhetővé téve a téma iránt érdeklődőknek. A kutatás gazdag tárházát nyújtja az olvasónak: nyomon követhető a kialakulás története, a feldolgozás, mely kijelöli a gyűjtemény értékét és jelentőségét, sőt mutatja a vele kapcsolatos további feladatok irányát.³ Az országos feltárási folyamatok akkor lehetnek igazán sikeresek, ha összetalálkoznak a helyi gyűjtő- és feldolgozó munka támogatásával. Így történt ez a mi iskolánkban is: a Bethlen Gábor Református Gimnázium évkönyveinek repertóriumát kiváló szorgalommal Muladi Rita IV. éves informatikus könyvtáros hallgató készítette el szakdolgozatként 2009-ben, Zvara Edina⁴ témavezetésével.

¹ A *Ratio Educationis* (1777) rendeleteiben megjelenik, hogy az állami iskolákban kötelező a tanév végi számvetés tanítókról, tanulókról, a név szerinti vizsgaeredményekről, többnyire latin nyelven. A vásárhelyi református partikula a Debreceni Kollegium anyaiskolai utasításait követte, melynek alapjai a 18. század folyamán megjelenő iskolai szabályozások: *Methodus* ... (1770), második *Methodus* ... (1791), *Ratio Institutionis* — *Álmosdi Ratio* (1807).

² FUTÓ Mihály, *A Hód-Mező-Vásárhelyi államilag segélyezett Ev. Ref. Főgymnásium története*, Hód-Mező-Vásárhely, 1897, 41.

³ GRÁBERNÉ BÓSZÉ Klára, *Iskolai érdemsorok, értesítők és évkönyvek a XVIII. század közepétől a XX. század közepéig – jelentőségük, számbavételük*, Könyv és Nevelés, Bp., XVIII. évfolyam, 2016/1., 42-43. www.eken.opkm.h

⁴ ZVARA Edina habilitált egyetemi docens, könyvtörténész, kultúrtörténész, iskolánk volt tanulója

Az iskola elnevezése 1.

A 19. század közepétől törvényi szabályozás teszi rendszeressé és egységesíti az értesítők kiadását. Közismert, hogy a birodalmi kormányzat által 1849 nyarán, elsősorban Ausztriára vonatkozóan, Bécsben kiadott új tanügyi szabályzat, az „Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich” – röviden „Entwurf” bevezetését Magyarországon is kötelezővé tette a következő tanévtől, az 1850/51-es iskolai évtől. A törvényi szabályozás

szerint minden középiskolának évenkénti értesítőt kell kiadnia, mely tartalmazza az iskola rövid történetét, a tanév kezdetét, eseményeit, az oktatók létszámának változásait, az ünnepeket, a tanügyi rendeleteket, a tantervet, tananyagot, a használt tankönyveket, a tanárok iskolai és iskolán kívüli munkásságát, pl. tudományos munkásságát, az iskolai könyvtárak és szertárak állományát és azok gyarapodását, az érettségi vizsgák lefolyását – ha vannak ilyenek –, a tanulók osztályonkénti névsorát és az elért jegyeket, a tanulókra vonatkozó statisztikákat, valamint a következő tanévről szóló értesítést⁵. (E bőséges követelményrendszer valódi tartalma mai szemmel olvasva is megfelel egy gondos igazgatói jelentésnek, sőt a következő évi iskolai munkaterv megalkotását is elindítja.) A fenti rendelkezést nem lehetett megkerülni, ha az intézményt meg akarták tartani és tovább működtetni, márpedig a vásárhelyiek „nemzeti megtartásunk” egyik legfőbb eszközéhez, a művelődés elsőrendű intézményéhez, az iskolához, „görcsösen ragaszkodtak”⁶. Az erős ragaszkodás mellett azonban tudták azt is, hogy a nyilvánossági jog visszaszerzésének feltételül szabta a Magas Hivatal.

Az 1853/54-es tanévtől jelennek meg az évkönyvek, akkor tudósítványok, a mindenkori igazgató a felelős kiadó. A mi korszakunkban Imre Sándor igazgató nevéhez, az iskola nagykintélyű tudós tanárához köthetők az első kiadványok. Ő alakítja a szerkezetüket, ő felügyeli és gyűjti, gyűjteti össze a legfontosabb információkat, az ő tanulmányai jelennek meg az első években. A rendelet és az első kötet, füzet (14 oldal) megjelenése között 3 év telik el, viszont nincs megkésve iskolánk, hiszen a Debreceni Református Kollégium gimnáziumi tagozatán is ebben a tanévben jelenik meg az első, Entwurf szerinti értesítő. Feltételezhető az intézmények közötti egyeztetés, hiszen a nyilvánossági jog visszanyerésének létszükségelete sürgetőleg hatott a gimnáziumokban. Azokban az intézményekben, pl. a Sárospataki Kollégiumban vagy a Kecskeméti Református Kollégiumban késlekedhettek, amelyekben korábban teljes, kiépült 8 osztályos rendszer volt, ennek keretei között nem vált létkérdéssé az értesítő haldéktalan megszerkesztése.

A tudósítványokat fejezetekre tagolják, melyeknek élén egy tudományos értekezés áll, a végén pedig a helytartótanácsi rendeleteket veszik számba. E két végpont között „Tanodai Értesítő” foglalja össze a tantárgyakat évekre bontva, a tanárok névsorát, az általuk tanított stúdiumokat, a tanulók osztályok szerinti létszámát, statisztikai adatait. Külön-külön kis fejezetet szentelnek az iskola életéből vett megjegyzésre méltó eseményeknek, a tanévben szerzett taneszközök feljegyzéseinek, adományoknak, jutalmazásoknak. Végül zárja az egyes példányokat az előbb említett, mai olvasó számára nehezen értelmezhető rendelethalmaz. Figyelemre méltó a tudósítványokban a terjedelem és a közölt adatok mennyisége: az első, mindössze 11 oldalnyi szöveg a rendelet szerinti legszükségesebbeket közli, óvatos, mértéktartó információkezeléssel. Szigorúan kerülendő minden olyan tény, gondolat, esemény vagy értékelés, amely a nemzetre, az ország helyzetére, vagy a forradalom és szabadságharc leghalványabb emlékezetére vonatkozna. Az 1856/57-es tanévben adja ki Imre Sándor igazgató a legterjedelmesebb évkönyvet, 28 oldal szöveggel, Isaac Newton munkásságáról szóló nagy természettudományos összefoglaló tanulmány fordításával és a lefordított értekezésre való reflektálással, mely Szikszai Károly munkája.

⁵ GRÁBERNÉ, 2016, 43-44.

⁶ FUTÓ, 1897, 105.

Az itt áttekintett tudósítványok 10 évet fognak át, az 1853/54-es tanévtől az 1863/64-es tanévvel bezárólag vizsgálva őket, különös tekintettel arra, hogyan tükröződik bennük a kortörténet és a korszellem Haynau időszakától a neoabszolutizmus bukásáig.

1850. február 10-én Haynau, a császári hadsereg magyarországi főparancsnoka, a forradalom és szabadságharc leverése után elrendeli a protestáns egyházak állami felügyeletét, tehát a megtorlás különböző módjai elérték az iskolákat is. A megszűnő autonómiák helyett kettős nyomás alá kerül a protestáns egyház és iskola: a szigorú állami ellenőrzés mellett a feltétel nélküli, azonnal behódoló püspöki intések, egyházkerületi főjegyzői körlevelek fokozottan megalázó helyzetbe hozzák az amúgy is nehezen tájékozódó iskolákat. A megalázás mélypontja a lelkészeket és tanítókat felszólító 1851-ben kelt esperesi körlevél, hogy a báró Haynau alapítványi tőke gyarapítására adakozzanak.⁷

A tudósítványok erről mélyen hallgatnak, nem is tehetnek mást. Arról is hallgatnak, hogy szegedi római katolikus lelkész – királyi tanácsosi – felügyelete alá helyezik a református iskolát⁸, a mi gimnáziumunkat, így az intézmény mozgásterét a kényszerűségek határozzák meg a továbbiakban. Nem változtat a megtorlás természetén a kormány azon ígérete sem, hogy majd az egyes tankerületekben protestáns felügyelőket is megbíznak a tantestületek – első sorban – politikai ellenőrzésével. Az Entwurf megszünteti az 1835-től élő magyar nyelvű iskolai iratkezelést, helyette kötelezi az igazgatókat a német vagy latin nyelv használatára, ezen a két nyelven terjeszthettek fel bármit a Helytartótanács számára. Beszédes és gesztus értékű, hogy Imre Sándor igazgató a latin nyelvű írásbeliségre tért vissza. Maguk a tudósítványok is a hatalom ellenőrzési szisztémájának eszközeivé válhattak, mert ugyan pontosabb ügyvitelre, iratkezelésre készítették a fenntartót, igazgatót és a tanárokat, másrészt azonban a beküldött munkák által felmérhetővé vált a szellemi, anyagi kondíció, a tanárok iskolai és tudományos tevékenysége. A helytartótanácsi utasítás megköveteli továbbá a tanári életrajzokat, ezek kiegészítését a végzettség igazolásával, különös tekintettel arra, hogy a forradalom és szabadságharc alatt milyen tevékenységet folytattak.⁹ A tét nem kisebb, mint az iskola megmaradása, ezért csak a feltétel nélküli engedelmesség gyakorlata követhető. A rendeletek tájékoztatnak többek között a más intézményekből elbocsátott tanárokról, az egyes iskolákból kitiltott tanulókról is, a nyilvánossági jog gyakori megvonásáról és intézmények megszűnéséről.¹⁰ A veszélyérzet nem túlzott, még az elavultnak ítélt tankönyvek kivonását is elrendelik, különösen, ha nemzeti szelleműek, vagy a jelenkor eseményeivel foglalkoznak, s elárasztják az iskolát német nyelvű tankönyvi ajánlásokkal.

Köztudott, hogy a német nyelv tanításának Entwurf általi kötelezővé tétele riadalmat keltett, a rebellis magyarok elnémetesítésének birodalmi szándékát látták benne, legalábbis a kortársak így értelmezték. Noha túlzó a korabeli állítás, bizonyos, hogy az Entwurf az egységes birodalmi nyelvnek a németet tekintette, sőt a törvény megfogalmazta, hogy 1855-től az iskolai oktatást német nyelven kell folytatni a legtöbb tantárgy esetében, kivétel a vallás, anyanyelv és irodalom tárgya.

1849. után, a változó világban, a legfontosabb feladattá az iskola megtartása vált, a külső és belső lehetőségekhez képesti lassú fejlesztése, sőt a folyamatos szűkösségből való kieme-

⁷ FUTÓ, 1897, 99.

⁸ Uo. 99-100.

⁹ VARSÁNYI Péter István, *Egy protestáns „nagytanoda” a változó hazában, A hódmezővásárhelyi református gimnázium története 1849-1914.* in. *Iskola és társadalom*, Zalai Gyűjtemény 41., Szerk.: SASFI Csaba, Zala-egerszeg, 1997.

¹⁰ *Tudósítvány a Holdmezővásárhelyi ref. gimnáziumról 1853-4-diki tanévben*, Szerk. IMRE Sándor, 11-12.

lése. Ehhez olykor még visszalépésre is szükség volt, mert tudomásul kellett venni pl., hogy a törvény a 4 osztályos algimnáziumot vagy a 8 osztályos főgimnáziumot fogadta el, így az 1853/54. évi tudósítványban használt „gymnasium” elnevezést a következő évben már felváltotta az „al-gymnasiummá” lefokozott szóhasználat. A tanítás kereteit tehát 4 osztályos algimnázium határozta meg, ennek megfelelő tanár- és diáklétszámmal.¹¹ 1860-ig hagyományozódott ez az oktatási szisztéma, melynek valódi oka mégis csak az iskola szerény anyagi helyzete volt, nem annyira a politikai rosszakarát. Az Entwurf következtében megszűnő korszerűtlen osztálytanítási formát viszont felváltotta a szaktanítás rendszere, mely tükröződik a tudósítványokban és a tanárok szaktárgyi összetételében, a taneszközök, szertárak kialakításában, a tankönyvek beszerzésében. Ebben a helyzetben különösen fontossá vált a nyilvánossági jog megszerzése 1854-ben Imre Sándor igazgató küzdelme nyomán, – nem először s nem utoljára – szembekerülve egyházkerülettel, fenntartóval, olykor presbitériummal.¹² Álljon itt az ő véleménye az oly sokat kárhozott oktatási reformról a tudósítvány alapján: „A magas cs. k. kormánynak 1849-ben megjelent, Magyarhonban csak ennek vége felé elterjedt szervezeti terve oly gyökeres átalakítást kívánt, hogy lehetetlen volt sok akadályokkal nem találkoznia, melyek közül némelyek a legszentebb érdekekre vonatkoztak. Nem folyt ezen újabb tanrend a múltból, — mi reformokra nézve mindig kíváncsi voltam — nem talált eléggé előkészített tért és munkásokat, eltérni látszott a felekezeti elvek által megalapított tanítási rendtől és szellemtől. Ezen körülmények azt okozták, hogy az átalakítástól sokan tartózkodtak. S tán húzamos ideig tartó halasztgatás következett volna, ha minden dologhoz értő ember elméjében ezen gondolat nem uralkodik: itt tudományi előiskolának kell lenni! Ezen kívül minél tovább vizsgáltatott, annál korszerűbbnek s jelesebbnek látszott a m. kormány szervezeti terve, melynek főelvei a többoldalú, szakszerű, alapos kiképzés. A felekezeti érdekek pedig több rendbeli magas leiratok által biztosítottak. Az ekképpen létesíthetőnek vélt átalakításhoz azonban az eddigi alapok elegendők nem valának. Újabb egyházi adót ép ezen célra kivetni bajosnak látszott; mert az ügy mindenkié vala, de nem mindenkitől ismeretett sajátjának... Nyilvánosságot nyert e tanintézet f. é. márczius 12-dikéről 4343. sz. alatt kelt m. bocsátvány által. Adja az ég, hogy ezzel a köznek javára élhessen!” -zárja gondolatait Imre Sándor.¹³

Mondandója összefoglalja itteni igazgatói, tanári tevékenységének legfontosabb területeit, küzdelmeinek irányait, utal a város, iskola, fenntartó és gyülekezet kényszerű vitáira, mely fakadt az anyagi szűkösségből, s az idő cselekvő sürgetéséből.

Az oktatás szervezeti kereteinek és tartalmainak óvatos bővítése mellett az ötvenes évek végére megérett az önálló református, nemzeti szellemű tanterv megalkotása, mely egyszersmind az Entwurf elhalását is hozta. A kezdeményezés a Debreceni Református Kollégiumból indult (Szoboszlai Papp István szuperintendens halála után), így a hatalommal szembeni lehetséges ellenállás újabb fejezete nyílt. Az 1859. évi tudósítvány arról tájékoztat, hogy az egyházkerület új gimnáziumi tanterve és a hozzá mellékelte átmeneti tanterv 1858. október 27-én érkezett az iskolába. Ugyan azonnali használatra utasítja a kerület az iskolát, a vásárhelyi egyházi tanács azonban csak a következő tanévtől kívánja bevezetni, miután a helybeli viszo-

¹¹ FUTÓ, 1897, 101. Az Entwurf négy osztályra, összességében 100 főnyi tanulóra hat tanár működését tette kötelezővé.

¹² Az Entwurf megjelenése után Imre Sándor igazgatót bízta meg a helyi presbitérium egy, a törvény szellemében készítenő helyi tanterv megalkotásával. A tantervet azonban az előjárók anyagi eszközök híján bevezetésre alkalmatlannak ítélték, ezzel a modernebb szemléletű oktatás iránti igény ekkor kudarcot szenvedett, vele együtt Imre Sándor ez irányú törekvése is.

¹³ *Tudósítvány*, 1854, 6.

nyokra alkalmazva a tanárokkal véleményezetteti.¹⁴ Ez volt az ún. „debreceni tanterv”, melynek megalkotásában Imre Sándor is részt vett, s melyet a gimnáziumi tanárok sárospataki gyűlése előzött meg. Az országos jelentőségű református tanári értekezletként számon tartott eseményen született meg e tanterv gondolata, s ezzel együtt a sokak által bíralt Entwurf is végleg érvényét veszítette. A bevezetése a vásárhelyi iskolában ismét késlekedett, mert a presbitérium ekkor az Entwurf maradványa mellett döntött. Imre Sándor másodszor is vereséget szenvedett szűkebb pátriájában iskolafejlesztő szándékában. 1859-ben némi sértettséggel, családjával Debrecenbe költözött, a partikulából az anyaiskolába, hogy 40 évesen, a Debreceni Református Kollégium más léptékű oktatási szervezetének szentelje a következő 10 esztendőt. Neki Vásárhelyen lényegesen mostohább viszonyok jutottak, mint későbbi pályatársainak, ebben kellett megtartania a hitvalló református iskolát. Az 1859/60-as tanévben készült tudósítvány méltatja a nagy tekintélyű tudós tanár vásárhelyi időszakát a következőképpen: „Még végre azon veszteséget kell érintenünk, — írja Kiss Gusztáv igazgató — mely intézetünket azzal, hogy annak tíz éven által volt igazgató-tanára tisztelendő Imre Sándor ur körünkől Debreczenbe távozott, működését az ottani felgymnasiumnak szentelendvén. Nem lehet hivatásunk e tisztelt férfiú, nekünk annyi éveken által annyira szeretett s tisztelt hivataltársunknak akár a tudomány akár a gymnasiumi nevelés terén szerzett érdemeit taglalni. De az ő neve ezentúl elválhatatlan e gymnasium történetétől. Egy oly nehéz és küzdelmes átmeneti időszakban, mely legkészszelebb tanférfaikra is annyira meglepő lehetett, az oktatási rendszer olyan tökéletes átalakulása mellett, tapintatával inkább és pusztá jelenlétével, úgy tudta ő vezetni a gymnasiumot, s oda emelni abban az oktatást, melynek legtevékenyebb tényezője ő maga volt, hogy gymnasiumunk, — bátran elmondhatom, hisz legnagyobb részben övé a dicsőség — az elsőkel léphetett párhuzamba e hazában, s a rövid időköz, melyben e tisztelt férfiú zajtalanul bár de annál mélyebben ható hivataloskodásának örvendhetett, történetének legfényesebb időszakai közé számítja be. Helyére tiszt. Fejes István ur tanárjelölt Sárospatakról, közöttünk annyi szeretettel üdvözölt tisztársunk választatott el.”¹⁵

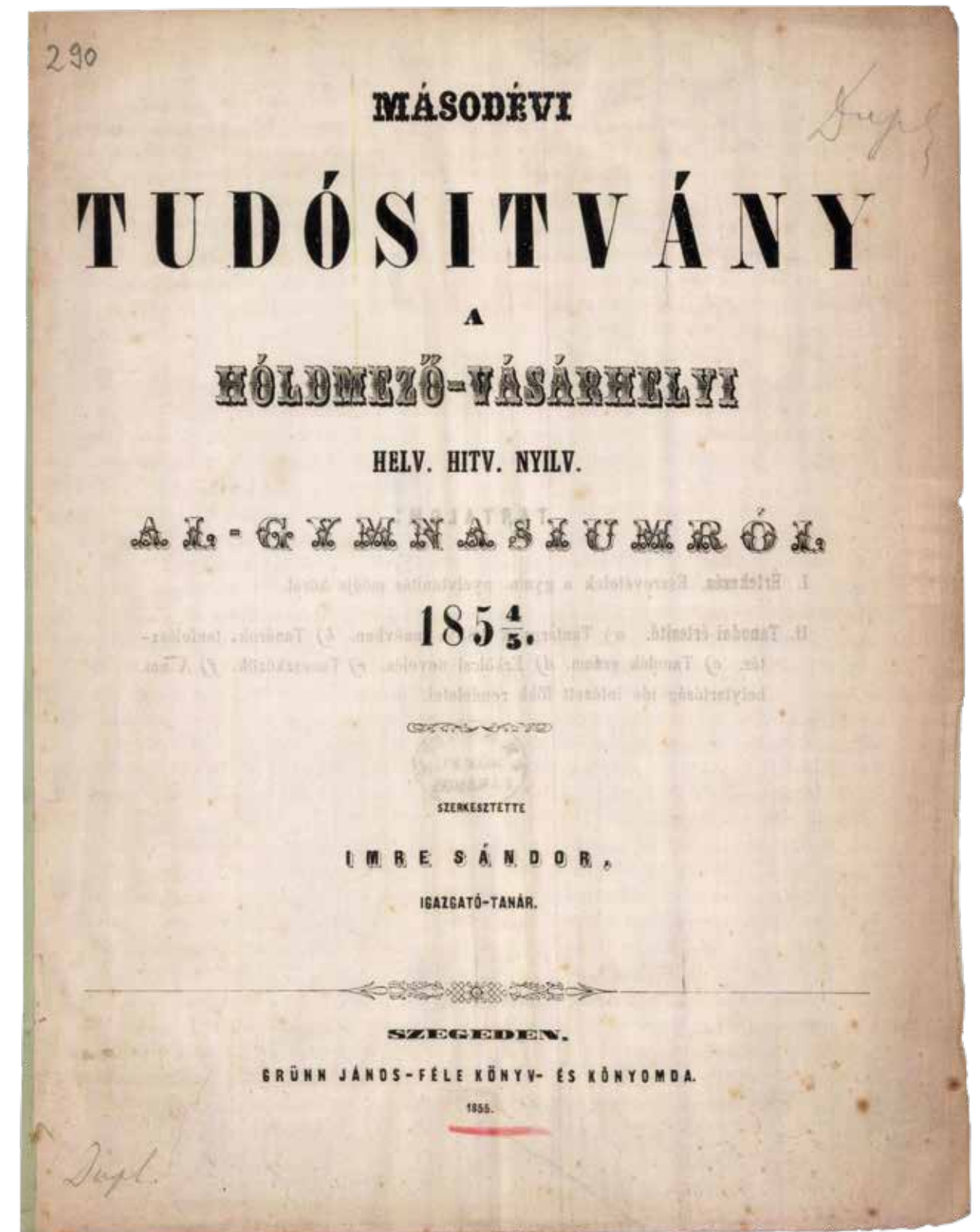
A következő évtized innovatív atmoszférájában nagyobb lehetőségeket kaptak az iskolák a történelemtől. Mindez országos, sőt birodalmi politikai változások sodrában következhetett csak be: a változások hátterét a nemzetközi szintéren vereséget szenvedő, gyengülő Ausztriai Birodalom hallgatólágos jóváhagyásai, engedményei jelentették. Az 1860-as októberi diploma és 1861-es februári pátens részlegesen visszaállítja a protestánsok autonómiáját, s ezzel új irányba fordulhatott az iskolai oktatás is.

1860-tól vezeti be iskolánk az előbb említett, ekkorra ismételtén átalakított debreceni tantervet, melynek legfontosabb intézkedéseit igyekeztek végrehajtani (nyelvtanítás sorrendje, nemzeti szellemű történelemtanítás), szem előtt tartva az egyéb intézményekkel való kompatibilitást, valamint a tanulók más gimnáziumokba történő akadály nélküli átlépését.

Az 1860-ig 6 tanárral tanító, 4 osztályos algimnáziumban nagyon gyors változások figyelhetők meg: „...gymnasiumnak az idén már öt osztálya volt. A helybeli t. egyházi Elöljáróság, mely öntudatával bir annak, mily erős befolyással bir a gymnasiumi nevelés azon középosztály megteremtésére, mely a nemzeteknek mai időben erejét teszi, s nekünk különösen protestánsokul, mennyire nélkülözhetlen szükségünk van arra, hogy magunkat a felvilágosodottság-

¹⁴ Tudósítvány, 1859, 25.

¹⁵ Tudósítvány, 1860, 23-24.

Az iskola elnevezése 2.

nak és mivelődésnek vidékeinken, minnél több ily jólrendezett, és könnyen hozzáférhető tűzhelyeivel lássuk el, be nem várva a n. t. Egyházkerület által kilátásba helyezett segélyt, csupán

a saját tekintélyes helyzetéből önmaga és feleink iránt reá nehezedő kötelelességeket szem előtt tartva, még tavaly elhatározta, hogy addig is, míg a gymnasiumot az idők folyama alatt teljes-sé emelhetné, osztályainak számát még kettővel megszorítandja.” Az öntudatos írás más hangnemben szól, mint a korábbi évek óvatos tájékoztatása. A gimnáziumi nevelés céljaként egy polgárosult, protestáns, művelt, nemzeti középosztály létrejötte iránti igényt fogalmaz meg, valamint büszkén jelenti, hogy nem várva be az egyházkerület által ígért támogatást, önerőből indították az ötödik osztályt, mely alapjává válik a teljes 8 osztályos gimnázium kiépítésének. A következő, 1861/62-es tanévben megszületik a 6 -7. osztály, 2 újabb tanerő alkalmazásával, majd a 62/63-as tanévben 9 tanárral létrejön a 8 osztályos főgimnázium: Hold-Mező Vásárhelyi Református Bölcsészeti Közgymnasium Vitéz Lajos rövid, de igen hatékony igazgatósága alatt.¹⁶ A 7-8. osztályt debreceni mintára bölcséleti osztályoknak nevezik, s ezzel főgimnáziumi rangra lép a mi iskolánk, megszerezve az érettségi vizsgák tartásához szükséges egyházkerületi jóváhagyást is.¹⁷ Imre Sándor nagy álma válik valóra ekkor, jöllehet ő már a Debreceni Református Főgimnázium tanára.

Az 1860-63 között 4 új tanár érkezik az iskolába: Ábray Károly, Fejes István, Futó Mihály és Garzó Imre. Az ő megjelenésükkel, jobb sorsú nemzedék számára nyílt tér a tudományos, társadalmi, iskolaépítő, pedagógiai cselekvésre.

Az évkönyvek, tudósítványok nagyobb részét tanulmányok képezik. Megalkotásukban többszörös igény összegeződik: a fentebb említett törvényi előírás követeli meg minden tudósítványban e terjedelmes munkát, másrészt a tanári tudományos gondolkodást, önkifejezési lehetőségét is életre hívja, megteremtve ezzel évszázadokra a tudóstanár típusát, mintát adva a mai napig ezen ideálnak. A mi iskolánkban Imre Sándor személyisége és munkássága mutatja fel először ezt a tanártípust, hogyan lehet eljutni az iskolai katedrától az akadémiai székhelyig.

Az első tudósítványban Imre Sándor tanulmányban foglalja össze – elsőként – az iskola rövid történetét, hangsúlyosan a 18. századi alapítást, majd három korszak három iskolatörvénye (1724, 1832, 1843) alapján összegzi pedagógiai elveit a herbarti, egyénre, személyiségre illesztett nevelési elvek alapján, szembefordulva a korábbi „pálca-pedagógia” módszerével. Gondolatmenetének alapvetése az egyén és a nemzet rész-egész viszonyán létrejövő kapcsolata, miszerint az egyén szellemi fejlődése beépül a nemzettestbe és hat annak előmenetelére. Így az iskola egy-egy vidék, országrész sajátos arculatára jellemző intézménnyé válik, s végül mindez nemzeti létünk emelkedését szolgálja. Nem is rejti a szerző a reformkorban gyökerező nemzeti látószögű kiindulási pontját, egyén és nemzet kölcsönös kapcsolatát. A továbbiakban a reformáció terjedése nyomán létrejövő egyetlen tanítós iskoláról szól, majd Szőnyi Benjámint forrásszövegei alapján mutatja be a város és benne az iskola korai történetének legfontosabb elemeit, kiemelve a Debreceni Kollégium anyaiskolai hatását, az ugyancsak reformkori, 1846-os első nyilvánossági jog elnyerését. Megkerülve a forradalom és szabadságharc eseményeit az Entwurf előbb már bemutatott értékelésével zárja a történeti áttekintést.¹⁸

1855. február 5-én kelt 2496. számú miniszteri rendelet érkezik az iskolába a német nyelv régóta lebegtetett kötelező tanításáról, sőt a német nyelven tanításról, jöllehet a

¹⁶ Tudósítvány, 1863, 15.

¹⁷ Tudósítvány, 1864, 16.

¹⁸ Tudósítvány, 1854, 3-6.

Helytartótanács a tantestületeket, így a mi iskolánk tanárait is, a rendelet véleményezésére szólítja fel.¹⁹ (Más kérdés, hogy a rendelet ekkorra már megkészt. Az ötvenes évek második felében megindulnak az autonómiák visszaszerzéséért folytatott küzdelmek a református egyház és iskolái részéről.) Azonnali viszont a reagálás, megszületik Imre Sándor tollából, még az 1855-ös évkönyvben megjelenő *Észrevételek a gymnasiumi nyelvtanítás módja körül* című értekezése, melyben az idegennyelvek tanításának szakmai, tartalmi, módszertani sajátosságait veszi számba, messze túlmutatva az évkönyv és az előbbi rendelet elvárásain.

„*Il semble en effet, que la grammaire a sa valeur propre, jet qu'elle constitue par elle-meme une véritable science, digne d'occuper sa place dans l'enseignement liberal.*” Egger {Gramm, comp.}²⁰ E mottóválasztásban megmutatkozik a nyelv, nyelvek feltétlen szeretete és tisztelete, ismerete, a nyelvtudós szenvedélye, pedig nyelvtudományi munkásságának még csak a kezdetén tart. Olvasottsága, széleskörű kitekintése lenyűgöző: korának legnagyobb tudósait (Humboldt, Schasler, Saint-Marc-Girardin) idézi meg a nyelvtanulás, nyelvtanítás jelentőségének és mikéntjének igazolására. Ugyanez a szakmai, pedagógusi szenvedély alkotja meg gondolatmenetét, így lesz Németh Lászlót idézve „gályapadból laboratórium”, a kényszerű vitákból tudományos értekezés.

Imre Sándor nem az akkor szokásos nemzeti ellenállás szempontjából közelíti a német nyelv tanulását, hanem a műveltség szempontjából. Földrajzi helyzetünkől következik, hogy a műveltség kulcsát nekünk a nyelvtanulásban kell keresnünk, mert a tudományok megértéséhez a nyelveken keresztül vezet út. Nem születünk ókori, klasszikus nyelvek birtoklóinak, ezért „szükségünk van az újabb mivelt nyelvekre, sőt saját hazánk idegen nyelvű fiainak (román, szláv) nyelvére is; minélfogva egy mivelt magyarnak legalább is a két classicai ó, s a három legműveltebb új (német, angol, francia) s két hazai — tehát összesen hét nyelv birtokára van szüksége, s kicsinyben Calepinnek kell lennie, míg más mivelt népek sajátjukon kívül az élő nyelveket csaknem teljesen mellőzhetik.”²¹ Nyelvészeti érvelésében fontos kiindulópontnak tekinti az anyanyelv pontos ismeretét, nemcsak használatát, hanem nyelvtani kategóriarendszerének kimunkálását. Ebben több feladatot kellene vállalniuk – megítélése szerint – a néptanodáknak, azaz a népiskoláknak, hogy szinte előkészítsék a tanulók gimnáziumba lépését.²² Számos tényező nehezíti azonban e feltételek mellett is az idegen nyelvek tanulását. Ezek közül a legfontosabb az „elme” túlterhelése, mellyel szemben gyakorlatias, beszédközpontú, nyelvek összehasonlításán alapuló nyelvtanulást és tanítást javasol, mely nem szavakból, hanem mondatokból építkezik, mert a mondatban nyilatkozik meg a gondolkodás, s nem szótárakat, hanem irodalmi alkotásokat (mese, rege, adoma) kell a tanulók kezébe adni. Másik nehézség a nyelvtanításban a nyelvek torlódása: latin-görög-német nyelv párhuzamos tanulása sajnálatos zavart okozhat a gondolkodásban, s gátolja egy nyelv természetének megismerését – érvel Imre Sándor.²³ Másik nehézsége a nyelvtanításnak az időigényessége. Felfogása szerint a nyelvismeret nem önmagáért való, hanem kulcs a tudományokhoz, s a jelenlegi gimnáziumi tanítás a legtöbb időt a klasszikus nyelvek tanítására fordítja, ehhez képest az eredmény nem

¹⁹ Tudósítvány, 1855, 19.

²⁰ „Valóban úgy tűnik, hogy a nyelvtannak megvan a maga értéke, tiszta sugár, amelyet önmagában alkot az igazi tudomány, méltó arra, hogy elfoglalja a helyét a liberális oktatásban.” Egger {Gramm, comp.} Imre Sándor tanulmányának mottója. Tudósítvány, 1855, 3.

²¹ Tudósítvány, 1855, 6.

²² Tudósítvány, 1857, 27. A kérdés összefügg a korszak egyik legfontosabb törekvésével, a népiskolák állapotának felmérésével és azok számbeli és minőségi fejlesztésével.

²³ Tudósítvány, 1855, 12-13.

kielégítő. Szükség van tehát korunk művelt nyelveinek tanítására is, így német, angol, francia nyelvre, s olyan iskolákra, melyekben nem a klasszikus műveltség oktatása a jellemző, hanem sokkal inkább a kor ipari és gazdasági fejlődését kell ennek szolgálnia.²⁴ A szerző figyelemre méltó megjegyzéseket tesz a magyar diákok nyelvtanulási nehézségeire pl. a túlzott természeti képzelőerő, az igen gyakran lankadó szorgalom, mely a „kitűrést,” azaz a kitartást nehezíti, akadályozza, különösen igaz ez az alsóbb népcsoportokból származó tanulókra. A műveltebb családok gyermekei motiváltak, szorgalmasabbak, jóllehet őket is sújtja nyelvi rokontalanságunk ténye, így nyelvünk nem ad fogódzót egyetlen más nyelvhez sem, mert egészen mások a nyelvi alakzataink, a szófűzésünk, a nyelvben megmutatkozó gondolkodásunk.

Két terjedelmesebb tanulmányban fejti ki az előbb vázlatosan ismertetett eszmerendszert, nyelv és gondolkodás viszonyát, a hozzá vezető intellektuális és gyakorlati utat.²⁵ Újabb szemponttal bővül nyelvészeti szemlélete, a történetiség elvével. A jelenségek kutatásában az emberi elme fogalmainak, a fogalmak külső és belső viszonyainak elemzése mellett szükséges a nyelvi elemek fejlődésének tanulmányozása – vallja Imre Sándor –, mert a nyelvi alakok természetéről, hatásáról, az értelem és a nyelvi ösztön sokféle megnyilatkozásáról csak így kaphatunk teljes képet. Ezért vizsgálja határozatlan ígéinket és igeneveinket, mely ismételten széles körű, kortársi, nyugat-európai (Humboldt, Becker) nyelvfilozófiai alapvetésen át jut el a latin nyelv terminológiájának alkalmazásával a magyar megfeleltetéseknek úgy, hogy figyelmét nem kerüli el a nyelvművelői, pedagógusi attitűd sem.

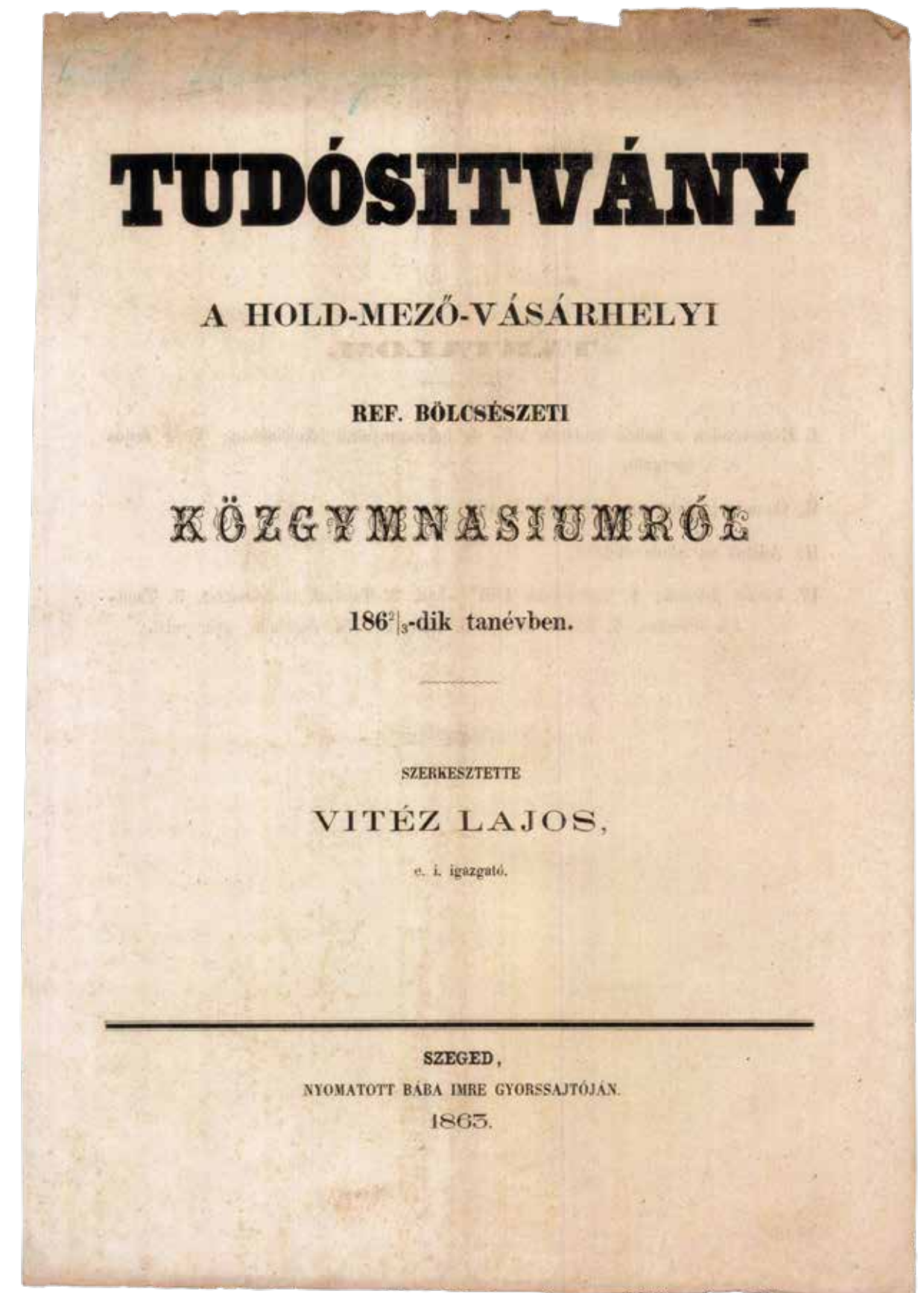
Érdeemes és illő szót ejteni még két értekezésről, pontosabban két terjedelmes fordításról. Az egyik *Newton élete, iratai és felfedezései* címmel jelent meg az 1856/57-es, valamint az 1858/59-es Tudósítványban, két részletben, 40 oldalon keresztül. Angol nyelvből Remusat Pál nyomán fordította Szikszai Károly, az iskola tanára. Az értekezés számba veszi a 16-17-18. század természettudományos világképének elemeit, Ptolemaiosz, Tycho Brahe, Kopernikusz, Galilei, Kepler fizikai, filozófiai világképétől jut el a leibnizi matematikai, filozófiai tételekig, a legnagyobb teret szentelve Newton munkásságának, különleges egyéniségének, elméleti és gyakorlati felfedezéseinek. Bizonyos, hogy a természettudományok igen gyors előretörése, a reáltárgyak megnövekedett óraszámai, a tanítás kívánja meg a tanártól, hogy végiggondolja a tanított stúdiumokat a korszak hitvalló, református felfogása alapján, ugyanakkor korszerű természettudományos ismereteket közvetít. Közismert, hogy ezekben az években zajlik az ún. humán – reál vita, ennek is nyilván lenyomata a lefordított, reflektált írás. A téma alkalmas tudományos igény és tevékenység felmutatására, így teljesíti a tudósítvány műfaji követelményét, az értekezésre vonatkozó előírásokat, noha a mondandó nem önálló, mint a korábbi tanulmányok esetében.

Hasonló okból születhetett Kiss Gusztáv *Phidiasz ifjúkora* című, Beulet nyomán készített fordítása, mintegy 20 oldal terjedelemben, az 1859/60-as évi tudósítványban. Itt a téma a klasszikus görög szobrászat legnagyobb alakjának és műveinek bemutatása, reflexiókkal. A tanulmány egyik legfontosabb üzenete azonban Pheidiasz hazaszeretete, magasrendű etikájának példája, hazáért való áldozatvállalása. Az Imre Sándortól megszokott önálló tudományos dol-

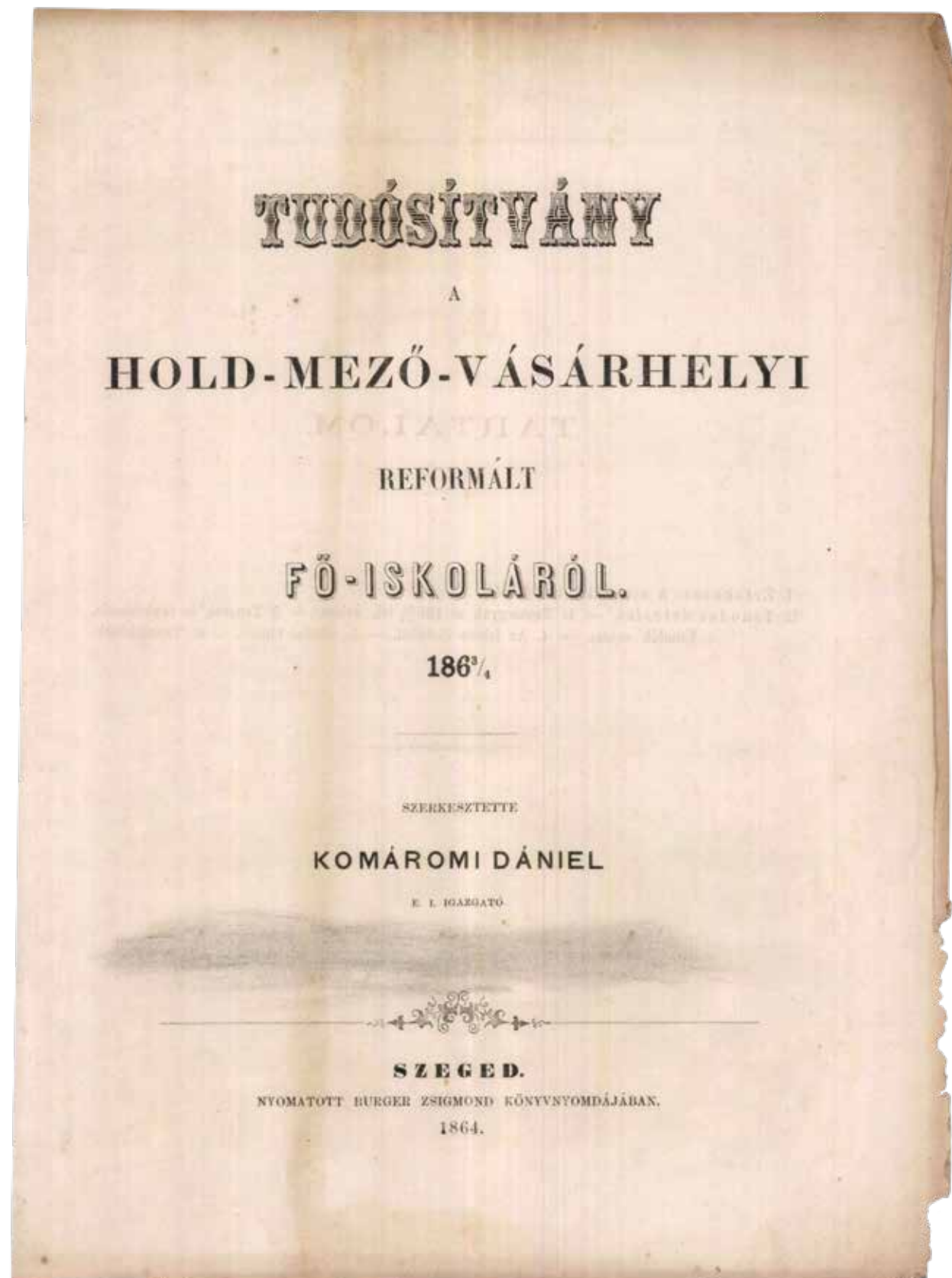
²⁴ A reáliskolák létrejöttét is az Entwurf kínálja fel először, s Pesti Napló ebben az időben (1856) indít országos vitát a „reál-tanodák” létjogosultságáról.

²⁵ A határozatlan ígéről és igenevekről, Tudósítvány, 1856, 3-15.

A latin nyelv viszonya a göröghöz, Tudósítvány, 1858, 3-17.

Az iskola elnevezése 3.

Az iskola elnevezése 4. (főgimnázium)

gozatokat inkább értékes, izgalmas, sok erkölcsi tanulságot mutató fordítással, annak értelmezésével váltják fel, viszont különleges értékük, hogy e kortársi vagy közel kortársi művek egy vásárhelyi „nagytanodai” tanár műveltségének, tájékozottságának részét képezik.

Az 1863/64. évi tudósítványban Fejes Imre tanári programbeszédéként értekezést olvashatunk a szónoklat tanításáról: „A szónoklat tanítása iskoláinkban minden időben fontosnak tartatott. Kivéve talán az Entwurf sok tekintetben nyomasztó korát, midőn a tudományokat illetőleg terjeszkedés történt ugyan, de a szellem és akarat szabad fejlesztése szembeűnően akadályoztatott.”²⁶ Olyan korban járunk, melyben az Entwurf bírálhatóvá vált nyilvánosan, s a szerző él a korszak adta lehetőséggel: az értekező Fejes István a klasszikus retorika mellett Kölcsey Ferenc szónoki művészetét emeli magasba Kölcsey hármas jelszavával: erényesség, hazafiság, emberiség (humanizmus). A tanulmány ugyan látszólag megmarad az eredeti céljánál, a szónoklat tanításának elméleti és gyakorlati kérdéseinél, azonban a gondolatrendszer túlmutat a címben megfogalmazott szándéknál.

Quintilianus érvelését elfogadva építi fel a szerző a maga eszmerendszerét, miszerint a szónok csak „jó ember” lehet (Vir bonus et dicendi peritus), mert aki az emberek akaratát a szó hatalma által vezérelni képes, annak különleges képesség van birtokában, s e képességet nemes erkölcsiséggel a köz, közösség javára használni kötelessége. „Tudatlan bölcselő vagy rossz művész”,²⁷ aki alantas szándékkal az előbbi elv ellenében használja mesterségét. A latin szerző legnagyobb érdeméül említi az értekezés, hogy ő köti össze először a szónoklat művészetét a tanítással, e mesterség taníthatóságával. Másik követendő minta számára Blair skót teológus, a szónoklattanítás gyakorlati feladatokká alakítását honosította meg itthon is elérhető, magyar nyelvre lefordított művével.²⁸ Végül Szvorényi József ciszterci szerzetes tanár műve²⁹ alapján fogalmazza meg, hogy a szónoklattanítás mint tárgy csak elméleti és gyakorlati tudás kettősségében értelmezhető. Nem szabályrendszerek és trópusok, alakzatok betanítása a cél, jöllehet a tanulmány ezekre is kitér, hanem ész-érzelem-akarat hármas követelményében a személyiség, a jellem magas szintű kibontakoztatása a nevelői, tanári szándék. A leglényegesebb azonban Szvorényi gondolatmenetében, hogy a klasszikus retorikai művészet mellett a nemzeti szellem megnyilatkozásait sem szabad ignorálni, azaz önálló irodalommal rendelkező nemzetek művészetének is meg kell jelennie a gimnáziumi szónoklattanításban. A retorikának a latin mellett a magyar nyelvhez, kultúrához kötöttsége is kitüntetett szerepet kap tehát az iskolában. Így jut el Fejes István Kölcsey Ferenc művészi, emberi nagyságához, reformkori példaadó személyiségéhez. Szvorényi ösztönzésére felbátorodik s szokatlanul szembenállóvá, küzdővé válik a mondanivaló: „Mi embert és hazafit növelünk az igazságra, jog-érzetre és humanitásra; ezek mélyen gyökereznek Kölcsey beszédeiben ...”³⁰ írja. Számba veszi Kölcsey beszédeinek műfajait, tervszerű és egységes szerkesztésüket; két híres emlékbeszédét (Kazinczy, Berzsenyi), a magyar játékszín tárgyában elmondott 1827-es szónoklatát, a magyar nyelv ügyében megfogalmazott gondolatait, valamint törvényszéki védőbeszédeit. Utóbbiak közül még az el nem hangzottak is számos tanulssággal szolgálnak az iskolai taníthatóságra vonatkozólag az értekező álláspontja szerint. A tanulmány érinti Kölcsey kapcsán a klasszicista és a romantikus művészet stílushatárait, a kettő érintkezését, különbségeit, ösz-

²⁶ FEJES István, *A szónoklat tanításáról*, Tudósítvány, 1864, 3-10.

²⁷ Uo. 4.

²⁸ BLAIR Hugo, *Rhetoricae et aestheticae lectiones*, Buda, 1838.

²⁹ SZVORÉNYI József, *Ékesszólástan: vezérletül a remekírók fejtegetésére s a szép-írásművek kidolgozásában*, Eger, 1851.

³⁰ FEJES, Tudósítvány, 1864, 6.

szebékülését a nagy művész keresztyén humanizmusában. Fejes gondolatrendszerében, kultúramodelljében nem válik szét élesen még a retorika és a stilsztika (irálytan) tudománya, de megkülönbözteti a kettőt. Tetten érhető azonban a korszakban, hogy az irálytan, stilsztika kiválik a retorika univerzalisztikus tudományelméleti szerepköréből, diszciplínaként önállósul, viszont elveszti korábbi, pl. bölcséleti alapvetéseit.

A tanulmány számos elemében, Kölcsey szónoki művészetén keresztül, visszautal az évtizedekkel korábbi, akkor már történelmi időre, a reformkorra, annak eszméire, ideáljaira. Kölcsey jelszavai – haza és haladás – ismételten aktuálissá válnak az 1860-as években. A párhuzamok kézenfekvők: a 1825 utáni korszak törekvései megegyeznek a 60-as évekkel az alkotmányosság, a nemzeti polgárosodás és nemzetteremtés tekintetében.³¹ A reformkor eszmerendszere, a nemzeti liberalizmus állam-társadalom-embereszménye szinte azonos a neoabszolutizmus bukása utáni időkével. Mindkettő magasra teszi a mércét: az iskola oktatásban és nevelésben betöltött szerepének, társadalomformáló szerepének hangsúlyozásával, olykor túlzott hangsúlyozásával, vélik megvalósíthatónak a társadalom felemelését, felemelkedését, a polgárosodást.³² A generációs párhuzam is élő: az 1832/36-os országgyűlés alsótábláján követként ott küzd szinte a teljes, későbbi Batthyány-kormány, s a generáció még élő tagjai a 1861-es országgyűlésen is összetalálkoznak a nemzetteremtés szolgálatában, sőt még a kiegyezés létrehozásából is kiveszik a részüket.³³

Nehéz lenne összegezni az évtized tudósítványokban megjelenő sokrétű tapasztalatait. Mégis kirajzolódik azonban az 1850-es évek nehéz társadalmi altalaján, szegénységgel, elavult tanítási módszerekkel, tanárhiánnyal, szerény oktatási eszközökkel küzdő iskola és igazgató, aki csak kis lépésekben, de az iskola létezésébe vetett hittel és felelősséggel, tudósi felkészültséggel végezte olykor csak minimumra tervezhető tanévi feladatait. Az 1860-tól nekilendülő közéleti, társadalmi változások az iskolában is éreztetik hatásukat, s egy gyors szerkezeti átalakulást követő megújuló iskola és iskolakultúra emeli egyházunk és városunk tekintélyét.

³¹ Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakának, traumájának feldolgozása nem történhetett meg, ezért keresi a kor ellenzéki értelmisége inkább a reformkorral a folytonosságot.

³² A korszak műveltségén a szellemi és anyagi kultúrát együttesen érti.

³³ Vö.: Deák Ferenc, Eötvös József, Klauzál Gábor tevékenysége

Lázár István Dávid

PROTESTÁNS ISKOLÁZTATÁS KATOLIKUS SZEMMEL

A napjainkat jellemző ökumenizmusból visszatekintve nem könnyű elképzelni, hogy a reformáció évszázadában és még ezt követően igen hosszú időn keresztül milyen küzdelmek jellemezték a katolikus egyház és a protestáns felekezetek kapcsolatát nemcsak teológiai, egyházzervezeti, liturgikus stb. kérdésekben, hanem az iskolaügyben is. Ezért gondoltam arra, hogy a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium fennállásának 300 éves jubileuma alkalmából érdemes pillantást vetni az előzmények egyik aspektusára, nevezetesen arra, hogy a reformáció legkorábbi időszakától kezdve protestáns részről igen hangsúlyos iskoláztatás kérdése milyen reakciókat szült katolikus oldalról.

Köztudott, hogy a reformáció nem egy „varázsütésre” vette kezdetét, az 1517. október 31-i dátum, Luther téziseinek nyilvánosságra hozatala inkább szimbolikus jelentőségű, valójában hosszú folyamatról van szó, hiszen ezt megelőzően is megfogalmazódtak erőteljes kritikák Rómával szemben,¹ valamint a reformált felekezetek végleges kialakulása is több évtizedet vett igénybe.² Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a Tridenti Zsinat (1545-1563) – amelyet gyakran az ellenreformáció kiindulópontjaként határoznak meg – összehívásának szándéka és célja eredetileg a keresztyén egység helyreállítása, a vitás kérdések tisztázása és az egyház megújítása (tulajdonképpen „reformja”) volt. Ez utóbbi cél lényegében meg is valósult; így a zsinattal kapcsolatban gyakran olvasható két sommás megjegyzés (az ellenreformáció, illetve a katolikus megújulás kezdete) egyaránt érvényes, attól függően, hogy melyik jellemzőjét vesszük figyelembe elsődlegesen.

A reformáció jelentős újításai közül a nemzeti nyelv használata a vallásgyakorlásban, valamint a *sola scriptura* elv komoly változásokat idézett elő az iskoláztatásban is, mivel szélesebb körben jelentkezett igény a tudásra, műveltségre, amelynek kielégítésére magas színvonalon képzett „értelmiségiekre” (elsősorban lekipásztorokra) volt szükség. Az Európában létrejött protestáns egyetemek a katolikusok számára is kihívást jelentettek, hiszen nekik is fel kellett venniük a versenyt a kiválóan képzett protestáns teológusokkal. Bármennyire is küzdelem jegyében, egymás ellenében működtek a katolikus és a protestáns iskolák, mindkét oldal a humanista műveltségisménnyel képviselte és közvetítette a diákok számára. Alapvető fontossággal bírt a latin és a görög (emellett többnyire csak alapszinten a héber) nyelv tanulása, magas szintű gyakorlása, az antik auktorok ismerete, továbbá a retorikai és a filozófiai tudás megszerzése, majd a megszerzett retorikai ismeretek alkalmazása is a gyakorlatban.

¹ Egyértelműen túlzás ugyan, de előfordult, hogy a reformáció „előfutárai” közé sorolták még Petrarcát is a XIV. század közepeén írt *Liber sine nomine* c. levélgyűjteménye alapján, amelyben az avignoni pápai udvar erkölcsi zuhlottságát kritizálja. – Magyarul ld. F. PETRARCA, *Liber sine nomine* – *Cím nélküli könyv*, ford., ERTL Péter, Szeged, 2018.

² A szakirodalomban az utóbbi évtizedekben gyakran használt fogalom az ún. hosszú reformáció, amely a korszakot 1500 és 1800 közé teszi. Részletesebben ld. TÓTH Zs., *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800) (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz)* <https://core.ac.uk/download/pdf/275588158.pdf>

Katolikus részről a „kihívásra” adott válaszreakcióban döntő szerep jutott a jezsuitáknak. A ma legnépesebb rendet (Jézus Társasága – Societas Iesu) Loyolai Szent Ignác alapította öt társával 1537-ben Rómában, majd a hivatalos pápai jóváhagyást 1540-ben kapták meg. Habár deklarált fő céljuk a hit védelme, terjesztése (misszió) volt nemcsak Európában, hanem a nemrég felfedezett földrészekben, illetve Távol-Keleten is, rövidesen az oktatásban és a tudományban működő legjelentősebb szerzetesrenddé váltak. Ehhez hozzájárult rendkívüli, szinte katonai fegyelmen alapuló szervezettségük (nem véletlenül nevezték őket Krisztus katonáinak – *milites Christi*), a rend leendő tagjainak gondos kiválasztása, magas színvonalú képzése, valamint az is, hogy igyekeztek egy adott feladatra az arra legalkalmasabb embert kijelölni.

A rendalapító felismerte, hogy a protestantizmus elleni küzdelem egyik legjelentősebb, egyben leghatásosabb eszköze az oktatás. Az első jezsuita iskolát 1548-ban alapították meg Messinában, majd Rómában 1551-ben létrehozták a *Collegium Romanumot* (a későbbi Gregoriana Egyetem „elődjét”), a következő évben pedig a *Collegium Germanicumot*. Ez utóbbi intézmény biztosította a papnevelést az osztrák rendtartomány (*provincia*) részére. Mivel a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség is a *provincia Austriacá*hoz tartozott, a magyar jezsuitákat is ebben az intézményben képezték évszázadokon át, ugyanis önálló magyar rendtartomány csak a XX. század elején, 1909-ben jött létre. Habár már a korai időkben voltak törekvések önálló magyar provincia létrehozására³ és (mint látni fogjuk) *Collegium Hungaricum* megalapítására, ezek nem jártak sikerrel.

A három részre szakadt Magyarországon a politikai helyzetből adódóan az egyházi-vallási vallási viszonyok is meglehetősen bonyolultak voltak, és eltérőek az egyes országrészekben. Míg a Habsburgok irányította területre viszonylag akadálytalanul települhettek be a jezsuiták (először Nagyszombatba Oláh Miklós esztergomi érsek kezdeményezésére 1561-ben), Erdélyben egészen más volt a helyzet. Annak ellenére, hogy a század utolsó évtizedeiben formálisan szabadon gyakorolhatta bárki a vallását, a „négy bevett vallás” valamelyikét, a valóságban azonban a *cuius est regio, eius religio* elv hatása érződött, azaz a mindenkori fejedelem felekezeti hovatartozásától nagymértékben függött az egyes felekezetek érvényesülési lehetősége.

A katolikus Báthory István fejedelmi trónra léptét és hatalma viszonylagos megszilárdítását követően igyekszik előmozdítani a katolicizmus ügyét Erdélyben. Ehhez hathatós segítséget lát a jezsuiták betelepítésében. 1571-ben levelet intéz a Jézus Társaság elöljáróihoz, amelyben kéri, hogy küldjenek szerzeteseket országába a paphiány enyhítése, a hívek lelki gondozása és iskolák létrehozása céljából; mindehhez teljes körű támogatást ígér a maga részéről. A fejedelem kérése csaknem egy évtizeddel később, 1579-ben (amikor ő már több éve lengyel király) teljesül, ekkor érkeznek az első jezsuiták Erdélybe. 1571-ben az elöljárókon kívül levelet küldött még az erdélyi misszió ügyében a kevés számú magyar jezsuiták egyikének, aki ez idő tájt Grazban tevékenykedett, Szántó (Arator) Istvánnak.

Szántó (1541–1612) az első magyar jezsuiták egyike, aki egész életében tevékenysége központjába a protestantizmus elleni küzdelmet helyezte. Számos írása maradt fenn: levelek, történeti művek, polemikus iratok stb., amelyek mindegyikének *ceterum censeo*ja a katolikus vallás ügyének előmozdítása és a protestantizmus visszaszorítása volt. Írásaiból kiolvashatjuk elképzeléseit a protestantizmus visszaszorításának módozatairól, amelyek között az oktatás

kiemelkedő szerepet tölt be, összhangban a Jézus Társaság elképzeléseivel. Az alábbiakban néhány jellemző szöveggel illusztrálom, hogy miként vélekedik Szántó az oktatásról, illetve milyen fenyegetést lát a protestáns iskolákban.

Először Rómában igyekszik megszervezni magyar papok képzését. Rendi elöljárói 1575-ben rendelik az örök városba, hogy a jubileumi évben odaérkező magyar zarándokok gyónatója legyen. Ezt az alkalmat felhasználja arra, hogy minden követ megmozgasson annak érdekében, hogy létrejöhessen az önálló *Collegium Hungaricum*.⁴ Számos levelet, beadványt ír a rendi elöljárókhoz, a Kúria bíborosaihoz és a pápához is, hogy támogatást szerezzen törekvéseihez. Négyévnyi küzdelem után azonban – habár a pápa kibocsátja az alapító bullát, amit rövid idő múlva visszavon – 1579-ben kénytelen tudomásul venni, hogy a magyar papokat továbbra sem önálló intézményben, hanem az egyesített *Collegium Germanico-Hungaricum*ban képzik.

Az alapítás érdekében keletkezett két jelenős összefoglaló írásában⁵ egyebek mellett érvel a protestáns oktatási rendszer sikereinek és módszereinek példájával is.

„A hibákat lehetetlen megszüntetni szerzetesek révén, még ha igen tudósak és szentek lennének is. Ugyanis a súlyos botrányok miatt, amelyeket ezeken a vidékeken Isten népének szeme láttára követtek el, a szerzetesek a magyarok és a németek szemében annyira gyűlöletessé váltak, hogy szinte látni sem bírják őket. A megoldást jól megválogatott ifjak szemináriumai jelentik, hiszen az eretnekek is hasonló módszerrel terjesztették el és terjesztik Magyarországszerte eretnekségüket. Néhány magyar város ugyanis a szerzetesek elűzését követően a kolostorok jövedelmeiből Wittenbergben és Nürnbergben collegiumokat vagy szemináriumokat létesített magyar fiatalok részére. Miután itt megfelelően kiképezték őket Luther és Kálvin tanaiban, Magyarország különböző városaiba és településeire helyezték őket. Nemcsak azokba a kisebb és nagyobb városokba jutottak el, amelyek a magyar király, Rudolf uralma alá tartoznak, hanem azokba is, amelyek török fennhatóság alatt állnak. Ha ezeken a helyeken katolikusokra lelnek, mindenféle módszerrel igyekeznek őket behálózni. Átkos törekvésüket semmi más módon nem lehet hatásosabban akadályozni, mint úgy, ha velük szemben katolikus ifjak részére kollégiumok létesülnek.”⁶

„Nemrég a Tridenti Zsinaton a szentséges atyák nem elégedtek meg azzal, hogy az egyházfegyelem helyreállítása érdekében határozatokat hozzanak, hanem erre (a Szentlélek sugallatá-

⁴ Erről ld. többek között a következő írásaimat: Szántó (Arator) István SJ *tevékenysége a római Collegium Hungaricum megalapításában*, in: Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére, Vác, 2013, 305–310. és *Érvek és ellenérvek jezsuita Collegium Hungaricum önállósága mellett és ellen (1578-1579)*, in: *Haereditas Graeco-Latinitatis X. Az antik nevelés és öröksége*, szerk. Tóth Orsolya, Debrecen, 2022, 149–156.

⁵ Ezek a következők: *De Collegio Hungarico in urbe excitando libellus*, in: *Monumenta Historica Societatis Iesu 101. = Monumenta Antiquae Hungariae I.* (1550–1579), edidit L. Lukács S.I. Roma, 1969, 637–647. (A továbbiakban: MAH I.) és *De Collegio Hungarico in urbe erigendo oratio*, in: MAH I. 698–757.

⁶ Nec autem vitia extirpari per monachos, etiam si essent doctissimi et sanctissimi, nullo modo possunt. Nam propter gravia scandala, quae in illis regionibus praebuerunt monachi populo Dei, facti sunt ungaris et germanis adeo detestabiles, ut vix eos aequo animo possint videre. Recurrendum igitur est ad seminarium selectissimorum iuvenum. Nam et haeretici simili fere ratione disseminaverunt et disseminant per Ungariam suas haereses. Quaedam enim civitates Ungariae haereticae, pulsus monachis, ex redivitibus coenobiorum erexerunt Vitembergae et Norimbergae collegia sive seminaria adolescentum ungarorum, ubi postquam sufficienter in doctrina Lutheri aut Calvinii fuerint instituti, sparguntur per oppida et civitates Ungariae. Nec solum illas civitates et arces percurrunt, quae subiiciuntur regi Ungariae, Rodolpho, verum etiam illas, quae turcis parent. Et si quos in illis inveniunt orthodoxos, modis omnibus in suam nassam pertrahere conantur. Quorum pestilentissimi conatus nulla alia ratione melius poterunt retardari, quam contrario orthodoxorum iuvenum collegio. – MAH I. 641.

³ Részletesen ld. LUKÁCS László, *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773)*, Szeged, 1989.

ra) előírtak egy könnyen kivitelezhető módszert: a püspököknek a saját egyházmegyéjükben kollégiumokat (ahogyan ők nevezik: szemináriumokat) kell létrehozniuk jól megválogatott ifjak részére. Ezek felügyeletét feddhetetlen, elismert és jámbor tudós férfiakra kell bízni, hogy ők az ifjakat először jámborságban és alapismeretekben, majd pedig a tudományokban műveljék ki alaposan és körültekintően.”⁷

A fenti idézetekből is látható, hogy Szántó miket tart legfontosabb teendőknél a katolicizmus helyreállításához. Azontúl, hogy a megroppant egyházfegyelmet, valamint a klérus morális defektusainak következtében elveszett bizalmat a Tridenti Zsinat szellemében feddhetetlen papok és szerzetesek segítségével kell rendezni, illetve visszaszerezni, elengedhetetlennek tartja minél több jól szervezett iskola létrehozását, és minél több tehetséges fiatal bevonását az oktatásba. A protestánsok gyakorlatát állítja példaként, akiknél a helyi közösségek, gyülekezetek is erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy magas színvonalon képzett lelkészek legyenek. Hangsúlyozza, hogy a Tridenti Zsinat határozatai a püspökök részére előírják egyházmegyéikben szemináriumok működtetését (más kérdés, hogy különösen a hódoltsági területeken erre egyáltalán nem volt lehetőség).

Szántó erdélyi tevékenysége során is (1580–1588) amellet, hogy prédikál, hitvitákat folytat stb., a fejedelem hathatós segítségét is felhasználva közreműködik Kolozsvárott a jezsuita iskola megalapításában, megszervezésében.⁸ 1581-ben Báthory Kristóf fejedelem jelenlétében meg is nyílik az iskola, amelyet Báthory István egyetemmmé szeretne fejleszteni, azonban ez a terv nem sikerül.

Hosszú évekkel a jezsuitáknak Erdélyből történt kiűzetése után, 1600-ban két feljegyzésében is összefoglalja a protestantizmus magyarországi elterjedésének okait, az ellenük folytatott küzdelem lehetséges módjait. Mindkét dokumentumban hangsúlyozza az oktatás fontosságát. Az elsőben, amely a *Rövid és tömör összefoglalás arról, hogy az eretnekségek mikor és milyen körülmények között jelentek meg Magyarországon és Erdélyben, hogyan terjedtek el, és miképpen lehet őket kiirtani*⁹ címet viseli, többek között így ír:

„Az eretnekeknek kapóra jött Magyarországon a katolikus iskolák szinte teljes hiánya. A püspököknek és a kanonokoknak ha egyáltalán voltak iskolái, azok sem léptek túl az alapszinten, és ezek is igencsak kevés számúak voltak, tudniillik Győrben, Pozsonyban, Nagyszombatban és Egerben. Ezzel szemben az eretnekek minden városban, ahová csak beengedték őket, tüstént ragyogó iskolákat emeltek, és közmegelegedésre költészetet, retorikát, dialektikát, görög és latin nyelvet kezdtek el tanítani szerte Erdélyben és Magyarországon, egyszersmind pellengetre állították a katolikus papok és szerzetesek tudatlanságát. S hogy a magyar ifjúságot könnyebben magukhoz édesgessék, a szegény diákok részére ellátást biztosítottak, mégpedig

⁷ In ultima autem Tridenti celebrata non fuere contenti sancti patres praecepta pro restituenda disciplina ecclesiastica tradidisse, modum etiam facilem, quo ea possit restitui (Spiritu Sancto edocti) praescripserunt, ut episcopi in suis diocesibus collegia (quae ipsi seminaria appellarunt) lectissimorum adolescentum erigerent, curam illorum viris integerrimis, doctrina et pietate conspicuis committerent, qui teneram aetatem primum in pietate et doctrina christiana, deinde in disciplinis liberalibus sedulo atque diligenter erudirent. – MAH I. 727.

⁸ Erről ld. tanulmányomat és forrásközlésem: *A kolozsvári jezsuita iskola megnyitására kiadott tézisek (1581)*, in. *Antikvitás & Reneszánsz III.*, főszerk.: VÍGH Éva, szerk.: LÁZÁR István, NAGYILLÉS János, Szeged, 2019., 183–208.

⁹ *Brevis et succincta descriptio quo tempore et qua occasione haereses in Ungariam et Transylvaniam fuerint invectae, quem progressum habuerint, et quis modus sit, eas extirpandi*, in. *Momumenta Historica Societatis Iesu Vol. 131. Monumenta antiquae Hungariae IV.* (1593–1600), edidit L. Lukács, Roma, 1987, 569–579. (A továbbiakban: MAH IV.)

úgy, hogy a polgárok biztosítottak számukra nap mint nap étkezést. Az egyik napon az egyik polgár főzött három-négy adagot, a másik nap egy másik, és így tovább, míg minden háztartás sorra nem került. A kálvinisták Váradon is ezt a módszert alkalmazták, ami nagyon kiváló, és nem jelent nagy terhet a polgároknak. Ahol ugyanis van 365 ház, egyre évente csak egy alkalommal jut a diákok étkeztetésének feladata, és aligha van annyira szegény család, amelyik ezt ne tudná teljesíteni. A szegény diákok pedig, látván, hogy az eretnekeknél ingyen elsajátíthatják a görög és latin nyelvet, ráadásul még bőséges étkezést is kapnak, önként és szívesen csatlakoznak hozzájuk. Amikor felvértezték őket az eretnekséggel, elküldik tanítani az iskolákba, szerte a városokba, településekre és falvakba, hogy Luther vagy Kálvin tanítása segítségével tévútra vezessék a katolikus embereket. Sikerükhöz nagymértékben hozzájárul a katolikus papok, főpapok és szerzetesek kevés száma, tudatlansága és erkölcstelen életmódja. Ujjal tudnak mutogatni rájuk a lelkészek, az emberek saját szemükkal látják, milyen életmódot folytatnak, és ebből következtetnek a hitükre is.”¹⁰

Mint olvashatjuk, Szántó ekkor is hangsúlyozza, hogy a protestánsok mindenütt, ahol csak megjelennek, rögtön iskolákat alapítanak, és az ifjúság körében elterjesztik a tanaikat. A korábbiakhoz képest újdonságként jelenik meg érvelésében – amit erdélyi működése során Nagyváradon személyesen is megtapasztalt – a szegény diákok protestánsok általi felkarolása. Ha nem is mondja ki, követendő példaként állítja a katolikusok elé a közösség összefogását a szegény diákok ellátására, így biztosítva nekik lehetőséget a tanulásra.

Ugyanebben az évben, 1600-ban ír egy hosszú levelet¹¹ a rend generálisának, Claudio Acquavivának Rómába ismét összefoglalva a módokat, amelyeknek segítségével szerinte vissza lehetne szorítani a protestantizmust Magyarországon. A már ismert érvek mellett a következő megjegyzést teszi:

„Ebben az országban a katolikus vallást nem lehetséges helyreállítani más módon, csakis képzett, jámbor katolikus papok segítségével. Ők pedig nem teremnek másutt, mint a jól szervezett iskolákban, ahol az ifjak a tudással együtt kicsiny gyermekkoruktól fogva magukba szívják a katolikus vallást és a jámborságot. Mert hiába is üznék el az eretnek lelkészeket a vá-

¹⁰ Argumentum sumpseri haereses in Hungaria ex defectu scholarum catholicarum. Nam, cum episcopi et canonici non haberent scholas, nisi valde exiles, quae non ascenderent ultra humaniora, et illas paucas; Jaurini scilicet, Posonii, Tyrnaviae et Agriae; haeretici contra in omnibus urbibus, in quas fuerant admissi, splendidas confestim erexerunt scholas, et caeperunt cum applausu poesim, rethoricam, dialecticam, graecas et latinas litteras docere in Transylvania et Hungaria, et arguere ignorantiam catholicorum sacerdotum et monachorum. Et quo facilius iuventutem ungaricam ad se allicerent, pauperibus, qui se alere non possent, procurarunt stipendia, vel ut ipsimet cives praeberent illis quotidie epulas, ita ut coqueret illis una die tria aut quatuor fercula, alter altero die, et sic deinceps, donec omnes aedes percurrerent. Et hunc modum servaverunt calvinistae Varadini. Qui modus est optimus, et nihil gravet cives. Ubi enim sunt aedes 365, semel tantum ordo alendi studiosos toto anno ad unumquemque veniret. Quoniam vix ullus est tam miser paterfamilias, qui non possit praestare. Pauperes itaque studiosi, videntes se gratis litteras graecas atque latinas apud haereticos addiscere, et praeterea laute quotidie convivari, ultro et libenter ad illos confluxerunt. Quorum haeresim imbibentes in ministros scholarum sunt promoti, et dispersi per oppida, civitates et villas ad seducendum populum catholicum per evangelium Lutheri vel Calvinii. Quorum progressum vehementer promovit paucitas, ignorantia et mala vita sacerdotum, praelatorum et monachorum catholicorum, quos digito suis auditoribus monstrabant ministri, ut intuerentur, qualis vita illorum esset, et ex illa iudicium illorum de fide facerent. – MAH IV. 570.

¹¹ MAH IV. 580–591.

rosokból és egyéb településekről, ha nincsenek katolikus iskolák és szemináriumok, ahonnan katolikus papok léphetnének az elűzöttek helyére, ez kevés haszonnal járna.”¹²

Az előzőekhez képest lényeges új mozzanat, hogy Szántó hangsúlyozza: még akkor sem járna eredménnyel iskolák, jól képzett papok nélkül a katolikus hit visszaállítása, ha a protestáns lelkeseket esetleg más (erőszakos) módon sikerülne is egy adott településről eltávolítani.

A jezsuiták már az első iskoláik magalapításától kezdődően igyekeztek, hogy minél egységesebb tantervet, módszereket alakítsanak ki az általuk irányított intézményekben. Ehhez felhasználták mind a katolikus, mind pedig a protestáns iskolák tapasztalatait. Szisztematikusan, megfontoltan dolgoztak, és több évtizedet szántak arra, hogy eredményes, hosszú időn keresztül alkalmazható rendszert alkossanak meg. Az első tervezet 1565-re készült el, a rendfőnök, Claudio Acquaviva egy hatfős bizottságot nevezett ki hozzáértő és tekintélyes rendtagok részvételével, hogy egységes, átfogó szabályzatot dolgozzanak ki. Az első változat 1586-ra készült el, amelyet szűkebb körben véleményeztek, majd az ez alapján készült újabb változatot 1591-ben minden jezsuita kollégiumba eljuttatták. A visszaérkezett vélemények figyelembevételével készült el a végső változat, a *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu* (A Jézus Társaság tanulmányi rendszere és az arra vonatkozó útmutatás),¹³ amely Nápolyban, 1599-ben jelent meg nyomtatásban, hozzávetőlegesen 500 oldal terjedelemben. Ebben az időben már szerte a világon csaknem 250 jezsuita iskola működött, és számuk a rend 1772-es feloszlásakor elérte a 800-at. A több évtizeden át végzett kitartó és alapos munka, valamint a széles körű véleményezési folyamat eredményeképpen olyan szabályzat jött létre, amely néhány korrekciótól eltekintve több mint másfél évszázadon keresztül fennmaradt. A *Ratio* a legapróbb részletekig szabályozta a jezsuita iskolák életét. Nem csupán az egyes osztályokban megtanítandó-elsajátítandó tananyagot tartalmazta, de részletesen meghatározta a tanév és a tanórák rendjét, a tanulásra és pihenésre fordítandó idő mennyiségét diákoknak és tanároknak egyaránt. Igen fontos mozzanat, hogy rendelkezett a tanárok képzéséről és továbbképzéséről, a „szakmai konzultációkról” is. Mai szemmel nézve is elismerésre méltó rendszert alkottak meg.

A jezsuiták mellett feltétlenül említést kell tennünk egy másik tanító szerzetesrendről, a piaristákról. A rend alapítója Kalazanci Szent József (1557–1649) spanyol földön született és 1592-ben került Rómába. Vezetésével az első iskola, amelyben kizárólag szegény családokból származó gyermekeket tanítottak, 1597-ben nyílt meg. A diákok száma ugrásszerűen gyarapodott, a következő évtizedben számuk elérte a 800-at. A következő évtizedben is dinamikusan fejlődtek az iskolák, majd 1521-ben a XV. Gergely pápa jóváhagyta az új szerzetesrendet, és így formálisan is létrejött a Piarista Rend. Iskoláik gyorsan elterjedtek szerte Itáliában és Közép-Kelet Európában. Iskoláikat kezdettől fogva „kegyes iskoláknak”, *scholae piaenae* nevezték (innen származik a rend elnevezése is). Jelszavuk a *pietas et litterae*, vagyis kegyesség és tudomány volt és maradt a mai napig, ami tanítási-nevelési elveik lényegét fejezi ki. A je-

¹² Fieri enim non potest, ut catholica religio possit restitui in hoc regno, nisi per doctos, pios et catholicos sacerdotes. Tales enim paucissimi inveniuntur in Ungaria. Nec possunt haberi aliunde, nisi ex scholis bene ordinatis, ubi adolescentes simul cum doctrina catholicam religionem, pietatem a teneris annis imbibant. Nam etiamsi expellerentur ministri haereticorum ex urbibus et castris, si non essent scholae catholicae et seminaria, unde possint catholici sacerdotes in loca illorum expulsum succedere, parva inde utilitas sequeretur. – MAH IV. 590.

¹³ Modern kiadása alapos bevezetővel és jegyzetekkel, amely a korábbi szövegváltozatot és a későbbi módosításokat is tartalmazza: *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*, in: *Monumenta Historica Societatis Iesu*, vol. 129. = *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu* V., edidit L. Lukács, Roma, 1986.

zsuitákkal szemben (akik – mint láttuk – válogattak a diákjaik között) a piaristák kifejezetten a szegények oktatására-nevelésére koncentráltak, iskoláik ingyenesek voltak, és az alapok el-sajátításán túl a gyakorlatban is felhasználható ismeretek átadását is szem előtt tartották.

Habár a reformáció első időszakában az iskolaügy is fontos szerepet játszott a vallási küzdelemben, mind a protestánsok, mind a katolikusok lényegében véve azonos értékeket teremtettek és képviseltek: a hit és a tudás értékeit. Szimbolikus egybeesésnek is tekinthetjük, hogy hozzávetőlegesen két évszázaddal a reformáció kezdete után vidékünkön, két szomszédos városban szinte egy időben jött létre két jelentős, azóta is működő intézmény: Szegeden a piaristák iskolája nyílt meg 1720-ban. Hódmezővásárhelyen pedig a református iskola 1723-ban.

Szabadi István

AZ ELYERT NYILVÁNOSSÁGI JOG JELENTŐSÉGE

A 19. században a protestáns (persze általában a felekezeti) gimnáziumok számára a nyilvánossági jog, azaz az államilag elismert iskolai bizonyítvány kiadása jogának elnyerése sarkalatos kérdéssé vált, mert ezáltal váltak a korabeli felsőoktatási intézmények az itt végzett diákok számára felekezetre való tekintet nélkül látogathatóvá.

A század első felében a nyilvánosság jelentőségét még az adta, hogy általa az évszázados partikularendszertől, azaz egy anyaiskolától való függőségét nagymértékben lazíthatta, megtartva természetesen egyházi fenntartásban való működését, valamint az adott egyházkerülettől, mint tanügyi hatóságtól való függését. Ezt a függést az egyházkerület mind anyaiskoláján (a Tiszántúlon a Debreceni Református Kollégiumon), mind egyházkormányzati rendszerén keresztül fenntartotta. Megjegyzem, az, hogy Hódmezővásárhely református iskolája a Debreceni Református Kollégium partikulája volt évszázadokon keresztül, nem kárára, hanem javára szolgált a vásárhelyieknek, főleg a hódoltsági létben, és a törökök kiverése után még nagyon sokáig. A vásárhelyi schola tanerőit Debrecenből kapta egy-két esztendőre, tananyagát, módszereit szintén, diákjai tanulmányaikat Debrecenben folytatták, és ismét visszatérhettek kibocsátó intézményükbe, biztosítva az egészséges szellemi vérkeringést az európai értékeket is közvetítő debreceni iskola és partikulája között.

A század második felében az elvett nyilvánossági jog másodszori elnyerése immár az állami oktatási rendszerbe való szerkezeti betagozódást jelentette, mely alapvetően a nevezetes „Entwurfon”, azaz az 1848-ban porosz és francia mintára készült osztrák tanrendszeren alapult, amelyet 1850-ben az ország összes középiskolájában kötelezővé tettek. A protestáns iskolák korábban biztosított autonómiáját kiváltképpen sértette a rendelet, még akkor is, ha a megkövetelt feltételek, úgymint a megfelelően képzett tanerő, a korszerű tankönyvek, az anyagi háttér és az infrastrukturális feltételek (pl. tantermek) valóban hiányoztak gimnáziumaink túlnyomó részében.

Ami Hódmezővásárhelyt illeti¹: a nagy múltú hódmezővásárhelyi református gimnáziumnak a 19. század közepén, egy évtized eltéréssel a fentieknek megfelelően két alkalommal is pályáznia kellett a nyilvánossági jog elnyeréséért, más és más körülmények között. Az első próbálkozás eredményt az 1840-es évek közepén hozott, amikor még a bécsi helytartótanács döntésén múltott a közgimnáziumi, azaz nyilvános gimnáziumi státusz elnyerése. A debreceni anyaiskolától való partikuláris függés több szempontból nem változott a 19. század elején: továbbra is a debreceni oktatási rendszert és tananyagot használták Hódmezővásárhelyen, de sikeresen fejlesztették az oktatás kínálatát. Az 1820-as években a gimnáziumi osztályok száma hol öt, hol hat, vagyis a filozófiai stúdiumok hiányoznak csak a képzés teljes palettá-

¹ Általános irodalom: FUTÓ Mihály: *A Hódmező-Vásárhelyi Ev. Ref. Főgyamnasium története*. Hódmezővásárhely, 1897. IMRE Mihály: *A város művelődéstörténete*. In: *Hódmezővásárhely története 1848-ig*. Szerk. NAGY István. Hódmezővásárhely. 1984. 577-700.

járól. Mindenesetre ilyen módon a tanulmányaikat Debrecenben folytató diákok közvetlenül bekapcsolódhattak az ottani képzésbe. A gimnáziumi diáklétszám összességében csaknem eléri a száz főt. Lényeges változás áll be a tanárok tekintetében is: az évszázadok óta megszokott módon Debrecenből küldött, egymást évente-kétévente váltó rektorok helyett állandó tanárok kerülnek kinevezésre. A korábbi kapcsolatrendszer a 18. század vége felé azért vált korszerűtlenné, mert az évente-kétévente egymást váltó „iskolaigazgatók” a modern iskolarendszer követelményeinek megfelelő állandó tanári kar meglétét, működését már nem tudták biztosítani. Leginkább az egyre inkább központosított állami oktatásügy elvárásainak nem tudott megfelelni ez az oktatási szerkezet, struktúra, amely állami oktatásügy egyre szélesebb rálátást kívánt az országban létező iskolahálózatra. 1826-ban fogalmazza meg a presbitérium, s ennek nyomán határozza el gyűlekezet közgyűlése, hogy az iskolában kettő helyett három tanárt kell alkalmazni, így 1829-től kezdve három állandó tanára van immár az intézménynek, az iskola vezetőjét pedig „professzornak” nevezik (elsőként Szikszay Benjámin). A Debrecennel való szoros kapcsolat így sem szakad meg, megmarad a tananyag egysége és az egyházkerület felügyelete. Itt kell megjegyezni, hogy a nyilvános státusz elnyerése érdekében a vásárhelyi gimnázium többször kérte a tiszántúli egyházkerület támogatását, de azt nem mindig kapta meg. Az 1840-es évek elején a vásárhelyiek többször jelezték, hogy diákjaik egyre nagyobb része görög katolikus és izraelita vallású, így nem életszerű, hogy őket elzárják a továbbtanulás lehetőségétől, hiszen ezek nem tudnak református intézményben továbbtanulni. Hiszen a nyilvános státusz hiánya azt is jelentette, hogy egy protestáns, magángimnáziumnak minősülő intézmény diákja csakis protestáns, és nem más felekezetű, avagy állami felsőoktatási intézményben folytathatja tanulmányait érettségije után. Mindennek ellenére az egyházkerület közgyűlése 1842-ben például, április 22-én így foglalt állást a kérdésben: „olvasódott a hód mező vásárhelyi ekklezsia előjáróinak folyamódások, melybe panaszképen jelentik, hogy ha iskolájokba tanuló nem egyesült görög hitvallású ifjak tanulások folytatása végett romano catholica iskolákba kívánnának menni, a catholica iskolák igazgatói által előgördített nehézségek miatt szándékjokban akadályoztatnak, és ezek elhárítása tekintetéből kéri ezen consistoriumot, hogy gymnasiumoknak meghitelesítését s annak közhírré tételét a nagyméltóságú Magyar Királyi Helytartótanácsnál eszközölje”. A közgyűlés a kérelmet elutasította, a gimnáziumot saját hatáskörében és felügyelete alatt megtartotta, mondván, az nem tartozik „azon iskolák száma közé, mellyeknek föllállítására a törvény szerint felsőbb engedelem kívántatnék”². Ugyancsak a közgyűlés ugyanezen év október 6-án tartott ülésén kénytelen engedni a Helytartótanács „közhitelességet” szorgalmazó utasításának, elrendelve, hogy a békés-bánati egyházmegye vizsgálja meg a vásárhelyi gimnázium tanerőit, alapítványait, vagyoni helyzetét, a diáklétszámot, az oktatott tárgyakat, s minderről tegyen jelentést az egyházkerületnek³. A jelentés csak 1843 augusztusára készült el, ekkor rendeli el a kerület annak a Helytartótanács felé való felterjesztését⁴.

A tiszántúli református egyházkerület közgyűlésén 1845. augusztus 10-én került napirendre az a beszámoló, mely a Helytartótanács 1845-ben kelt 9855. számú rendeletét ismerteti. Eszerint „ő császári királyi fölsége folyó évi februarius 11-kéről kelt legfelsőbb határozatánál fogva kegyelmesen megengedni méltóztatott, hogy a helvéthitvallást követőknek hold mező

² Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára [továbbiakban: TtREL] I.1.a.17. 162-163.

³ TtREL I.1.a.17. 319.

⁴ TtREL I.1.a.17. 555.

vásárhelyi [sic] iskolai intézetök a helvéthivallású evangelikusok köz gymnasiumaik közé soroztassék, önként értetődven az, hogy a szabályszerű tudósítások, valamint más gymnasiumokra nézve, úgy ezen gymnasium felől is, félévénként, és szabott módon, fölterjesztendők”⁵. Az állam felé a félvévenkénti jelentéseket az illetékes békés-bánati esperesi hivatalnak kellett továbbítania. A vásárhelyi iskola hatalmas sikerként élte meg ezt a határozatot, melyet, ahogy említettem, számos előterjesztés előzött meg, melyekben kérték, néhol sikertelenül, az egyházkerület támogatását⁶.

Az 1840-es években az 1806-ban kiadott Ratio Educationis érvényességének kellett megfelelni ezáltal, utóbbi nem tévesztendő össze Mária Terézia 1777-es Ratio Educationis-ával⁷. Az említett 1806-os rendelet három részre tagolta a gimnáziumot: grammatikai iskolára (al-gimnáziumra) négyéves tanfolyammal, a humanista tárgyak révén két esztendővel kiegészült főgimnáziumra, végül az erre épülő, kétéves tanfolyamú bölcséleti kurzusra, így állt össze a nyolc osztályos gimnázium. A protestánsok iskoláik szervezésében és berendezésénél irányként nem fogadták el a rendeletet, a nyilvánossági jog elnyerése mégis rászorított erre egyes gimnáziumokat, köztük a hódmezővásárhelyit is. Itt „legfelsőbb osztályul hol a költészeti, hol a másodévi szónoklati szerepel, alattuk még négy grammatikai, olykor más elnevezésű osztály foglaltatik; tanulmányul túlnyomólag a klasszikusok s ezek segédtudománya szolgálnak... a terv ugyan később némi módosítást szenved, mert csak az I-ső bölcsészeti osztály létesül”. Ez a tanszerkezet egészen az 1850-es évek kezdetéig érvényben maradt. Debrecennel való kapcsolata is folyamatos volt, hiszen az 1833-ban létesített második tanári állást Debrecenből két esztendőre hozatott helyettes tanárral töltötték be. Az intézmény jó híre egyre gyarapodott, 1843-ban új tanrendet és új törvényeket alkottak. A diákság soraiban egyre több a görögkeleti szerb, a létszám összességében a 40-es években 100—130 között ingadozik. Rendszeres az egyházmegye anyagi segítségének a folyósítása is. Ilyen feltételrendszernek köszönhető a nyilvánosság 1845-ös elnyerése⁸.

Viszont ezt a státuszt történelmi okok miatt hamar elvesztette a hódmezővásárhelyi gimnázium is, miután az 1848-49-es magyar szabadságharc veresége után a bécsi kormányzat vette át a megszűnt magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hatáskörét. Újra kellett folyamodni a nyilvánossági jogért. A legutóbb említett tárcá jogkörét 1848 előtt a magyar és erdélyi kancellária, továbbá, ahogy említettem, a helytartótanács gyakorolta, önálló magyar kultuszminisztérium felállításáról 1848-ban került sor, ez a minisztérium 1849. augusztus 11-ig működött.

Ennek hatáskörét a Magyar Királyi Udvari Kancellária és a budai magyar királyi Helytartótanács vette át, de az oktatásügy területén az egységes birodalmi törekvések érvényesültek. Leo von Thun bécsi oktatásügyi miniszter, akinek elképzelései részben a mai napig élnek közoktatásunkban, magyarra fordítva is elküldte tervezetét: „A magyarhoni koronaországban az oktatási ügy ideiglenes létszeresítésének alapjai” címmel. A híres Entwurf der Organisation... néven elhíresült, már említett programról van szó. Ennek a tervezetnek

⁵ TtREL I.1.a.18. 252.

⁶ Az egyházkerület ellenállásának, partikularendszeréhez való ragaszkodásán túl, talán történelmi okai is voltak: Debrecen vezető szerepe a hódoltság után csak a 18. század második felében erősödött meg az egyházkerületben. Vö. SZABADI István: *Református egyház a hódoltsági Biharban* In: „Őrizzük Váradot...” *Nagyvárad és Bihar vármegye története a kora újkorban. Tanulmányok Biharország történetéről* 4. Szerk. OBORNI Teréz. Nagyvárad, 2017. 55-68.

⁷ MÉSZÁROS István: *Két Ratio Educationis: Kitejtésedés vagy hanyatlás?* Magyar Pedagógia Bp. 1985, 190-204.

⁸ Iskolai értesítő: „1873/74 évi tudósítvány a hód-mezővásárhelyi reformátusok főgymnasiumáról...” Hódmezővásárhely, 1873. 10-11.

kellett megfelelnie tehát a protestáns gimnáziumoknak is. A porosz és francia mintára készült osztrák tanrendszert 1850 szeptemberében tette az osztrák kultuszminisztérium kötelezővé Magyarország összes középiskolájában, ezzel megszűnt az 1806-ban kiadott Ratio Educationis érvényessége⁹.

Ez adja tehát a keretet a nyilvánossági jog kérdésének további vizsgálatához. Azok a felekezeti iskolák, amelyek fenn akarták tartani jogukat az államilag elismert bizonyítvány kiadására, szervezetüket kötelesek voltak az 1850/51. év folyamán az állami középiskolákban bevezetett változásokhoz hasonlóan átalakítani.

Az Entwurf kibocsátásakor tehát a hódmezővásárhelyi gimnázium egy bölcseleti és hat gimnáziumi osztállyal működő intézményként élte életét. Jóllehet folyamatosan napirenden voltak a protestáns tanügyön belül (a Tiszántúlon is) a reformtörekvések¹⁰, az Entwurf mégis váratlanul érte azt. A bécsi tervezet gyökeresen szakított a múlttal, a nemzeti és felekezeti érdekeket mélyen sértette. Az mégsem merült fel, hogy a vásárhelyi tanintézet működését felfüggeszsek. A tanári kar igyekezett először is megismerni az új követelményeket, a tájékoztatlanságot pedig jól példázza Vajda Sámuel (1791–1873) levele, aki a debreceni tanári kartól kért valamiféle információt 1851. szeptember 16-én, mert „a nevezett Tanrendszert még eddig sem átnézés végett eddig ideig-óráig meg nem kaphattuk, sem könyvtárusoktól meg nem szerezhettük”. Láthatjuk: nemhogy elszakadtak volna Debrecenről a vásárhelyiek, de Vajda fogalmazása szerint attól várják „ez átalakulás fontos szakában is a tekintélyes kezdeményt a nekünk minden részben biztos szövétnekül, és határozó útmutatásul szolgáló lépést”¹¹. Jellemző a válasz is: Debrecenben a könyvtárban nincs egy példány sem az Entwurfból, a főiskolának van egy, de azt nem nélkülözhetik, el nem küldhetik.

Körülményes volt tehát magát a rendeletet megismerni is kezdetben. Az világos volt ugyanakkor, hogy az intézmény „a bölcseleti I-fő osztályt végleg föladja ugyan, de az iskolának a magas kormány rendelete szerinti szervezését szükségesnek nyilvánítja. Hogy népes városunkban a mostaninál kisebb iskola legyen, azt sem a jövő nemzedék nevelésének igen nagy fontosságával, sem egyházunk tekintélyével, sem a gyermekeik boldogságán törekvő szülők érdekében összeférőnek nem tartván”¹².

A nyilvános státusz érdekében az Entwurf következő követeléseit kellett figyelembe venni. A rendelet célja a gimnáziumi oktatás során magas színvonalú általános képzettségben részesíteni a növendékeket (kiemelten kezelve a klasszikus nyelveket és irodalmukat), ezáltal előkészíteni őket az egyetemi tanulmányokra. A kitűzött cél eléréséhez eszközként szolgálnak a tantárgyak, ezeknek osztályok szerinti lebontása s maguk a tanárok. A régi humanisztikus gimnáziumi tanrendszerhez képest hangsúlyos marad ugyan az az elv, hogy tudományos gimnáziumban fő cél a klasszikus nyelvek és irodalmak, mint a humanizmus kimeríthetetlen

⁹ Az Entwurfról ld. ZIBOLEN Endre: *Az Organisationsentwurf és a nyolcosztályos magyar gimnázium*.

¹⁰ SZILÁGYI István: *A gimnáziumi oktatásügy története a Magyarországi helvét hitvallásuaknál*. „ Röviden egybe vonva ez elveket, s mint egyetemesekeket a gimnáziumra alkalmazva, így nevezhetjük meg e kívánalmakat : a) Kell, hogy a gimnázium az alaki képzésen felül az anyagiakra is gondot fordítson (reál, művészeti és etnikai irányban). b) A gimnázium, a mellett hogy függ mind az alsóbb mind a felsőbb fokú iskolától, önállással is bírjon a maga saját céljaihoz képest, melyek nem csak általánosak, hanem különösek is. c) Kívánatos a szaktanári rendszer behozatala a gimnáziumba is”. Sárospataki Füzetek 5. Sárospatak, 1861. 239.

¹¹ TRÉL II. 1. c) Kollégiumi igazgatói iratok 1750–2001. 1355. Vajda Sámuel hódmezővásárhelyi lelképásztor tanácsot kér a gimnázium átszervezésére. Hódmezővásárhely, 1851. szeptember 15. Eredeti. 1 fol. + Válasz tervezet 1 fol.

¹² Iskolai értesítő: „1873/74 évi tudósítvány a hód-mezővásárhelyi reformátusok főgymnasiumáról...” Hódmezővásárhely, 1873. 13.

forrásai, de azért az oktatás súlypontja nem a nyelvekben keresendő, hanem az összes tudományágak kölcsönös egymásra hatásában, azzal a megjegyzéssel, hogy a reál természetű tudományokat se mulassza el az oktatás a humanizmus érdekében felhasználni. A tanerők alkalmazásában a következőket kell betartani: nyolcosztályos gimnáziumban legkevesebb 12 tanárt kell alkalmazni, ezek közül egy igazgatói tiszttel is visz. A tanítás határozott tanmenet szerint történik, egy osztályban nem taníthat egyetlen tanár, hanem minden tantárgyat a megfelelő képesítésűre kell bízni. A rendes tanárok közül egy osztályfőnök lesz. Egy-egy tanár heti óraszámát legfeljebb 20 lehet, az igazgatóé 8-14. A tanítványok hetenként 24—26 órán kellett részt vegyenek. A gimnáziumok az állami hatalom alá vannak rendelve, ennek megfelelően minden gimnázium vagy állami (status-gimnázium), vagy magángimnázium. Az állami gimnázium egyúttal nyilvános is, azaz bizonyítványait az államhatóság elfogadja. A magángimnáziumokat [köztük az egyháziakat is] nyilvánossági joggal csak az állam ruházhatja fel, ha mindazon feltételeknek eleget tett, amelyek az állami intézményekre vonatkoznak, különben a gimnázium nem nyilvános, s bizonyítványai jogerővel nem bírnak. A jogerő szempontjából lényeges elemek: bármely gimnázium vagy 4 vagy 8 osztályból kell hogy álljon. Tanárokat a nem állam gimnáziumba választhat ugyan a fenntartó testület, de ezek államvizsgát tartoznak letenni, s a hivatalban való megerősítés a minisztérium joga. Az intézet az állami tanhatóság felügyelete alá tartozik, s az igazgatók s tanárok ennek, nem a fenntartó testületeknek felelősek, az igazgató és a tanárok is éves jelentéseiket az állami tanhatóság felé teszik le. Tankönyvek csak az államhatóság tudtával használhatóak az intézményben, amelyeket állami jóváhagyással kell ellátni. Az egyház csak a vallásügyről rendelkezik szabadon, de a hittankönyvek is az állam revíziója alá tartoznak. A tanítás nyelvét meghatározni azon testület jogában áll, mely a gimnáziumot fenntartja. Amely gimnázium csak részben is segélyt vesz az államtól, ott az igazgatót a minisztérium nevezi ki¹³.

Belátható, hogy a rendelet óriási anyagi terhet rótt az egyes intézményekre. A rendelet következtében, anyagi fedezet híján, a legtöbb protestáns iskola magánintézetté vált, s láthatjuk, hogy a hódmezővásárhelyi partikula is 1850-ben magániskolaként, hatosztályos intézményként folytatta működését.

A nyilvános státuszhoz vezető út még évekig tartott, eredményt csak az 1854-es esztendő hozott (nem utolsó sorban a város és gyülekezete komoly anyagi áldozatvállalásának köszönhetően¹⁴), ekkor, 1854. február 15-én nyerte el ismét az intézmény a nyilvános jogállást, egyelőre négyosztályos gimnáziumként.

Teljes nyolcosztályos gimnáziummá 1859-től 1863-ig fejlődött az iskola, az első érettségit 1864-ben tartották. Megjegyzem, hogy az érettségi szerkezete még mindig a debreceni mintát követte, a tantárgyak a következők voltak: vallástan, magyar nyelv, latin, görög, német, elemi mértan, történelem, természettan és természetrajz. A szabályzat az 1863-64-es tanév végén került bevezetésre az egyházkerület gimnáziumaiban. Vásárhelyen az első érettségi vizsgát 1864. július 29-én tartották, ekkor három tanuló érettségizett. 1873-tól lett a vásár-

¹³ SZILÁGYI i.m. 257-268.

¹⁴ Iskolai értesítő: „1873/74 évi tudósítvány a hód-mezővásárhelyi reformátusok főgymnasiumáról...” Hódmezővásárhely, 1873. 15. „A tanintézetet minden áron megtartani akaró előjáróság...önkéntes adakozásra hívja föl az ügybarátokat, közönséget és egyeseket, közel és távolban. A fölhívó szöveg szívhez talál, egyházmegyénk egyes községei, helybeli lakostársaink felekezeti különbség nélkül, gazdag és szegény egyiránt elősietnek áldozatukkal, jelöl, hogy az ügy közös vala. Városunk két tanár évi díjául évenkénti 1000 frtot ajánl, másrészt az ajánlatok értéke 1853 végén a nemes város ajánlatán túl 7,207 írtra emelkedett”.

helyi gimnázium főgimnázium, ezzel nyerte el az öt megillető rangját oktatási rendszerünkben. Az 1873-as iskolai értesítő szerint a megelőző tíz esztendőben 2350 beiratkozott diákjuk volt, ebből 1099 református, 445 római katolikus, 77 evangélikus, 4 görög katolikus, 246 görög keleti, 476 izraelita, nemzetiség szerint magyar: 2263, német 6, szerb 155, román: 26. Megmaradt tehát az intézmény felekezeti sokszínűsége, amely sokszínűség igazából elindítója volt az 1840-es években a nyilvános státusz iránti törekvésnek.

Bódi Katalin

ABAI NAGY FERENC KÉZIRATOS, FRANCIA NYELVBŐL KÉSZÜLT FORDÍTÁSAI A BETHLEN GÁBOR REFORMÁTUS GIMNÁZIUM KÖNYVTÁRÁBAN

Bevezetés

Abai Nagy Ferenc (1777–1844) Hódmezővásárhely művelődéstörténetében különleges helyet foglal el, ugyanakkor, mivel sem a korabeli írói levelezésekbe nem kapcsolódott be, sem önéletírást nem hagyott maga után, az utókor adatok híján túl sok információval nem rendelkezik az életéről.¹ Annyi tudható, hogy Szentesen született, Nagykőrösön nevelkedett, majd jogi pályára lépve Csongrád vármegye írnoka a pozsonyi országgyűléseken. Hódmezővásárhelyre 1803-ban került, ahol ügyvédként, majd megyei főjegyzőként és táblabíróként működött, 1831-ben pedig megyei főügyész lett.

A végrendeletének megfelelően családja a gimnáziumnak adományozta kivételes műveltségét bizonyító, közel négyszáz kötetes könyvtárát, amelyben a késő felvilágosodás és a reformkor magyar kulturális folyóiratai (pl. a Mindenest Gyűjtemény, a Kassai Magyar Museum, a Tudományos Gyűjtemény és a Felső Magyar Országai Minerva) és szerzői (pl. Ányos Pál, Dayka Gábor, Rájni József, Dugonics András, Vörösmarty Mihály munkái), továbbá a felvilágosodás jeles művei is szerepelnek (pl. Voltaire összes művei, Rousseau értekezése *Az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről*, Goethe *Werther* c. regénye). Politikai-államelméleti érdeklődését mutatja továbbá a *Code Napoléon* (Napóleon francia polgárjogi törvénykönyve) és a szabadságkőműves rend védelméről szóló könyv, valamint gazdálkodási és közgazdasági műveket, és Széchenyi István munkáit is tartalmazza könyvgyűjteménye. Nagyobb nyilvánosság előtt ugyan csak egyetlen értekezésével szerepelt: *a Hód Mező Vásárhely Várossa’ rövid rajzolata* (Tudományos Gyűjtemény, 1819 II. 34–57.) azonban a várostörténeti kutatások számára rendkívül fontossá vált, hiszen abban a város földrajzi fekvéséről, korabeli népességi és gazdasági viszonyairól, a külterjes gazdálkodásról, a földművelés és az állattenyésztés folyamatairól adott számot statisztikai adatokkal.

Abai Nagy Ferenc a város művelődését is a szíven viselte, segítette az Ógimnázium megépítését, 1818-ban iskolaépítési alap létrehozását javasolta, támogatta a színjátszást, majd 1833-ban olvasótársaság létrehozását szorgalmazta. A hagyatékban több kézirat fordítása maradt fenn francia nyelvből, ami azt mutatja, hogy személyesen is érdeklődést mutatott az irodalom iránt: Jean-Pierre Claris de Florian (1755–1794) két színdarabját, egy regényét, illetve Adrien de Sarrazin (1775–1852) meséjét fordította magyarra. Tanulmányomban ezeket a fordításokat mutatom be, amelyeken keresztül kísérletet teszek arra, hogy Abai Nagy Ferenc alakját irodalmi-művelődési tevékenységén keresztül pontosabban lássuk, aki ugyan

¹ Életrajzi adatait és tevékenységének összefoglalását a várostörténeti monográfia művelődéstörténeti fejezetéből vettem át: IMRE Mihály: *A város művelődéstörténete 1848-ig = Hódmezővásárhely története I.*, főszerk. NAGY István, kötetszerk. SZIGETI János, Hódmezővásárhely, 1984, 696–698.

nem lépett írói pályára, fordításaival ugyanakkor megerősíti, hogy „műveltségével, társadalmi, nemzeti problémák iránti fogékonyságával a legjobb reformkori elképzelések áldozatkész megvalósítását végezte szűkebb pátriájában.”²

Drámafordítások

A megmaradt színlapok azt tanúsítják, hogy Hódmezővásárhelyen 1816-ban már jártak vándorszínészek, akik ekkor egy német érzékenyjátékot adtak elő: a korabeli Magyarországon is népszerű szerző, August von Kotzebue *Keresztes vitézek* című darabját. A Kilényi Dávid vezette társulat Pest, Szeged, Szabadka és Hódmezővásárhely után Aradra érkezett 1818-ban, hogy a vármegyegyűlés közönsége előtt szerezpelen, és az itt elmondott beköszöntő beszéd megírásával Abai Nagy Ferencet bízták meg.³ A beszéd jól mutatja a késő felvilágosodás és a reformkor művelődési eszményét a nemzeti kultúra, a magyar nyelv és az erkölcs pallérozása, a nemzeti tánc és ének kitüntetett értékeinek hangsúlyozásával: „a Magyar Századokban szinte legnevezetesebb Megyéhez illendő volna, azonn a nyelven, melly nélkül a nemzet nem is nemzet, előteremthetnénk, s örök felmaradást érdemlő Nagy tetteik ne csak a néma és a szűtől meg nem oltalmazható betűkre bízattatnának, hanem időről időre élő képekben, s nemzeti nyelvenn általunk, s követőink által élő adattatnának [...] Melly igen óhajtanánk továbbá még azt is, hogy a Dicső Megye pártfogásánál fogva, a Bajnoki erkölcsökkel osztozó szelídebb ügyességekben, a Nemzeti Tánczbann, s a lelket indító s mennyei érzésekkel eltöltő Éneklésekben fundamentumot tévén [...] más minket már meg haladott Nemzetek előtt is remekelhetnénk, s megmutathatnánk, hogy a Magyaroknak nem csak Carachtere, hanem ügyessége is legyen.”⁴

Minden bizonnyal a magyar nyelvű színjátszás ügyének támogatásához kapcsolódik Abai Nagy Ferenc francia nyelvből készített két drámafordítása, a *Myrtill és Chloé*, illetve a *Bergamói ikrek*, amelyek kézírata fennmaradt a hagyatékában. Szerzőjük a francia Jean-Pierre Claris de Florian (1755–1794), az Ancien Régime népszerű alkotója, aki komédiái mellett pásztorjátékokat, regényt, meséket és verseket írt, számos alkotását meg is zenésítették. 1788-ban a Francia Akadémia tagjává választották, a forradalomban azonban – a *Numa Pompilius* című regényének a királynéhez, Marie-Antoinette-hez szóló ajánlása miatt – bebörtönözték, a szabadulása után pedig rövidesen meghalt. Életművének népszerűségét és Franciaországon túli ismertségét mutatja, hogy összes műveit többször kiadják még a XIX. század első évtizedeiben is, ismerünk 1796-os, 1810-es és 1826-os edíciókat a német Gerard Fleischer nevű lipcsei kiadótól.

Abai Nagy 1813-ra keltezi a *Myrtill és Chloé* kéziratát, amely letisztázva, könyv formátumba kötve maradt fenn. Belső címlapján a következő olvasható: „Idylliumok Florian után. Francziából fordította Nagy Ferentz. 1813 Esztend[őben].” Műfaját tekintve pásztorjáték, amely szorosan kapcsolódik a XVIII. század második felében népszerű idill összetett műfajához. Az antik pásztorköltészeti hagyomány természetesen több hullámban tett hatást az európai irodalomra a XVIII–XIX. század fordulójáig. Egyrészt nagyon lényeges volt az itáliai ár-

² Uo., 698.

³ IMRE Mihály, i. m., 697.

⁴ A beszéd kézírata a gimnáziumi könyvtárban található.

kádikus költészeti gyakorlat kisugárzása, amely a költői jó ízlés visszaállítását célozva az egyszerű dalok és a személyes kifejezésmódok irányába fordulva látta a megújulás lehetőségét. Ennek közvetlen hatása a magyar költészetben Faludi Ferenc és Amadé László életművében jelent meg, majd tőlük nem függetlenül Csokonai Vitéz Mihály verseiben.⁵ Másrészt jelentős a pásztorköltészeti tradíció Vergilius allegorikus személyeket felvonultató eklogái nyomán, amely az alkalmi költészetben, továbbá a pásztorjátékok formájában a színjátszásban és az iskoladrámában egyaránt megjelenik.⁶ Ugyanakkor Salomon Gessner (1730–1788) idillköltészete – Magyarországon mindenekelőtt Kazinczy Ferenc 1788-ban kiadott *Idylliumok* című fordításával – bizonyosan megújítja a pásztorköltészeti gyakorlatot, részben annak köszönhetően, hogy maga mögött hagyja az allegorizálás konvencióját, és a személyes megszólalás lehetőségeit keresve a szerelem, az ember és a természet kapcsolata, illetve az egyszerű élet dicsérete kapnak hangsúlyt a pásztori világ keretei között, ami összességében az érzékeny ember alakját helyezi középpontba. Részben pedig annak következtében, hogy Gessner a pásztorköltészetben ismert poétikai sokféleséggel (epikus, drámai és lírai formák szabadságával) a XVIII. századra rögzült konvenciórendszer egészét összegzi, és azzal, hogy az egyes darabokat nem fűzi nagyobb struktúrába, a variabilitásra és az újraírhatóságra helyezi a hangsúlyt. Kazinczy Gessner-fordítása nagy befolyással volt a klasszikus századforduló megújuló magyar költészetére és fiatal szerzőire, akik közül egyértelműen Csokonai költészeti gyakorlatában és terveiben jelent meg a legerősebben az idill hatása.⁷

Florian *Myrtille et Chloé* című pásztorjátéka 1792-ben jelent meg, és jól mutatja a Gessner-kultusz franciaországi jelenlétét, illetve hatását a műfaj variálhatóságára. A francia irodalomban a pásztori világ ábrázolását nagyban meghatározta Honoré d’Urfée *Astrée* című pásztorregény-folyamának (1607–1627) allegorikus világa, amelyben meghatározó volt a királyi udvarra tett allúziók sokasága, a gáláns viselkedés kultusza és a szerelmi diskurzus kimunkáltsága. Ehhez képest jelentett megújulást Gessner idilljeinek nyelvi és világképbeli egyszerűsége, amelyet Florian saját fordításaival és önálló munkáival népszerűsít az Ancien Régime időkában.⁸ Florian nem csupán ajánlást címez Gessnernek a *Myrtille et Chloé* elején, amelyben kifejezi nagyrabecsülését, valamint megdicséri a svájci költő kellemét és szelídségét (*grâce, douceur*), hanem egészében közli Gessner azonos című idilljét is. A testvérpár dialógusában a szeretett apa elvesztése fölötti félelmet az istenek előtti alázat oldozza fel, és végül az apa felgyógyulásával áll helyre mikroviláguk egyensúlya. Florian, ahogyan arra a szöveg végéhez kapcsolt kommentárjában utal, nem egyszerűen imitálja, hanem átdolgozza Gessner idilljét, amely ugyan dramatikus formájú, de a dialogikus formán felül nincs hangsúlyozva a színpadiasága. A címszereplők Floriannál egymás szerelmesei, továbbá Ámor két papja is szerepet kap, emellett pedig megjelennek a színpadra vonatkozó utasítások. Abai Nagy Ferenc fordítása 1813-ra van datálva, és tartalmazza Gessner idilljét, de a szerző megnevezése nélkül, majd ezt követi Florian „pásztori darabja”, a következő szerzői utasítással: „A’ Játék szin egy Berket formál. Az Amor Temploma távolról láttzatik. A’ hajnal hasadni szemléltetik. Myrtil és Chloé szemközt bé mennek. Myrtil egy Gerlitze fészket, Chloé pedig virággal fel tzi frázott

⁵ SÁRKÖZY Péter, *Et in Arcadia ego (Magyarok és a XVIII. századi Itália)*, ItK 1983/1–3, 238–241.

⁶ DEBRECZENI Attila, „Pásztori Múzsza” a XVIII–XIX. század fordulóján = D. A., *Szövegghálót fon az estve: Tanulmányok*, Budapest, Reciti, 2020, 19–21.

⁷ Uo., 32–38.

⁸ Christian LEROY, *Entre crise du vers classique et logique(s) de la prose : le genre pastoral en prose français (de la fin du XVIe siècle au premier romantisme)*, Études Épistémé (Revue de Littérature et de Civilisation XVIe–XVIIIe siècles, 2022, vol. 41, 20.

Pásztor botot viven kezében.” A dráma lezárásában nagy hangsúlyt kap az isteni kegyelem és az erkölcsös élet jutalmának tanítása: „Menalkás már meg-gyógyult, mond ő, de nem az én tudományom által; hanem a’ Te Istened különös nagy jó téteménye által. [...] És vegyétek jól eszetekbe, hogy a’ ki a kötelességnek mindenét kész fel áldozni, az bizonyos lehet szerentsé-jébe.” Florian pásztorjátéka nemcsak a korabeli Gessner-recepció francia változatába enged bepillantást, hanem az Abai Nagy-féle magyar fordítással az idill francia, német és magyar irodalmi gyakorlata szinkron módon válik láthatóvá.

A másik színdarab Abai Nagy Ferenc fordításában szintén Florian munkája 1782-ből, és hasonlóképpen a korának egy népszerű, de sem kísérletezőnek, sem újítónak nem tekinthető színpadi hagyományát, a Franciaországban már a XVI. század végén megjelenő commedia dell’arte szereplőit és dramaturgiai megoldásait használja fel. A francia kiadásokban a cím alatt a következő olvasható: „Représentée pour la première fois par les comédiens italiens ordinaires du Roi, le mardi 6 août 1782.”⁹, vagyis: először a király itáliai színészei mutatták be 1782. augusztus 6-án kedden. A fordítás kézírata huszonöt oldalas tisztázat, nincs bekötve, címlapján a következő olvasható: „A’ Bergamói Ikerek. Vig Játék. Egy Felvonásban. Florián után Nagy Ferencz.” A francia szöveghez hasonlóan prózaformájú, ugyanakkor a darab végén található egy úgynevezett *vaudeville*, vagyis egy zenés-énekelten jelenet (Abai Nagynál: „örömi dal”), amely mindkét változatban verses formájú: de összességében is elmondható, hogy a magyar szöveg hűen kíséri az eredetit, sem a neveken, sem a helyszínen, sem pedig a cselekményen nem változtat a fordító. A darab két férfi és két női szereplőt vonultat fel, Arlequin, Ifjabb Arlequin, Rosette és Nérine figurájában. Magától értetődő a színpadi játék alapötlete: az ikerpárt az egymáshoz való hasonlóságuk keveri bajba, amely elsősorban a szerelemben okoz bonyodalmat. A helyzetkomikumra, illetve a szereplők sarkított jellemére épülő cselekményben az elmés-tréfás beszélgetések és a minden kiszámíthatóság ellenére is feszült fordulatok teszik hatásossá a színdarabot. A cselekmény természetesen a szolgáltatók világában játszódik, hiszen a commedia dell’arte Harlequin, Arlecchino vagy Arlequin nevezetű figurája egy ravasz, éles eszű szolgáltató, amely karaktert hagyományosan az észak-itáliai Bergamóhoz kötötték viselkedése és dialektusa miatt, és idővel a legnépszerűbb karakterévé vált ennek a színházi tradíciónak.¹⁰ Abai Nagy fordítását minden bizonnyal előadta a városba érkező színtársulatok valamelyike, amely közvetíteni tudta a komédia kora-újkori és korabeli francia-itáliai hagyományát, természetesen annak is köszönhetően, hogy a jellemek és a helyzetek ábrázolásában nagyon egyszerű, ugyanakkor egyetemesen emberi tulajdonságok, továbbá a hagyományos társadalmi berendezkedésre is reflektáló élethelyzetek válnak láthatóvá.

Próza fordítások

Abai Nagy Ferenc próza fordításainak célja nem fejthető meg olyan könnyen, mint az a drámaszövegek esetében legalábbis valószínűsíthető, ugyanakkor éppen emiatt a bizonytalanság miatt esetleg feltételezhető a személyes érdeklődés a munkák elvégzésének motivációjaként. Az egyik fordítás szintén Florianhoz köthető: a *Numa Pompilius, seconde roi de Rome* (Numa

⁹ Florian 1796-os lipcsei életműkiadást használtam: *Oeuvres Complètes de M. de Florian*, Tome IV., Leipzig, Gerard Fleischer, 97.

¹⁰ *The Routledge Companion to Commedia dell’Arte*, eds. Judit CAFFEE, Olly CRICK, Routledge, London, New York, 2015, 55.

Pompilius, Róma második királya) című regény 1786-ban jelent meg – Abai Nagy Ferenc pedig a belső címlapon látható dátumozás szerint 1815-ben fordította le a kétharmadát: a két kéziratot, könyvszerűen bekötött kötet (214 és 202 oldalon) ugyanis a tizenkét részből nyolcat tartalmaz, illetve az első kötet belső címlapján egy tusrajz található. Mindkét munkát ellátja nevével: „rajz. Nagy Ferentz”, illetve „(Florián után) Francziából által-tette Nagy Ferentz”. Természetesen nem lehetetlen, hogy létezett egy harmadik kéziratot kötet a lezáró négy résszel, így megvolt a kiadásra előkészítés szándéka, vagy esetlegesen a kéziratot köteteket a fordítójuk ebben a formában adta kölcsön olvasásra, vagy egyszerűen saját örömeire köttette könyvvé a kéziratot. A második kötet végén szintén egy tusrajz található, egy fiatal férfi profilból készített arcképe, de ez nincs a kötetbe kötve, egy kisebb méretű kivágat. Feltételezhetően ez is Abai Nagy munkája, a portré alatti szöveg pedig a mély, személyes, minden bizonnyal családi érintettséget, a gyász súlyát mutatja, ugyanis egy kétsoros halotti epigramma, illetve születési és halálozási dátum olvasható a portré alatt egyfajta emlékműtervezetként:

„Nincs Atya, nincsen fi, olyan nem is élt, nem is élend

Attya kit úgy szeretett, mint ez is – azt is szereté

született 1812. 27. Aug.

meg holt 1836 11 may

nyugodjon békével!”

Florian hőse Numa Pompilius, az ókori Róma második királya Kr. e. 715 és Kr. e. 672 között, mégsem beszélhetünk történetírói munkáról, esetleg történelmi regényről. Sokkal inkább egy állambölcseleti-allegorikus regényről van szó, amelynek a legfontosabb előzménye, sőt, műfajalapítója François Fénelon *Les Aventures de Télémaque, fils d’Ulysse* (Télemakhosznak, Ulisszesz fiának kalandjai, 1699)¹¹ című regénye, amely a Napkirály udvarában készült, a trónörökös Grand Dauphin fia, vagyis a Petit Dauphin számára. Nevelője szándéka szerint erkölcsi és politikai tanítást tartalmaz a királyi utód számára, ugyanakkor a római mitológiai köntösben megjelenített világban erős az abszolutizmus-kritika és XIV. Lajos udvarának szatirikus felvonultatása. A regény népszerűsége és hatástörténete jelentős, érdemes kiemelni például Montesquieu-t, aki nagyra tartotta Fénelon regényét, és ő maga a *Perzsa levelek* című levélregényében (1721) tett kísérletet egy hasonló távolító gesztusra, amely a kívülről való szemlélést és kritikát teszi lehetővé a korabeli politikai és államelméleti kérdésekben. Florian ugyanakkor látványosan mellőzi saját uralkodója, XVI. Lajos bírálatát, hiszen regénye ajánlását – amelyet Abai Nagy nem fordít le saját munkájában – a királynénak, Marie-Antoinette-nek címezi. Az első sorokban Numa Pompilius uralkodói erényeit dicséri, továbbá hangsúlyozza, hogy az Egeria nimfával való kapcsolata segítette az igazságos törvények kidolgozását, így pedig a rómaiak boldogságát is megalapozta. Itt kapcsolja össze a regény világát a korabeli francia uralkodóéval: ajánlását azzal zárja, hogy a regényt azonosítja a valósággal, vagyis egyértelművé teszi, hogy a regény XVI. Lajos uralkodásának egyfajta allegóriájaként olvasható.

XVI. Lajos 1775. június 10-én került trónra, és uralkodásának elejétől rákényszerült a kon-

¹¹ Haller László gróf magyarra fordítja, de csak halála után, 1755-ben jelenik meg a *Telemakus bujdosásának története* Kassán, és még további három kiadást ért meg (1758, 1770, 1775).

tinensen gyorsan terjedő felvilágosult abszolutizmus jegyében reformokat kezdeményezni a monarchia működésében. A gazdasági intézkedések mellett érdemes kiemelni a vallási tolerancia kihirdetését, ugyanakkor a közhangulatra mégis az előbbiek tettek kivédhetetlen hatást. A gabonapiac deregulációjával, amely a gazdasági liberalizmus felé tett lépés volt, azonban még a koronázásának évében liszthiány, és a nyomában tömeges éhezés, illetve lázadások bontakoztak ki, a következő évtől pedig az amerikai függetlenségi háború támogatása roppantotta meg az ország gazdaságát. Ebben az erősödő népszerűtlenné válási folyamatban mindenképpen politikai állásfoglalásnak tekinthető, hogy Florian regényének főszereplője az a Numa Pompilius, akit rengeteg monda övez a római, majd később a kora újkori hagyományban. Eszerint ő az, aki békés természetének és tevékenységének köszönhetően pacifikálta a királyságot, mindenekelőtt a vallásgyakorlás és az állam működésének összekapcsolásával. Az ő nevéhez kötik a vallási naptár összeállítását, a Vesta-szüzek, Mars, Jupiter és Quirinus (az istenné emelt Romulus) kultuszának bevezetését. Titus Livius az *Ab Urbe condita* című, Róma történelméről írt kanonikus munkájában Romulus ellenében jelöli ki Numa Pompilius szerepét, aki példaképpé vált alattvalói számára, az isteneknek való áldozás pedig a szomszédos városokban is tiszteletet keltett a római nép iránt, és békét hozott a gyűlölet és a háborúk helyébe.¹² Legendás alakká válásában természetesen nagyon fontos volt Egeria alakja, vagyis az a meggyőződés, hogy uralkodásának megalapozásában, döntéseinek meghozásában egy istennő segítette, akin keresztül hangsúlyozható lett a vallás erkölcsi hatása, és így a társadalom megjobbításának intézményesített formája. Ez az ideologikus kép persze változást mutat idővel, és a kora középkorra figurája jelentéktelenné válik a pogány világba szorulásával. Később azonban éppen az erkölcsi példázatosság és az istenektől eredeztetett törvények teszik alkalmassá a római király alakját arra, hogy mintaként szolgáljon a kora újkori teológiai és államelméleti gondolkodás számára vallás és társadalom kapcsolatának problémakörében, nevezetesen Petrarca és Macchiavelli munkáiban.¹³ Nyilvánvalóan a felvilágosodás gondolkodói számára is az állam és a vallás kapcsolata szempontjából maradt érdekes Numa Pompilius alakja, de már más hangsúlyokkal: egyrészt a vallás külső és belső formáinak kérdései, másrészt pedig a civil vallás utópisztikus elképzelései miatt.¹⁴

Róma, persze elsősorban a császárság kora miatt, fontos mintát jelentett már a Napkirály számára is saját uralkodása pozicionálásában és reprezentációjában, építészeti megoldásaiban és a királyi udvar teatralitásának megszervezésében. Numa Pompilius figurájával Florian nem egyszerűen ennek a kultusznak a folytonosságát biztosítja, hanem felerősíti és sarkítja XVI. Lajos politikai jelentőségét – egyrészt az ajánlással, másrészt pedig azzal, hogy a regényben a római királyt a felvilágosult monarcha mintapéldájaként ábrázolja. Bár nem sok információnk van Florian regényének hatástörténetéről, feltételezhető, hogy a szerző Franciaországon kívüli ismertségét a populáris, köztük a színházi szórakoztató műfajokban való aktivitása, illetve a lipcsei kiadások biztosították, azzal együtt, hogy a késő XIX. századi történelmi események, köztük a francia forradalom után XVI. Lajos alakját már nem volt lehetséges Numa Pompilius allegóriájaként értelmezni. A közvetlen megféleltetésen túl azonban mégis megmaradhatott a regény olvasásának egyfajta populáris államelméleti érdekessége akár a magyarországi ol-

¹² Mark SILK, *Numa Pompilius and the Idea of Civil Religion in the West*, Journal of the American Academy of Religion, 2004, Vol. 72, No. 4 (Dec., 2004), 866.

¹³ *Uo.*, 872–881.

¹⁴ *Uo.*, 881–890.

vasók körében is, erre utal például az, hogy a regény 1828-ban Pesten megjelent franciául Hartleben Konrád Adolf kiadásában, illetve 1864-ben Debrecenben adják ki nyomtatásban Kiss Lajos fordításában – ekkor már vélhetőleg a történelmi regény mint műfaj népszerűségének köszönhetően.

Abai Nagy másik prózafordítása a *Thelamire és Fédor: Napkeleti rege* címet viseli, ez egy dátumozás nélküli tisztázat: a kézirat huszonkét számozott oldalból áll, de minden bizonnyal egy vagy két oldala hiányzik, mert az elbeszélés egy mondat közepén, a 22. oldal alján félbeszakad. Az elbeszélés szerzőjét sikerült azonosítani, Adrien de Sarrazin (1775–1852) francia író munkájáról van szó, amely a *Mercure de France* folyóirat 1813. április 17-i lapszámában jelent meg (119–129. oldalakon), ami azt valószínűsíti, hogy Abai Nagy az 1810-es évek közepén foglalkozhatott intenzívebben fordításokkal, legalábbis a dátumokkal ellátott munkái ezt az időszakot emelik ki. A francia alcím, „conte oriental”, vagyis keleti mese, felidézheti az *Ezeregyéjszaka* meséinek népszerűvé válását, amelyek Antoine Galland-nak köszönhetően jelentek meg először francia fordításban az 1700-as évek elejétől. Adrien de Sarrazin meséje a kasmír király birodalmában játszódik, akit letaszítanak a trónról, és a helyébe lépő király, illetve a nevelője által erkölcsösen nevelt fia történetén keresztül szembesül az olvasó a belső, morális törvények és a hatalom, a gazdagság és a boldogság ellentétével, illetve a megtalált édenkert utópisztikus terének lehetőségével. A királyi nevelő figurája, aki a trónörökösben elülteti az erkölcsös élet iránti igényt, természetesen ismételtén Fénelon *Télémaque*-ját idézi, mindez pedig arra mutat, hogy Abai Nagy érdeklődésében kitüntetettek lehettek az államelméleti és az általánosabb, morális kérdések.

Összegzés

Abai Nagy Ferenc fordításai nem jelentek meg nyomtatásban, ugyanakkor hozzájárultak a XIX. század első évtizedeiben Hódmezővásárhely műveltségének szélesedéséhez, a szindarabok fordításának köszönhetően a kulturális nyilvánosság formáinak változatosabbá válásához és modernizálódásához. Bár a prózafordítások esetében nem tudható pontosan az elkészítés szándéka, a kötetbe kötés, illetve a tisztázatok azt erősítik, hogy Abai Nagy könyvtárban, majd később a hagyaték megőrzésének köszönhetően ezek a munkák akár szélesebb olvasóközönségre is számot tarthattak. Abai Nagy Ferenc a nyelvtudását, a széleskörű tájékozódását és olvasottságát, a város művelődésének fejlesztéséért érzett felelősségét a fordítások formájában is hozzáférhetővé tudta tenni kortársainak és az utókornak, így a fordításokon keresztül különleges képet tudunk alkotni Hódmezővásárhely egykori világáról.¹⁵

¹⁵ Itt szeretnék köszönetet mondani a gimnáziumi könyvtár munkatársainak a kéziratokhoz való hozzáférésért, továbbá Imre Mihály tanár úrnak, hogy felhívta a figyelmemet Abai Nagy Ferenc fordítói hagyatékára.

Felhasznált irodalom

DEBRECZENI Attila, „Pásztori Múza” a XVIII–XIX. század fordulóján = D. A., Szövegátvétel fon az este: Tanulmányok, Budapest, Reciti, 2020, 17–43.

Hódmezővásárhely története I., főszerk. NAGY István, kötet szerk. SZIGETI János, Hódmezővásárhely, 1984.

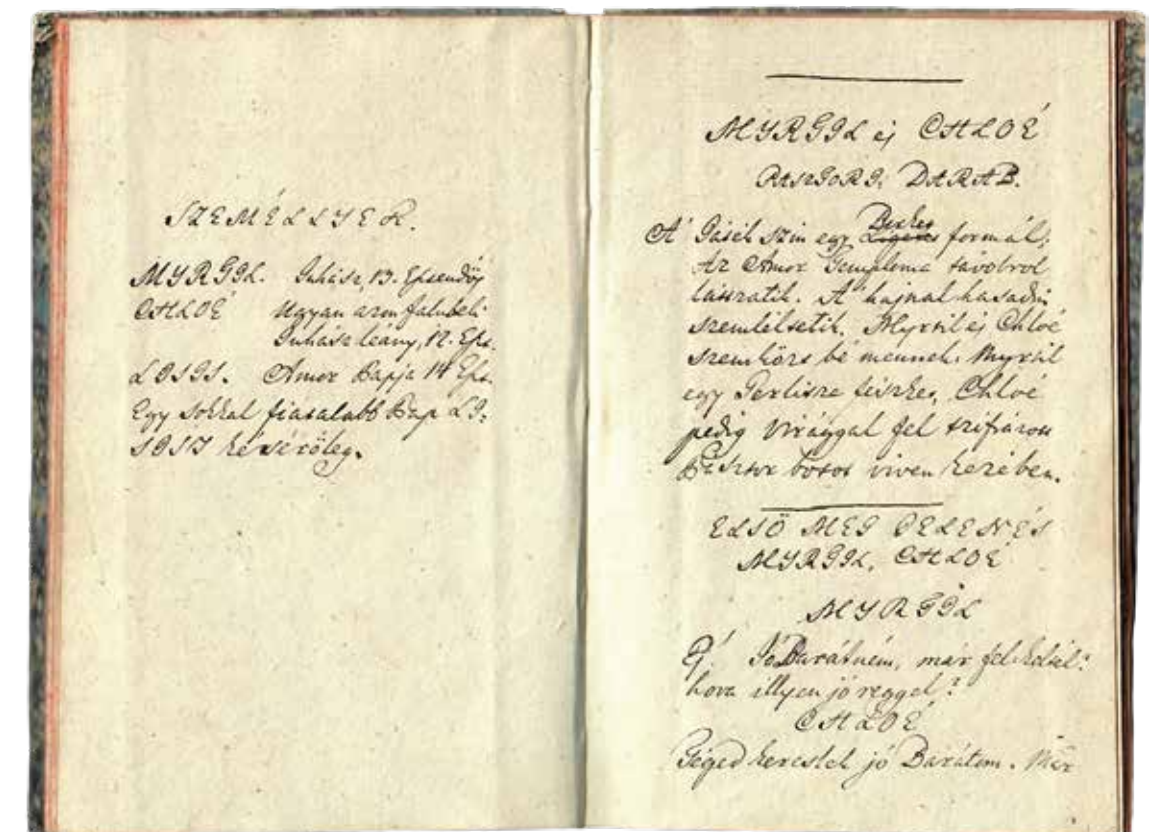
Christian LEROY, *Entre crise du vers classique et logique(s) de la prose : le genre pastoral en prose français (de la fin du XVIe siècle au premier romantisme)*, Études Épistémè (Revue de Littérature et de Civilisation XVIe–XVIIIe siècles, 2022, vol. 41, online folyóirat, a letöltés ideje: 2023. május 23., <https://journals.openedition.org/episteme/14473>

Oeuvres Complètes de M. de Florian, Tome IV., Leipzig, Gerard Fleischer, 1796.

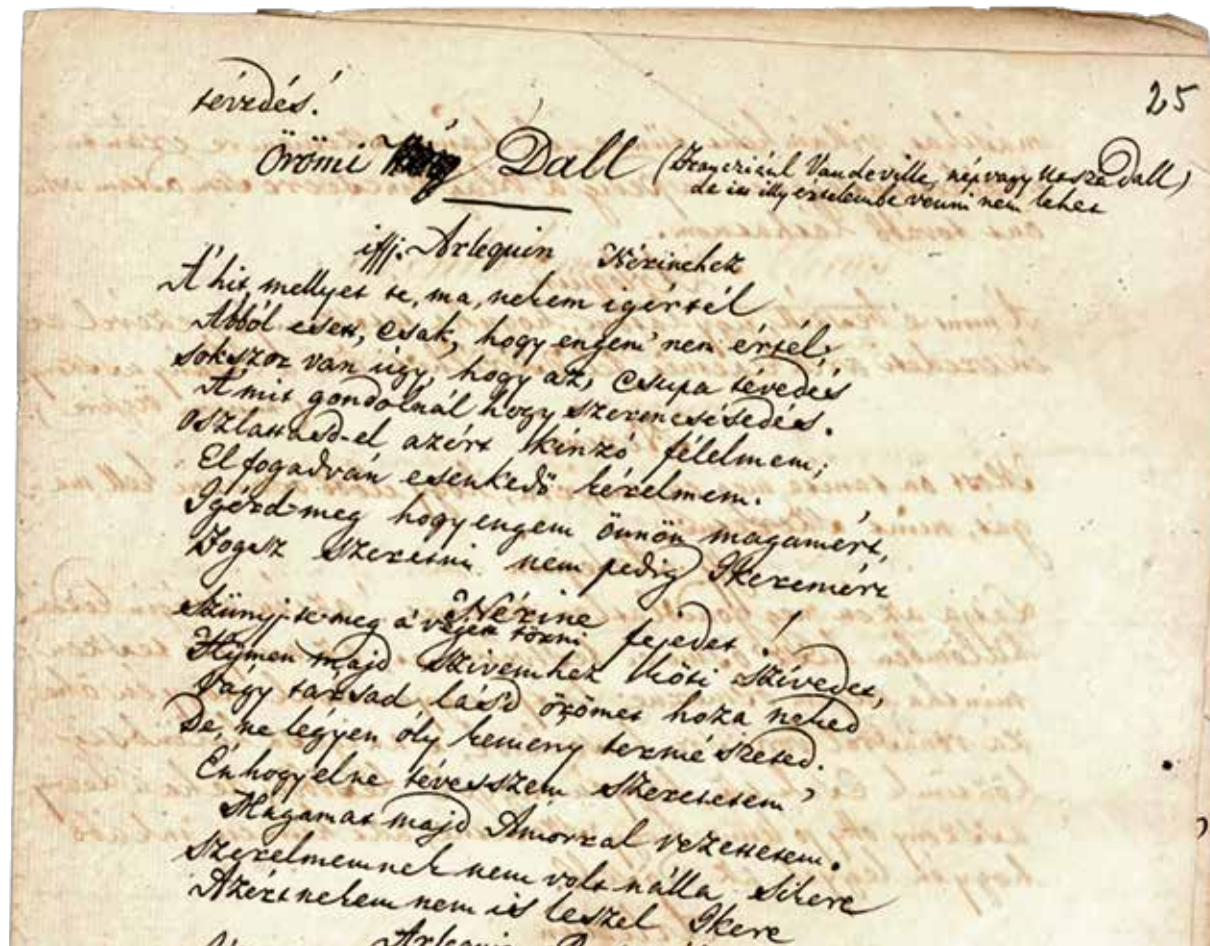
SÁRKÖZY Péter, *Et in Arcadia ego* (Magyarok és a XVIII. századi Itália), ItK 1983/1–3, 238–251.

Mark SILK, *Numa Pompilius and the Idea of Civil Religion in the West*, Journal of the American Academy of Religion, 2004, Vol. 72, No. 4 (Dec., 2004), 863–896. Online hozzáférés, a letöltés ideje: 2023. május 23., <https://www.jstor.org/stable/40005932>

The Routledge Companion to Commedia dell'Arte, eds. Judit CAFFEE, Olly CRICK, Routledge, London, New York, 2015.

Részlet a Myrtil és Chloé című fordításból

Részlet a Bergamioi ikrek című fordításból

Részlet a Numa Pompilius-fordításból

K á d á r F e r e n c

VÁSÁRHELY ÉS PATAK KAPCSOLATA

– néhány személy élettörténete tükrében –

Hódmezővásárhely és Sárospatak az ország két távoli csücskének tűnik ma, az egyik Csongrád-Csanád vármegyében, a Tiszántúli Egyházkerület alján, a másik Zemplénben van, a Tiszáninneri Egyházkerület észak-keleti végén. Két külön világnak tűnnek, melyek közt nagy a „közbevettetés”, pedig autóba ülve néhány óra alatt meg lehet tenni a köztük lévő távolságot.

Ha visszamegyünk az időben, feltűnik, hogy nem is volt olyan nagy ez az ország (még a Nagy-Magyarország sem). Nem volt olyan lehetetlen egyik végéből a másikba eljutni, még lovaskocsin vagy gyalogszerrel sem. Akik elődeink életrajzával foglalkoznak a XX. század elejéről, vagy a XVIII-XIX. század idejéből, azok tudják, mire gondolok – a reformátorok, a korai peregrinusok élettörténeteit már nem is említem.

Amikor Vásárhelyen lelkészkedtem, elolvastam Szeremlei Sámuel áldott emlékü lelkipásztor életrajzát, s láthattam, hogy Gelejtől Miskolcig, Debrecentől Hajdúböszörményen át Vásárhelyig, sőt Makóig mennyi állomása volt életének, a külföldi utazásáról nem is beszélve. Élettörténetek, bátor döntések, találkozások összeköthetnek távoli helyeket.

Mindezt elősegítette az egyház, a közös hit természete. Tudjuk, hogy az Újszövetség az egyházról, mint Krisztus testéről beszél (1Kor 12,12-27). Ahogy a test egymástól távoli tagjai is összetartoznak, úgy van az egyházban is. A magyar reformátusság, minden széthúzása ellenére is magában hordozza az összetartozás letagadhatatlan jeleit. Két református város, két református szellemi központ nem lehet idegen egymástól.

Ez igaz esetünkben Hódmezővásárhely és Sárospatak kapcsolatára is.

Az összetartozást erősítette még valami. Az a tény, hogy a református egyház testében kezdettől fogva rendszerszinten megjelentek az iskolák. Az érthetőség, az anyanyelvűség reformatori eszméjéből következett a tanítás, az iskoláztatás fontossága. Az iskolák nélkülözhetetlenségét a reformáció második, harmadik nemzedéke így fejezte ki: „*Schola est seminario ecclesiae*” (az iskola az egyház veteményeskertje)¹. Az iskolák pedig rendszert alkotnak az egyházon belül.

A református iskolarendszer nagy központjai, fellekvárai szinte a kezdetek óta a híres Kollégiumok: Sárospatak, Debrecen, Pápa, majd Budapesten a Ráday Kollégium (hogy csak a mai Magyarország területén maradjunk). A Kollégiumok fontosságát nem pusztán az önmagukban való életük és értékteremtésük adja, hanem hatásuk a közvetlen és tágabb környezetükre, illetve az egyház egészére.

Esetünkben Sárospatak és Debrecen a két nagy fellekvár, amelyek egymásra, egymás „felségterületére” is kölcsönhatással bírtak. Patak számtalan diákot és tanárt vonzott magához és küldött ki magából. Debrecen hasonlóan. A debreceni Kollégium számos vidéki iskola anya-

¹ IMRE Mihály: *A város művelődéstörténete 1848-ig*, in: NAGY István szerk.: *Hódmezővásárhely története I.*, Hódmezővásárhely, 1984, 602.o.

intézményeként működött. Ezeket az iskolákat partikuláknak nevezték². Hódmezővásárhely iskolája nagyon sokáig a debreceni Kollégium partikulája³ volt. Debrecenből jöttek a praepetorok, rektorok tanítani, és sok vásárhelyi fiatal jutott el Debrecenbe tanulni. E kapcsolat révén a vásárhelyi iskola bekapcsolódott az egész egyház iskolarendszerének vérkörébe. Ez adja a háttérét annak, hogy Vásárhely és Patak kapcsolatáról beszéljünk. E kapcsolatnak nyilván nagyon szép, és még feltáratlan története van. Buzdítjuk a fiatal kutatókat, teológusokat, tanárokat, hogy eredjenek utána ennek a történetnek...

E mostani rövid korreferátumban csak néhány mozzanat, néhány személyes életpálya megemlézése lehet a célunk. A példák, a személyek kiválasztása azért történt, hogy egyértelműen ki tudjuk mutatni a két város, a két iskola kapcsolatának legjellemzőbb vonásait.

Hadd álljon itt elsőként **Fejes István** püspök neve, aminek említéséhez személyes érintettségem fűződik. Amikor feleségemmel vásárhelyi lelkészként elfogadtuk a sátoraljaújhelyi gyülekezet meghívását, még nem tudtuk, hogy valaki már előttünk megjárta ugyanezt az utat. Éppen Fejes István volt az, aki az élettörténetével összekötötte Hódmezővásárhelyt nemcsak Sátoraljaújhellyel, hanem Sárospatakkal is.

Ki volt Fejes István? Legyen született 1838-ban, sátoraljaújhelyi lelkész volt 1865-től 1913-ig, felsőzempléni esperes 1895 és '98 között, majd tiszáninneni püspök 1910-től 1913-ig, haláláig. Neves egyházi vezető, prédikátor, de pedagógus, és korának elismert költője is volt, aki évekig meghatározó szerepet játszott a készülő 1921-es református énekeskönyv szerkesztésében⁴.

Sárospatak hatása végigkísérte az életét. A pataki Kollégium diákjaként beoltották lelkébe a tudományok szeretetét és átadásának képességét, valamint az alkotói szellem szabadságát. A teológia döntő részét Patakon végezte, de diplomát Budapesten szerzett. A lelkészi hivatás mellett a tanári pályára is készült, és évekig pedagógusként működött pályája kezdetén. A sárospataki években nagy hatással volt rá Erdélyi János, a Kollégium híres tanára, aki országos hírnévű költő, esztéta és filozófus is volt egyben. Az ő nevéhez köthető a „pataki szellem” meghatározása: „Három fáklyám ég: Hit, haza, emberiség!” Hadd jegyezzem itt meg, hogy az egyik délelőtti előadásban Imréné Barta Edit tanárnő idézte Fejes István hármasszavát, amit a vásárhelyi iskola évkönyvébe írt: „Erényesség, hazafiság és emberiesség”. Kézzel fogható a kapcsolat a kettő között: keresztyén alapon, nemzeti elkötelezettséggel, nyitottság a világ, az ember felé.

Erdélyi János hamar felismerte a fiatal Fejes költői tehetségét, alkotásra buzdította, és segített verseinek megjelenésében. Költeményei már 1857-től kezdve megjelentek helyi és országos lapokban.

Kapcsolatuk olyan közeli volt, hogy tanítványát két évi fehérgyarmati tanítás és a teológia befejezése után is tanácsaival segítette. 1860-ban Fejes István két tanári álláshelyre is kapott meghívást, egyrészt a dunántúli Csurgóra, másrészt ide, Hódmezővásárhelyre. Erdélyi János

² L.: DANKÓ Imre: *A Kollégium partikularendszere*, in: BARCZA József, szerk.: *A Debreceni Református Kollégium története*, MRE Sajtóosztálya, Budapest, 1988, 776kk.

³ Ma résziskolának vagy tagintézménynek neveznék

⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk.: DR. LADÁNYI Sándor, MRE Zsinati Sajtóosztály, Budapest, 1977, 191k; l.: PRESZTÓCZKI Zoltán, szerk.: *Hódmezővásárhelyi református prédikátorok és lekipásztorok almanachja*, Hódmezővásárhely, 2019, 185.o.; l: KÁDÁR Ferenc: *100 éve halt meg Fejes István*, kézirat, Sátoraljaújhely, 2013

javaslatára az utóbbit választotta, így került 1860 tavaszán Vásárhelyre.

A vásárhelyi református iskolában a nagy hírnévű tanáregyéniség, Imre Sándor utódaként magyar irodalmat és bölcsészeti tantárgyakat tanított. Itt, „a múzsák nyájas szigetén” is folytatta költői tevékenységét. Tanártársai és diákjai tisztelték őt, ahogy ezt egyik tanártársa lejegyezi⁵. Öt tanéven keresztül, 1865-ig végezte itt munkáját, az utolsóban, az 1864-65. tanévben a gimnázium igazgató tanárává választották. Azért távozott innen, mert meghívták a sátoraljaújhelyi gyülekezet lelkészi állására. Két hivatása közül végül a lekipásztorit választotta.

Újhelyi lelkészként újra Sárospatak vonzáskörébe került. Ékes példája ennek, hogy tevékeny részt vállalt a Pataki Kollégium egyházi felügyeletében, 1882-től a Kollégium (al)gondnoka lett.

A XIX. század egy másik jelentős tanáregyénisége **Futó Mihály**, akinek élettörténetében hasonlóan összekapcsolódik Sárospatak és Hódmezővásárhely. A Borsod megyei Boldván született 1835-ben. A sárospataki Kollégiumba került, ott végezte bölcséleti és teológiai tanulmányait. Fejes Istvánhoz hasonlóan az ő fejlődésére, világlátására is nagy hatást tett Erdélyi János személye, valamint felvilágosult „bölcséleti, nevelés- és széptani” oktatói munkája – erről ő maga ír később⁶. Irodalmi munkássága is Erdélyi buzdítására bontakozott ki. Sárospatakon, ahogy későbbi életében is, rendkívül aktív volt: diákvezetőként (esküdt deák), segédtanárként, sőt főiskolai alkönyvtárnokként is munkálkodott.

A pataki Kollégium tisztelete végigkísérte életét. Ezt bizonyítja az is, hogy nagy művében, a vásárhelyi iskola történetéről írt könyvében külön fejezetet szentel a sárospataki iskola méltatásának. E helyen a XVIII. század végének állapotait jellemezve a tiszáninneni szellemiséget a tiszántúli fölé helyezi. Ezt írja: itt a reformok a *Ratio Educationis* hatása alatt indultak meg, „a tiszáninneni egyházkerület a tiszántúlinál jóval szabadabb szellemben, a realirány iránt több rokonszenvvel kezdi meg munkáját, és e részben nagyobb sikerre is jut”⁷.

Fejes Istvánhoz hasonlóan Futó Mihály is 1860-ban került Hódmezővásárhelyre, ahol a református gimnázium magyar nyelv és irodalom tanára lett⁸. Amikor Fejes eltávozott onnan, mind a tanári munkáját, mind az igazgatói tisztségét Futó vette át. A gimnázium történetének egyik legnagyobb hatású tanára és vezetője lett. 1865-66-ban, majd 1877-től hosszabb időn át, 1904-ig az intézmény igazgatójaként munkálkodott. Úgy gondolom, ezen a helyen nem az én tisztem, hogy Futó Mihály vásárhelyi működésének értékelését elvégezzem. Azt viszont meg kell jegyezni, hogy a „pataki szellem”, ami testvére a „vásárhelyi szellemnek”: a szabadlelkűség, a jóra, újra nyitottság és a cselekvő aktivitás végigkísérte elvi és gyakorlati munkáját és az iskoláért vívott küzdelmeit.

Korunk felé lépünk néhány évtizedet, amikor a harmadik tanáregyéniségről beszélünk, akinek életében összekapcsolódott Sárospatak és Hódmezővásárhely. Ő **Szathmáry Lajos**, aki 1903-ban született Budapesten. Iskoláit ott végezte, s tanári diplomát szerzett. Hivatását Sárospatakon kezdte gyakorolni, a pataki Református Kollégium gimnáziumában 1927-től

⁵ Futó Mihály a vásárhelyi iskola történetéről írt alapművében az elismerés hangján ír Fejesről, igaz, hogy nem a pedagógiai munkáját emeli ki, hanem inkább mint költőt, irodalmárt méltatja. L.: FUTÓ Mihály, szerk.: *A Hód-Mező-Vásárhelyi államilag segélyezett Ev. Ref. Főgymnasium története*, Hód-Mező-Vásárhely, 1897, 123k.

⁶ FUTÓ M. i.m.: 184.o.

⁷ FUTÓ M. i.m.: 15.o.

⁸ ZOVÁNYI i.m., 207.

négy éven át tanított. Minden bizonnyal itt találkozott először a vidék ifjúsága felkarolásának gondolatával, amelyre ő is odaszánta az életét⁹. Sárospatakon ezekben az években formálódott egy különös gondolat, amely a vidék, a falvak, a tanyasi élet feltérképezését, és az onnan származó fiatalok felkarolását tűzte céljául. Ezt a gondolatot Szabó Zoltán és Újszászi Kálmán neve fémjelzi, és a „faluszeminárium”, illetve a „népfőiskola” formáiban valósult meg¹⁰.

Szathmáry Sárospatakról 1931-ben került Hódmezővásárhelyre, a Bethlen Gábor Református Gimnáziumba, ahol magyart, latint és görögöt tanított mintegy 10 éven keresztül. Hamar jelentős tanáregyéniséggé vált, s emellett a város kulturális életének kiemelkedő alakja, szervezője lett. Az iskolában önképzőkört szervezett, és vállalta az iskola internátusának vezetését. Másokkal együtt szervezte a Tornyai Társaságot, melynek titkára is volt. Vásárhelyi munkájának legmaradandóbb nyoma a Tanyai Tanulók Otthonának, a Cseresnyésnek a létrehozása. Itt köszön vissza a hasonló sárospataki gondolat. Mindkettő külön-külön valósít meg egy célt, de lényegük ugyanaz: nem egyszerűen szociális segítség, hanem nemzetstratégiai, jövőt építő felelősségvállalás¹¹.

Szathmáry Lajos élete és munkássága, mint ahogy a fentebb említett Futó Mihályé, vagy Fejes Istváné is mutatja, hogy két távoli város, két távoli szellemi központ mennyire össze tud érni egy-egy személyben és életsorsban.

A neves elődök említése után engedtessek meg nekem, hogy egészen közel jöjjenek a jelenhez, néhány gondolat erejéig. Talán nem tiszteletlenség megemlíteni egy személyes vonatkozást, azt, hogy én magam is azok hosszú sorába tartozom, akiknek életében fontos szerepet játszik e két „véglet”, Hódmezővásárhely és Sárospatak. Itt születtem, és testvéreimmel együtt itt jártam a Bethlen Gábor Gimnáziumba, aztán lelkészként 1988-tól hét évnyi időre vissza is tértem a városba, majd Fejes István nyomdokán megjárta az újhelyi utat, és ott, a messze Zemplénben a sátorajaujhelyi lelkészség mellett a Sárospataki Református Kollégium polgára is lettem, hiszen 20 tanéven keresztül tanítottam a sárospataki teológián. Hálás vagyok Istennek azokért a hatásokért, amik e két városban, e két szellemi központban értek.

És még egy gondolat: ma is folytatódik ez a sor! A jelenlevők közül talán többen tudják, hogy a vásárhelyi Bereczki Róbert művésztanár életében szintén összekötődik e két város. Ő itt a Bethlen Gábor Gimnáziumban érettségizett, az Ótemplom kántora és kórusvezetője volt, majd a BGG-ben is tanított a 2019-20-as tanévben. Jelenleg pedig a Tiszáninneri Egyházkerület és a Sárospataki Református Kollégium zeneigazgatója, a gimnázium és a teológia ének-zene tanára, és karnagya.

Vásárhely és Patak a lélek és szellem magasságaiban már régen összeköttetett. Örömteli látni, hogy személyes élettörténetek szálai is erősíthetik ezt az összeköttetést! Reméljük, hogy ennek a folyamatnak lesz jövője is!

⁹ L.: JÁKI László: *Szathmáry Lajos életútja*, „Egy ember, aki szétszította magát”, H. N. 2018., 47.o.

¹⁰ KOVÁTS Dániel: *Sárospatak ege alatt*, Sárospatak, 2014, 311kk.

¹¹ SIMON Ferenc: *A Cseresnyés gondolat*, in: SIMON Ferenc szerk.: *A vásárhelyi példa*, Hódmezővásárhely, 2009, 6kk.

Cze gl é di S á n d o r

„Isten segítségével tehát én, az erőtelen, lépek elő”

EGYHÁZ, VALLÁS ÉS A KÖZÖSSÉG SZOLGÁLATÁNAK ESZMÉI KOVÁCS FERENC IFJÚSÁGA IDEJÉN

1. Bevezetés

Az előadás Kovács Ferencet kívánja bemutatni, aki egyrészt sokoldalú közéleti munkásságot folytatott, például volt országgyűlési követ mellé rendelt jurátus, majd szolgabíró, alispán, országgyűlési képviselő, vásárhelyi református főgondnok, több társadalmi egyesület vezetője és történész. Másrészt többször, sőt rendszeresen segítette adományaival a vásárhelyi református egyházat. Csak példaként: alapítványok özvegyek és árvák részére, gimnáziumunknak, az Akadémiának, majd végrendeletében a teljes vagyont egyházi, művelődési és jótékonyági célokra ajánlotta fel. Feleségétől, Kúry Teréziától gyermekük nem született – esetleg ez is közrejátszhatott az adakozásban. De az adományozás intenzitása, rendszeressége arra mutat, hogy valamilyen belső kényszer indította. Ennek az indíttatásnak a feltárását kísérem meg. A felhasználható forrásanyag sajnos elég csekély. A mentalitástörténet módszerével a meglévő szűkös anyagból, fiatal korában és később őt ért hatásokból próbálok összerakni egy mozaikképet. A mozaikkép hasonló lehet Than Mór: „Széchenyi és Deák Ferenc kora” című festményéhez¹, vagy Mikszáth Kálmán „Jókai Mór élete és kora” című alkotásához.²

2. Vásárhely, Debrecen, Késmárk, Pozsony

Hőünk indulásáról mindenképpen meg kell említeni, hogy nem a semmiből jött. 1823-ban született Hódmezővásárhelyen, városunk korabeli nagygazda-elitjéből származott. Édesapja nemesi család tagja volt. Ez a kismanesi szinten élő réteg volt az, amelynél „társadalmi kényszer” éreztek a paraszti szinten élő nemesek is, hogy tehetséges gyermekeik közül egyet-egyet felsőbb iskolába küldjenek.”³ Ebbe a körbe tartozott Nagy Ferenc főjegyző is, aki a Tudományos Gyűjtemény 1819-es évfolyamában, városunkat bemutatva, ezt írta: „átaljában véve mind egészséges piros színű, izmos széles vállú erős alkotásúak. Az erős munkákban győzösek, magokban bizakodók ’s egymással vetekedők. [...] Átaljábann nyájassak, ’s vendég szeretők, a’ fiatalsága mint nagyobb részént kényvén kedvén nevededett, valamennyire pajkoskás. [...] Erkölcökre nézve, kivévén a’ Pásztorok veteményes kertjében nevelkedteket, jó buzgó

¹ Cennerné Wilhelmb Gizella és Vadas József képelemzése: <https://mek.oszk.hu/04000/04033/html/elemzes.htm>

² Jókai írásaiban található értékes társadalomtörténeti megjegyzésekről: Kósa László „Hét szilvafa árnyékában”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

³ PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Nemesi mentalitás* In: *Magyar néprajz* 8. *Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000 <https://mek.oszk.hu/02100/02152/html/08/96.html>

Keresztények.”⁴ Megemlíti, hogy a különböző vallásúak egymás iránt kölcsönös szeretettel viseltetnek⁵. Ezt a vélekedést a kutatás is alátámasztja. Már 1776-ból van adat arra, konkrétan gróf Károlyi Antaltól, a város földesurától, hogy reformátusok végrendeletükben katolikusok javára adományoznak.⁶ Sőt „a 18. század végén Hódmezővásárhelyen készített végrendeletek jelentős hányadában találunk olyan rendelkezéseket, hogy a hagyatékból egyszerre részesüljön a katolikus, az evangélikus és a református egyház. Ezek a rendelkezések nemcsak a református, végrendelkezőkre voltak jellemzőek, hanem katolikusok és evangélikusok is hasonlóan jártak el.”⁷ Hegyi Ádám szerint erre a jelenségre a Békés-bánati Egyházmegye területén a türelmi rendelet (1781) előtt csak Vásárhelyen van példa, viszont az 1763-1832 közötti 1500 testamentumból csak 30 ilyen található.⁸

Kovács Ferenc keresztapjaként Kaszap Mihályt tisztelte, aki szintén adományozott könyveket gimnáziumunk részére.⁹ Kovácsnak abban is szerencsében is részesült, hogy akkor járt iskolánkba, amikor annak első fénykora volt. Ez az időszak 1825-ben Szikszay Benjámint igazgatói kinevezésével kezdődött. Ekkor szűnt meg az iskolát vezető rektorok évenkénti változtatása és az állandó tanárokból mutatkozó stabilitás fellendülést eredményezett. 1832-ben a debreceni kollégium rektorprofesszora így dicsérte a vásárhelyi iskolát: „Meg nem állhatom, hogy meg ne irjam a vásárhelyi iskolának, annak buzgó előjáróinak, s főképen fáradhatatlan professorának méltó dicséretére, hogy a legközelebbi subscriptió alkalmával az onnan jött ifjak egytől-egyig más iskolabeliek felett kitüntettek.”¹⁰

Kovács Ferenc 1839-ig (tehát 16 éves koráig) tanult Vásárhelyen, ekkor jelentkezett a Debreceni Református Kollégium jogakadémiájára, mai szóval jogászképző főiskolájára. Ha Debrecenre vetünk egy pillantást, akár a Társalkodó című lapnak a tudósítójához is fordulhatunk. Szerinte az itt élők „Általában véve mindnyájan hamar-lobbanak, ’s agg szokásokhoz ragaszkodnak; komolyság mutatkozik minden tettükben ’s mozdulatukban; tekintetükből valami méltóságos sugárzik elő, a’ nagyvárosias hajlékonysághoz ’s hizelgéshez épen nem értenek, sőt nagyrészt büszkék, daczosak ’s rendkívül nyersek.”¹¹ Az ismeretlen szerzővel vitatkozó szintén ismeretlen helybeli viszont azt emeli ki, hogy „midőn másutt a’ sok hegyke, orrfintorgató, velőtlen ember közt unalom gyötri az érett okos férfit, itt arról ez mit sem tud. Ezen földmivelő nép’ külső alkatában eredeti erő (Urkraft) mutatkozik.”¹²

A Debreceni Református Kollégium ebben az időszakban Magyarország szellemi életének egyik legfontosabb központja volt, szinte könyvtárnyi anyag szól oktatási rendszeréről és hétköznapi életének sajátosságairól. Ezekben a tanulmányokban és a korabeli forrásokban sok kritikus megnyilvánulással is találkozunk¹³. Sőt olyan vélemény is előfordul, hogy a tanárok és diákok közötti konfliktusok, feszültségek a kálvinizmus lényegéből fakadnak. A tendencia

tartósnak tűnik: még napjainkban is lehet hallani debreceni ridegségről. Például a „meghitt, őszinte, családi beszélgetések”¹⁴ hiányáról. Győri L. János szerint „a debreceni ember szinte még ma sem igen ismeri a felszabadult nevetést. Nemigen van nyoma ennek a debreceni kötődésű írók műveiben sem”¹⁵.

Hősünk, Kovács Ferenc három évig tanult itt. 1842-ben végzett, egy évre Késmárcra költözött, hogy megtanuljon németül – korabeli kifejezéssel „német szót halljon” –, az evangélikus líceumban folytassa jogi tanulmányait és megkezdje ügyvédi munkáját.

Késmárc városa a többi felvidéki városhoz hasonlóan három nyelvű volt: szászok, magyarok, szlovákok éltek itt. A késmárki evangélikus líceum jelentős kulturális központnak számított, ekkor tanított itt Hunfalvy Pál, a híres nyelvész. Róla itt csak annyit, hogy családja a XVII. században települt német földről a Szepességbe, az említett nyelvész az 1830-as években magyarosította német nevét Hunfalvyra. Futó Mihály szerint Kovács Ferenc az Íliászt olvasta görögül Hunfalvyval¹⁶. A Kovács-hagyatékban viszont egy kézzel írott füzetben Arisztotelész Politikájából található kb. 30 oldal magyarul. Még nem sikerült kiderítenem, hogy Kovács maga fordította-e, s ha igen, az eredeti görögből vagy esetleg latinból vagy németből származik. A rövid Arisztotelész-szemelvényeknek a témája: ha egy városban különböző származású és anyagi helyzetű emberek élnek, mi jellemzi az egyes csoportokat és hogyan lehet ezeket a város érdekében együttműködésre bírni.

Kovács Ferencel egy időben tanult itt a nála egy évvel fiatalabb báró Podmaniczky Frigyes (később „Budapest völegénye”), aki egy évvel később ugyanúgy jurátusként vett részt az országgyűlésen, mint Kovács. Podmaniczky naplója is tanúsítja azt a szokást, hogy magyar ifjak utaztak a szepesi városba németet tanulni, s onnan szlovák és német anyanyelvűek mentek alföldi városokba magyar nyelvtudásért.¹⁷

Podmaniczky szerint a líceumban három egylet szerveződött. Országszerte, sőt Európá-szerte jellemző volt ekkor különböző civil szervezetek alapítása, működése. A kiegyezés után Kovács Ferenc is törekedett ilyen szervezetek indítására Vásárhelyen. Milyen volt ez a három késmárki egylet? „A féktelen káromkodást, mely túl a renden lábra kapott, némileg fékező s elnyomó egylet alkottatott, melynek büntetés pénzei Késmárc városi jótékony célokra fordítottak”¹⁸. A másik zenei egylet volt, ennek tagjai egy-egy hangszert választottak, ezen gyakoroltak és időnként a zenekar a fellépéseivel örvendeztette meg a helybelieket. A harmadik a legfontosabb: „Szerveztetett egy magyar egylet, melynek kebelében komolyabb irányú, politikai, jogi, közművelődési tanulmányok olvastattak fel, s vétettek tárgyalás alá.” Az egylet-szervezésnek pedagógiai célja volt: „az ifjúság el lévén foglalva s gondolkodás s cselekvésmódja komolyabb irány felé tereltetvén, az unalom s semmittevés csábjainak nem volt annyira kitéve. Azok pedig, akik már természetünknel foga is az okulásra s tanulásra szívesen hajtottak,

⁴ NAGY Ferenc: NAGY Ferenc: *Hód Mező Vásárhely Várossa’ rövid rajzolatja*. Tudományos Gyűjtemény, 1819, 34-57, 51-52

⁵ Uo.

⁶ HEGYI Ádám: *Református közösségek viszonya a vallási türelemhez és a felekezetek uniójához Délkelet-Magyarországon a 18-19. század fordulóján* In: *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18-19. században* A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Debrecen, 2016 137-151 148

⁷ HEGYI 148

⁸ HEGYI 150

⁹ BORUS Gábor: *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium XVII. századi nyomtatványai* é. n., h. n.

¹⁰ FUTÓ Mihály: *A hód-mező-vásárhelyi államilag segélyezett ev. ref. főgymnasium története*. Hódmezővásárhely, 1897, 75

¹¹ Társalkodó 1837/10 *Debreczen’ jelen állapotjának rövid rajza*. (Vége.) szerző: Cs* 37-38

¹² Társalkodó 1837/29 *Jegyzetek Debreczen’ jelen állapotjának, Cs* által közölt rövid rajzára*. (Vége) 113

¹³ PL. KÓSA László: *Protestantizmus és magyar kultúra* https://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_Eloadasok_tara/Magyar_muvelodes_ezer_eve_20000511/Kosa_Protestantizmus_20000511.pdf 10

¹⁴ GYŐRI L. János: *Sárospatak és Debrecen vonzásában. Szívből jövő köszöntés Dienes Dénes 65. születésnapjára* In: „...Tanácsad hűség és igazság” *Tisztelgő írások Dienes Dénes Professzor Úr 65. születésnapjára* Reformáció öröksége 7/1 Szerkesztette: CSORBA Dávid – SZATMÁRI Emília. Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet Tiszáninneni Református Egyházkerület Budapest – Sárospatak, 2021 93-102, 98. A szerző szerint az 1970-es években a „debreceni Kollégium egészének szellemisége inkább a bezárultság jeleit mutatta” Uo. 97

¹⁵ GYŐRI L. János: *A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében* In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerkesztette BARCZA József. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988,

¹⁶ FUTÓ Mihály 260

¹⁷ PODMANICZKY Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei Válogatás a naplótöredékekből 1824-1844* <https://mek.oszk.hu/00900/00957/124>

¹⁸ PODMANICZKY 124

kellemes, könnyed módon s eszközök segélyével feltűnőleg gyarapodtak az erkölcsök pallérozódását, a komolyabb eszmékkel való foglalkozást, a társalgási jobb ízlést illetőleg.”¹⁹ Nem véletlenül idéztem a szöveget. A korabeli színvonalas szakfolyóiratban, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban rendszeresen előkerül a kérdés, hogy a felnőttkor küszöbén álló ifjakat felkészíti-e a gimnázium, líceum és az akadémia a polgári és úri közösségbe történő beilleszkedésre, a társasági életre? Több református intézményt (például a miskolcit és a nagykőrösit) is megrónak azért, mert erre nem ügyelnek. A magyar egylet a késmárki közegben a magyarosítást is szorgalmazta. Nem találtam nyomát annak, hogy ez a többnemzetiségű városban okozott-e konfliktust. Más felvidéki városokban (például Lőcsén és Pozsonyban) szlovák egylet szerveződött a helyi evangélikus líceumban, ez magyar oldalról rosszallást váltott ki. Hasonló történt a soproni ifjúság német egyletével is.

Nem tudjuk, hogy Kovács tagja volt-e valamelyik egyletnek, viszont az említett kis, kézzel írt füzet a magyar egyletbeli tagságára utalhat. Ebben a füzetben található még jegyzet néhány korabeli könyvből, ezek Kovács jogi-államtudományi érdeklődését mutatják. Például részletek Somogyi Károly: *Törvények iránti engedelmességről* című tanulmányából. Ő az a katolikus pap, a *Religio és Nevelés* című pedagógiai szaklap szerkesztője, aki később kanonok lett és könyvtárát Szeged városának adományozta. Még három könyvből írt a füzetbe Kovács rövid szövegrészeket. Ezek: Balásházy János: *Az adó és még valami*; Terhes Sámuel: *Hazaifui Szó idegen nyelvű Lakos Társaimhoz*; Remény Andor: *Angliának törvényes-állapotja*.

A füzetben Kovács ekkor írt versei is megtalálhatók. Véleményem szerint irodalmi értékük elég csekély. Valószínűleg a szerző s így látta, ezért nem adta ki. Három témában írdtak ezek az alkotások: a lányok, a bor és a haza. Az első téma egy 21-22 éves fiatalembertől teljesen természetes. A borról is el lehet ezt mondani. (Hozzá kell tenni, bordalt olyan költők is írtak, akik nem ittak bort, de úgy érezték, kell ilyen verset költeniük.) A haza témája a XIX. században különösen fontossá vált. Kovács *Hymnus* című versében a hazát szólítja meg:

„Keblem hő vágya: éljen a király,
Áld[d] meg Isten e Hon oszlopát!
Éljen Ferdinánd, éljen a jó király!
Áld[d] meg Isten a Hon nagyját!”²⁰

Kovács az első két sort áthúzta, helyére került a másik kettő. Talán furcsa, hogy egy református költő a Habsburg-házbeli királyt élteti. Inkább arról lehet szó, hogy az Isten által küldött királynak kijáró tisztelet szól itt. De a korabeli országgyűléseken is megadták az ellenzék részéről a kötelező tiszteletet a királynak, rossz tanácsadóit okolták a hiányosságokért.

Hősünk még Késmárkon időzött, amikor keresztapja, Kaszap Mihály támogatásának köszönhetően felkérést kapott, hogy Klauzál Gábort, Csongrád vármegye követét kirendelt jurátusként segítse az 1843-44-es országgyűlésen. Ezt a feladatot országgyűlési képviselő mellett adminisztratív munkának lehetne nevezni. Kovács azonban nemcsak figyelmesen végig ülte szinte az összes ülést, hanem naplót vezetett, és ezt idős korában az ülések jegyzőkönyveivel és sajtótudósításokkal együtt kiadta. Ehhez a kiadáshoz írt bevezetőjében olvasható előadás címe, Kovács szerény(kedő) kijelentése: „Isten segítségével tehát én, az erőtelen, lépek

¹⁹ PODMANICZKY 125

²⁰ BGRG könyvtár Kovács Ferenc hagyaték, személyi hagyaték 16. doboz, Napló Késmárk (1842 nov.-1843 jan)

elő”. Azért várt sokáig, egészen 1893-ig a kiadással, mert mások, a közéletben kevésbé aktív kutatók forráskiadványára számított, de ilyenek nem voltak.

A hatkötetes (!) gyűjtemény azóta is a legfontosabb forrás erről az országgyűlésről. Bevezető részében Széchenyi fellépésétől, tehát 1825-től röviden áttekinti az reformkori országgyűlések vitáit, a reformokért küzdő követek küzdelmét a Metternich vezette adminisztráció ellen. Kovács azt írja, hogy a Klauzál mellé kirendelt jurátusok (országgyűlési ifjak) közül ő került legközelebb a Csongrád megyei követhoz: „az ügyiratok legfontosabbjainak kivonatolásával, nem ritkán hivatalos iratok szerkesztésével, sőt a mi még megtisztelőim volt rám nézve, bizalmasabb, olykor egészen magánjellegű levelezéseinek átnézésével, válaszainak fogalmazásával is megbízott, mintegy belső bizalmasává avatott.”²¹ Mindez azért fontos, mert Klauzál nem csak egy volt a követek közül, hanem Deák Ferenc távol maradása miatt ő volt az ellenzék vezérszónoka, ő fogta össze az ellenzéki követeket. Egy alkalommal Klauzál néhány követtársával és Kovács Ferencsel titokban Pozsonyból Deákhhoz konzultációra utazott a Zala megyei Kehidára. Kovács bevezető tanulmányában az országgyűlési ifjúság életének memoir-szerű bemutatása is forrásértékű.

A Pozsonyban töltött két évben álltak össze a hatások, amik érték. Ezért az országgyűlésen elmondott beszédek, viták és a korabeli sajtóban megjelent írások tükrében tevékenységének két körét szeretném áttekinteni.

3. Haza és szülőföld

Köztudott, hogy a reformkorban a magyar nyelv ügyében is nagy küzdelem folyt az országgyűléseken és éppen az 1843-44-es országgyűlésen hoztak törvényt arról, hogy Magyarországon a hivatalos nyelv a magyar legyen. Egyik oldalról teljesen érthető, hogy a klasszikus latin nyelvet a magyar nyelv váltsa fel, másik oldalról viszont egy soknemzetiségű országban ennek a törvénynek az előkészítése vitára adott alkalmat.

Az említett, Kovács által kiadott országgyűlési naplóból jól követhetőek a nehézségek. Egyes követek egysíkúan látták ezt a kérdést és egyértelmű magyarosítási szándékuknak adtak hangot. A horvát követek hangsúlyozni akarták Horvátország társország státuszát és a magyar helyett ki akartak tartani a latin mellett. Éppen Klauzál volt az azonnali, mindenkre kötelező hivatalos magyar nyelvhasználat híve, szerinte idegen nyelvnek a „jármát tovább tűrni nem akarjuk, tűrnünk nem lehet”²². Mások óvatosabban nyilatkoztak. Zsedényi Ede, a konzervatívok vezérszónoka szerint „a törvényhozás az idegen ajkúak nemzetiségének fenntartása mellett, a magyar nyelvet csak közigazgatási, törvényhozási s nem népnyelvvé akarja alakítani, s hogy arra, ami ezentúl van, szabadságot engedünk nyelvmívelés dolgában bármi ajkú néptörzseknek. Mert másként nemzetiségünket nemzetiség fogja gátolni, a nyomás által pedig reactiót idézván fel, befolyást adunk ügyeinkre nézve az orosz, vagy más külföldi hatalomnak.”²³ Ugyanígy látta Beöthy Ödön az ellenzékéből: „Mi is csak nemzetiségünket

²¹ Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Szerkesztette és kiadta KOVÁCS Ferencz. Budapest 1893, 48.

²² Az 1843/44-ik évi ... I. 353

²³ Az 1843/44-ik évi... I. 258-259

akarjuk fentartani; ha másokét elnyomni igyekeznénk, hasonló vétkesek volnánk.”²⁴ Végül Horvátország haladékot kapott a hivatalos nyelv ügyének rendezésére.

Máskor viszont Klauzál a kormányzat meggyőzésére törekedett: „az ausztriai monarchia kormányának is érdekében fekszik a magyar nemzetiség emelése által megmenteni magát azon veszélyektől, melyek a monarchiának fennállását is fenyegetik”²⁵. Ez a gondolatmenet Kossuth 1848. március 3-i beszédét, s hosszú távon az 1867-es kiegyezést elővételezi. Szempontunkból azért lehet fontos, mert Kovács későbbi útja is erre vezetett.

Kovács az 1848/49-es szabadságharc idején Csongrád vármegye egyik szolgabírája volt; szervező munkáját városunkban végezte. A szabadságharc után visszavonult, gazdálkodott. 1861-ben, amikor a szabadságharc után először volt országgyűlés, képviselőnek választották. Az országgyűlésen a mérsékeltbb irányvonalat követő Felirati Párthoz tartozott. Később a Deák-párt, majd a Szabadelvű Párt irányvonalát követte, ennek tagjaként lett ismét képviselő 1881-ban. 1884-ben viszont elvesztette a választást. Ennek egyik oka, hogy Vásárhelyen sokkal nagyobb tábora volt a kiegyezést bíráló Függetlenségi Pártnak, ami Kovács józan, meggyezésre törekvő gondolkodásától távol állt.

A másik ok véleményem szerint habitusában, mentalitásában keresendő. Úgy látom, pályafutására jellemző volt egy-egy feladattól való eltávolodás, tisztségről lemondás. Futó Mihály szerint fiatalkorában, 1846-ban frissen végzett jogászként is ezért hagyta ott az ügyvédi pályát: „egy pár per s azokban ellenfeleinek az ő puritán szemében nem kifogástalan magatartása arról győzték meg, hogy az ügyvédi pálya nem az ő lelkületéhez vágó”²⁶. Kovács nem volt az a könyöklős, kíméletlen politikus-alkat, aki erkölcsi aggályok nélkül, mások lejáratásával törjön előre. 36 éven át volt református presbiter, de hódmezővásárhelyi főgondnok szintén csak egy cikluson át, mert adott helyzetben a feladatot nem tudta tovább vállalni. Az Ipartestületet ő alapította, az elnökséget is elvállalta, de erről szintén lemondott.

A közcélokra történő nagy összegű, rendszeres alapítványtétel viszont végig kísérte életét. Fontos kiemelni, hogy mindig feleségével, Kúry Teréziával együtt történt az adakozás. Futó Mihály szerint ezeket felsorolni is lehetetlen, „terünk sem engedi, de nem is vagyunk abban a helyzetben, hogy jótékonykodásának teljes sorozatát nyujthatnók”²⁷. Én is csak a legfontosabbakat említeném: árvaház, öregek otthona, elemi iskola és az újvárosi református templom részére, az MTA és az EMKE javára. Sőt feleségével úgy döntött, hogy haláluk után teljes vagyonuk a vásárhelyi református egyházra szálljon.

Szeretném külön kiemelni a gimnáziumunk javára tett felajánlásait. Többször megtörtént, hogy napilapok, folyóiratok bekötött évfolyamait adományozta iskolánk könyvtárának, de kisebb-nagyobb felajánlásai szintén jelentősek. A fontosabbak egyike a gimnázium épületére tett alapítvány 1882-ben; az Ógimnázium Városháza melletti szárnyának építését segítette ezzel. A másik pedig a gimnáziumi tanároknak nyújtott fizetés-kiegészítés. Ennek felosztásánál kikötötte, hogy jelentős hányadát a magyar nyelv és irodalom tanára kell, hogy kapja. Az indoklásban van érdekes elem. Az adományozó házaspár szerint „mérvadó protestáns körökben még a jobb elmék is azon eszmeáradattól áthatva – hogy a kis gymnasiumok csak a pro-

letariátus dajkái – még a mi iskoláinktól is már elfordulni kezdődnek”²⁸. Ezzel a vélekedéssel szemben mégis megteszik az alapítványt, hogy „a magyar protestantizmus és magyar nemzetiség érdekében itt e helyen szükséges intézetet s abban a protestáns szellemet fentartsa, biztosítsa”²⁹.

4. Református keresztyén

Kovács Ferenc vallással kapcsolatos vélekedéséhez érve visszatérünk fiatalkorához. A reformkor a hitélet terén is a hagyományok értelmezése, újragondolása felé tett lépések időszaka. Konkrétan: ha református iskoláról beszélünk, Kálvin, vagy a kálvinizmus hatásáról is szólnunk kell. Miben áll ez a hatás? Bibliai idézeteit vizsgáltam kvantitatív szempontból³⁰. Ebből a közismert Kálvin-képhez talán annyival sikerült hozzátennem, hogy rendkívül erős az áteredő bűn, vagy bűneset következtében elbukott ember említése. Kálvin ezt írja: „Amíg e világban vándorlunk, mindent tükör által homályosan látunk, tehát szeretetünk sem tökéletes. Ne vitassuk hát, hogy amíg e testben vagyunk, tekintettel természetünk tehetetlenségére, lehetetlen betölteni a törvényt.”³¹ Milyen törvényt? Például a kettős parancsból, Isten és a felebarát szeretetéből származó törvényt. Másik helyen még egyértelműbben fogalmaz: „Ha nem keressük a magunk hasznát, már akkor is látjuk, hogy milyen kevés erőnk van ellenállni természetünknek, mert ez annyira a magunk szeretete felé hajlít, hogy egyáltalán nem szenvedheti, ha önmagunkat mellőzve túllépünk magunkon és más hasznára ügyelünk.”³²

Ha ez utóbbi szöveget nézzük, abból arra is következtethetünk, hogy Kovács Ferenc életműve keveset ér: a sok adományozás mögött csak önszeretet van. Az 1840-es években, Kovács eszmélődése idején azonban más szelek is fújtak. Ennek megértéséhez fontos tudni, hogy a korabeli értelmiség tájékozottabb volt filozófiai és teológiai kérdésekben, mint a mai. Például kortársaiknak, vagy akár fél évszázaddal előttük élőknek ilyen témában írt gondolatait viszonylag jól ismerték. Protestáns körökben terjedt az a vélemény, hogy az igazi keresztyén és azon belül protestáns sajátosság az állandó keresés, az idők folyamán közvélekedéssé vált gondolatok újraértékelése. Ebbe a folyamatba illeszthetjük például Hegel vagy Schleiermacher nézeteinek a terjedését. Hegelre lehet visszavezetni azt a gondolatot, hogy a keresztyénség a szeretet vallása.³³ Ez a század közepére közvélekedéssé vált, gondoljunk Madách: Ember tragédiájának bizánci színére, ahol a különböző pártállású keresztyének a szeretet nevében üldözik egymást. Schleiermacher pedig nemcsak gondolataival hatott, hanem azzal is, hogy 1817-ben egyik vezéralakja volt Poroszországban az evangélikus és református egyházak uniójának. Hazánkban az 1840-es években olyan lendületet vett ez az elképzelés, hogy egyesek tényként kezelték a bekövetkeztét. Ennek az ügynek egyik legfőbb fóruma a Protestáns

²⁴ Az 1843/44-ik évi... I. 263

²⁵ Az 1843/44-ik évi... I. 528-529

²⁶ Futó 261

²⁷ Futó M 264

²⁸ Hód-Mező-Vásárhely 1884 január 13 Nagyságos Kovács Ferencz országgyűlési képviselő úr és neje Kúry Teréz alapítványa. (vezércikk)

²⁹ Uo.

³⁰ CZEGLÉDI Sándor: *Kísérlet Kálvin pedagógiai hatásának értelmezésére* In: *Hagyomány Identitás Történelem* 2021 Szerkesztette KISS Réka – LÁNYI Gábor Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet Budapest, 2022, 67-84

³¹ KÁLVIN János: *A keresztyén vallás rendszere* 2.7.5. Fordította: BUZOGÁNY Dezső, Kálvin Kiadó, Budapest, 2014, I. 265

³² KÁLVIN 3.7.5. I. 525

³³ KOCZISZKY Éva: *Egy monstruózus élőhalott? Esszé a reformáció 500. évfordulója alkalmából* In: *Pannonhalmi Szemle* 2017/4 43-53 51

Egyházi és Iskolai Lap volt, de a Kossuth Lajos szerkesztette Pesti Hírlapban is jelentek meg támogató cikkek erről;³⁴ ezt a lapot pedig biztos, hogy olvasták Pozsonyban, az országgyűlés idején.

Az unió ügye a szabadságharc után bukott el végleg, de az eszmei háttér megmaradt. Viszont erőre kapott az ellenhatás, a debreceni ortodoxia néven ismert irányzat.³⁵ Ennek egyszerűsített változata mindent tagad, amire az előző irányzat a hangsúlyt helyezte, így a szeretet emlegetése is gyanússá vált. Hol lehet Kovács Ferenc ebben a szituációban?

Erre is közvetett bizonyítékokat lehet találni. Az 1860-as évektől van kapcsolata Vásárhelynek Szeremlei Sámuellel, aki meghatározó jelentőségű lelkész és történész lett városunkban. Szeremlei 1874-ben egy pályázaton első díjat nyert *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon* című tanulmányával.³⁶ Kovács és Szeremlei is Deák-párti volt, majd mindketten a Szabadelvű Pártot támogatták, egyházi kapcsolatuk mellett ez is összekötötte őket. A lelkész szerint „Az istennek tetsző élet és kegyesség a szabadabb hittani meggyőződés mellett szintugy lehetséges, amint a legkifogástalanabb igazhitűség sem óv meg szörnyű gonoszságok elkövetésétől; ami azt mutatja, hogy a vallás dogmai oldala nem tartozik annak lényegéhez.”³⁷ Saját korát szemlélve a valláserkölcsei élet hanyatlását látja. Például: „a jogérzet egyoldalú ápolása még teljességgel nem jelenti az egyház felvirágzását, s hogy valamit tenni kell azon sivárság enyhítésére, mely az egyház bensejét ismét eltölté. [...] A szeretet lelke hiányzott az egyházból.”³⁸ Mi lehet a megoldás? A tudásszint emelése, az oktatás fellendítése. A tudás az, ami a „vigasztalhatlanságot eloszlatja, [...] azon főtényező, mely az emberi művelődésben érvényesül, s melynek behatása alatt idomulnak és érvényesülnek a természeti képességek is”³⁹.

Ezek a gondolatok valószínűleg hatottak Kovácsra. Az árvaházi alapítvány alapító okiratában a Kovács-Küry házaspár kiköti, hogy az intézet „felekezet nélküli legyen” és „az intézet falain belül valódi keresztyéni szeretet fejlődjék ki, ezen kölcsönös szeretet legyen ott uralkodó folytonosan és mindvégig, mert ez fogja enyhíteni az árvaság kínos helyzetét, ez fog megnyugvást szerezni a szerencsétleneknek mostoha sorsukban.”⁴⁰ Ugyanakkor természetesen saját felekezetük szerinti hitoktatásban és lelkigondozásban is részesüljenek a növendékek.

5. Összegzés

Sajnálhatjuk, hogy Kovács Ferenc nem írt élete végén önéletrajzot, de a források alapján mégis megrajzolható sajátos karaktere. Benne volt az élő, református egyházi és oktatási hagyományban és ösztönözte ennek a megújítását. Ebben az előadásban sokoldalú tevékenységéből az adományozásra és ennek motivációjára került a hangsúlyt. Ez nem pótolja a teljes életrajzot, ami munkásságának itt nem taglalt részeire is kitér. Élete végén az országszerte népsze-

³⁴ pl. SZÉKÁCS József: *Gondolattöredékek az unió felett*. Pesti Hírlap 1841, 556-557

³⁵ KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság: A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010

³⁶ SZEREMLEI Sámuel: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. Protestáns Theológiai Könyvtár I. kötet. Szerkeszti KOVÁCS Albert Budapest, 1874.

³⁷ SZEREMLEI 69-70

³⁸ SZEREMLEI 54

³⁹ SZEREMLEI 86

⁴⁰ BGRG könyvtár Kovács Ferenc hagyaték, személyi hagyaték 11. doboz, I/1 különféle ajándékok, adományok

rű Vasárnapi Újságban jelent meg róla méltatás, ennek szavai kínálkoznak zárszóul: „Kovács Ferencz pályáját a haza, szülővárosa és egyháza iránti szeretet, az azok ügyeinek előmozdítására irányuló lankadatlan buzgóság jellemzi. Meg is találta, de meg is fogja mindenkor találni ennek méltó jutalmát hitfelei, polgártársai szeretetében s honfitársainak általános becsülésében.”⁴¹

⁴¹ SÓLYOM Lajos: *Kovács Ferencz*. Vasárnapi Újság 1895 31. szám 501-502, 502

Simon Ferenc

A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI REFORMÁTUS GIMNÁZIUM KULTURÁLIS EMLÉKEZETE ÉS BETHLEN GÁBOR NEVÉNEK FELVÉTELE

„A múlt nem természettől fogva van, hanem kulturálisan terem.”¹
„A történelem az emlékezés által válik mítosszá.” „Az ünnep a múlt
jelenvalóvá tételére is szolgál.”²

Nincs változóbb, mint a múlt, amelynek elsősorban nem az az oka, hogy a történelmet több-féle nézőpontból is meg lehet írni, hanem az, hogy maga a múlt az, ami a jövőben létrejövő kulturális konstrukció eredménye. Az lesz történelemmé, mítosszá, vagyis *elmesélt* történetek láncolatává, amire és ahogyan emlékezünk. Az emlékezet a mindenkori jelenben idézi meg a múlt mozzanatait, amelynek célja önmaga létrehozásán túl a tanítás, a szembenézés, az értékelés, a továbbadás, az ünneplés, tehát kultúra- és hagyományteremtés. Az előadás felvillantja a gimnázium kulturális emlékezetének csomópontjait, és benne a névfelvétel jelentőségét.

A folyamatos működés kezdete

A hódmezővásárhelyi református gimnáziumban háromszáz éve, 1723 óta folyamatos a tanítás, mert a 16-17. századi előzmények után ez a felekezet szervezte meg a Templom mellé az Iskolát. Az ország egészéhez hasonlóan a 16. században Hódmezővásárhelyen is gyorsan elterjedt a reformáció, a század közepén már református papja volt a városnak, a végére pedig a legjelentősebb gyülekezetek közé tartozhatott, hiszen 1590-től az itteni lelkészek közül többen is a terület egyházkormányzatának élén álltak.³ A református kollégiumoknak sajátos hálózata alakult ki, a vásárhelyi iskola a debreceni kollégium partikulája volt.⁴ A 16. századból nincs közvetlen adatunk, hogy Vásárhelyen reformált iskola működött volna, egyéb forrásokból mégis következtethetünk erre; ezt leginkább a debreceni anyaiskola törvényeit aláíró, szubszkribáló vásárhelyi diákok bizonyítják. A partikuláris iskolák rektori rendszerének jellegzetessége, hogy az anyaiskolák a felsőbb évfolyamok hallgatói közül a legkiválóbbakat elküldték egy-egy vidéki iskolába oktatni (rektor/praeceptor). Megbízásuk általában két évre szólt. A 18. század elejére a vásárhelyi partikulából latin iskola fejlődött ki, tehát gimnázium-

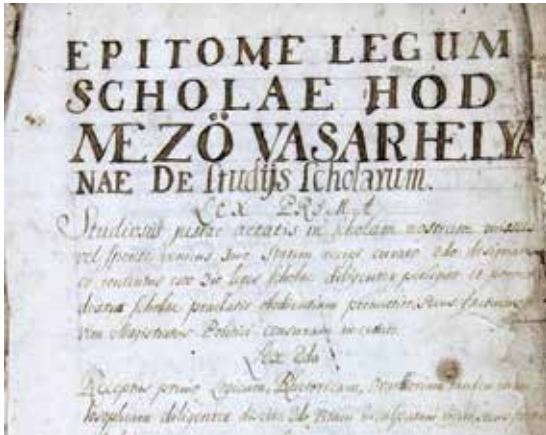
¹ ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet*, (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999). 49.

² ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, 53.

³ IMRE Mihály, „A város művelődéstörténete 1848-ig”, in *Hódmezővásárhely története a legrégibb időktől a polgári forradalomig*, I. köt., (Hódmezővásárhely, 1984), 596–601.

⁴ DANKÓ Imre, „A Kollégium partikularendszere”, in *A Debreceni Református Kollégium története*, (Budapest, 1988), 776–810.; BAJKÓ Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*, (Budapest, 1976), 182–184.

munk alapítási dátuma 1723. január 15. Füredi István szubszkribált elsőként.⁵ Ebben az évben szerkesztették meg az iskola latin nyelvű törvényeit, amely Erdélyi P. Sámuel kézírásában maradtak ránk, aki 1723 és 1725 között volt rektor.⁶

Az iskola törvényei, 1723

Az első aláíró diákok, 1723. január 15.

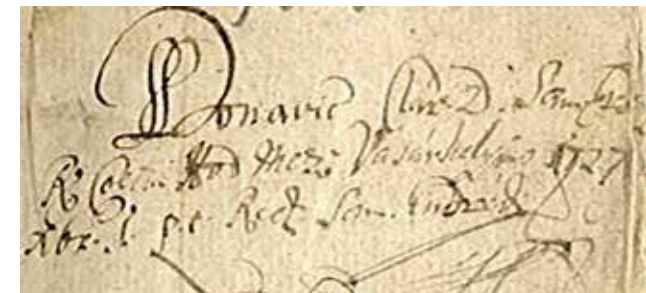
„1766-ban a hódmezővásárhelyi református gimnázium fenntartóinak nyilatkozni kellett a Helytartótanácsnak az alapítás évről, okiratáról, anyagi forrásokról, megnevezve az alapítókat. Eerre válaszolt az önérzetes hangú irat latin nyelven, amely az egyház és a tanács fogalmazványa és az 1723 óta folyamatosan működő gimnáziumra vonatkozik: «Az iskolát, az előljáróságot, a tanítókat és tanulókat biztosító alapítványi leveleink nem annyira papírra, mint inkább városunk valamennyi, a helvét hitvallást követő lakosainak szívébe és lelkébe voltak és vannak beírva.» Talán ez volt az első «küldetésnyilatkozat», amit a fenntartók valami sejtett veszély árnyékában spirituális emelkedettséggel és határozottsággal megfogalmaztak önmaguknak és környezetüknek.”⁷

A református iskolaügy művelődéstörténeti szerepére csak utalni kell: hitet és tudást közvetített, magyar volt és európai. Európát azonnal a falai közé hozta a peregrinus, aki hazatért hóna alatt a könyvvel, és ugyanazzal a jogos büszkeséggel hirdette, mint egykor Janus Pannonius, hogy már nemcsak Itália földjén teremnek a könyvek, hanem a Hód-tó partján is ismerik Európa legfrissebb szellemi áramlatait.

„Nem láthatta ez iskola annak előtte Minervát,
Tóth Pál csalta ide bő adományával.
Most hogy a helvétek s hollandusok is hazaadták
Pannón földjére épen egészségben:
Egykori jóakarata jelét nyomban kimutatta
Tárgya s csinja szerint itt e komoly könyvvel.”⁸

A könyvtár

Közel hetvenezer kötetével és muzeális anyagával a gimnáziumok között országos jelentőségű gyűjtemény. (<https://bethlen.iskolateka.monguz.hu/>) Az első könyvtártörténeti adat a 18. század elejéről származik: Erdélyi P. Sámuel, a korábbi rektor 1727-ben három könyvet ajánlódokozott az iskolának, amit coetusnak, diákközösségnek minősít, így ezek a könyvek ettől kezdve már nem magántulajdonúak. Őt tartjuk az első adományozónak, és egyben ezt tekinthetjük jelképesen a könyvtár alapításának is.⁹ Erdélyi magas színvonalon tanít, rektorkodása után a franekeri egyetemre iratkozott be.

„Donavit Clar(issimus) D. Sam(uel) [Erdélyi] R. Coetui Hod Mező Vasárhelyiensis 1727 xbr. 1. p. t. Rect(oratus) Sam(uelis) Endrédi”

Erdélyi P. Sámuel possessori bejegyzése az adományozásról (Ca 386)

A szerves fejlődés és az eredeti, egységes, református középiskolai könyvtár egyben maradása a bibliotéka legnagyobb értéke.¹⁰ 1867 után, de különösen a századfordulón, anyagilag is segítették a középiskolai könyvtárakat, hiszen akkor a tanári munka részének tartották a tudományos kutatást. Bizonyítják ezt az értesítőkben megjelent publikációk, a vásárhelyiben például Imre Sándor, Imre Lajos és mások dolgozatai. A történelem pusztításai szerencsésen elkerültek, az államosítás sem bontotta meg: a teológia szak többezres állománya is sértetlen maradt, mert „a tanárok és a könyvtár mindenkori őrei cerberusként vigyázták a civil

⁵ Az iskola legrégebbi anyakönyve a Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fiókleveletárában található, VIII. 51. 1. kötet, fol. 58–67, 51–57.: Liber Scholae Hm Vasarhelyiensis Ab anno 1724 usque 1799.

⁶ „A hódmezővásárhelyi iskola törvényeinek kivonata, 1723: A gimnázium latin nyelvű törvénykönyvének fordítása”, *Évkönyv*, (1972): 165-168.

⁷ IMRE Mihály, „Küldetésnyilatkozat a 300. évfordulóra”, *Évkönyv* (2022): 9-10.

⁸ 1777-től TÓTH Pál volt a rektor, ő vette nyilvántartásba az ekkor kiadott *Ratio Educationist*, illetve az általa előírt könyveket, tankönyveket, majd hollandiai peregrinációjából hazatérve több könyvvel gazdagította a bibliotékát, amit ETSEDI Miklós – az akkori rektor – F. SANCTIUS, *Minerva* című poétikai munkájába bejegyzett latin epigrammával köszönt meg 1781-ben. IMRE Mihály fordítása.

⁹ ZVARA Edina, „Iskola- és könyvtártörténeti összefoglaló”, *Évkönyv* (1995/1996): 19.; ZVARA Edina, „A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században”, in *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége*, 13-101. Szerk. MONOK István, (Budapest-Eger: Kossuth Kiadó, 2012)

¹⁰ ZVARA Edina és SIMON Ferenc, *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium XVI. századi könyveinek katalógusa*, (Szeged: Scriptum Rt., 1998) 103.

kurázsit igénylő években is a szellemi kincstár.”¹¹ Kiemelkedő, legendás könyvtárosai: Id. Tölcséry István 1900-tól 1930-ig a gimnázium történelem-földrajz szakos tanára, a bibliotéka őre. Örökét fia, a magyar-történelem-földrajz szakos ifjú Tölcséry István veszi át, aki Németh László tanártársa, 1953-tól 1959-ig függetlenített könyvtáros. Csomagolópapírba tekerve és madzaggal átkötve ő vagy Imolya Imre rejthette el a könyvtárban az 1956-os forradalom és szabadságharc helyi dokumentumait, megtevesztésként „Szakszervezeti iratok” felirattal álcázva a jövőnek szánt üzenetet. Őt követi Imolya Imre, aki 1932-40 között gimnáziumunk tanulója, majd az Eötvös Kollégium tagja. Eredetileg görög-latin szakos tanár, de később elvégzi még mellé a magyar, az orosz és a könyvtár szakot is. Kisebb megszakításokkal 1945-től haláláig szeretett iskolájának tanára, majd 1959-től mindenkit segítő „mindenesként” a „könyvtárosok könyvtárosa.”¹²

Id. Tölcséry István
(1868-1951)

Ifj. Tölcséry István
(1899-1963)

Imolya Imre
(1922-1984)

1948 után kétszeres funkcióváltásra kényszerültek az iskolai könyvtárak: sok helyütt a könyvek is elpusztultak, de az anyagi támogatás és a „tudós tanárok” igénylése szinte mindenütt elmaradt. Vásárhelyen ez utóbbi szerencsére nem következett be, hiszen a könyvtárat használták, segítségével jelentős tudományos munkák születtek. Grezsa Ferenc¹³, Blazovich László, Imre Mihály, Varsányi Péter István, illetve helytörténeti eredmények.

Az épületek

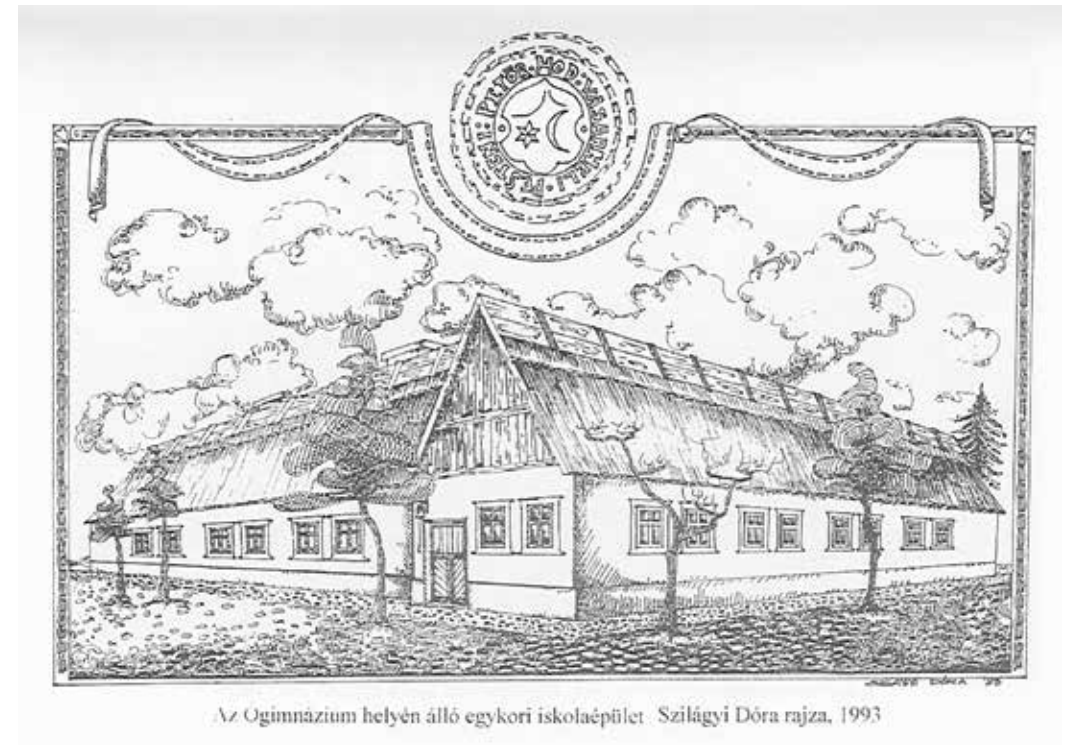
A 18. századi, a mai Ógimnázium helyén álló nádtetős vályogépületről – amelynek küszöbét sokszor Szőnyi Benjámín is átlépte – nem maradt fenn ábrázolás. Az elképzelt iskola rajza a leírások alapján készült. A gimnázium első, harangtoronyos kőépülete 1822-re, ennek bővítése 1883-ra, majd a jelenlegi gimnázium Sándy Gyula tervei alapján 1896-ra épült fel.¹⁴ Az Ógimnázium már nem tartozik az iskolához, az államosítás során az egyház annak eladására kényszerült. Az ősi iskolaépületben a Tornyai János Múzeum részeként ma az Alföldi Galéria működik.

¹¹ BARICZ Zsolt, „Bibliotékánk évszázadai”, *Csongrád megyei könyvtáros*, 1-2. sz. (1990): 12-17.

¹² IMRE Mihály, „In memoriam Emerici Imolya”, *Elektronikus Könyv és Nevelés*, 2003. hozzáférés: 2023. május 26. <http://epa.oszk.hu/01200/01245/00017/ImreM.html>

¹³ IMRE Mihály, „Az eklézsiaépítő emlékezete: Grezsa Ferenc 70. születésnapjára”, *Tiszatáj*, 08., (2002): 90.

¹⁴ SIMON Ferenc, „Bemutatózik a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium”, *Keresztyén Nevelés*, (1995)

Az épületen lévő emléktábla szövege:

„Pld. B. III. V. 13. Boldog ember, aki megnyeri a bölcsességet és az ember, aki öregbíti értelmét a H. M. Vásárhelyi Ref. Eklésia építtette ezen oskolát. MDCCCXX XXI XXII-dik esztendőkbé.”¹⁵

¹⁵ Az 1820-22 között épült Ógimnázium épületét valószínűleg PLOHN Illés fényképezte le az 1870-es években. Hozzáférés: 2023. május 27. DKA-002227 URL: <https://dka.oszk.hu/002200/002227>

Az iskolaépületeknek ezt a nyugati részét 39 méter hosszúságban a hmvásárhelyi ref. egyház saját költségén készítette 1882-83-ban.¹⁶

Az újjimnázium építésének folyamatáról a tervező, Sándy Gyula (1868-1953) számolt be fényképekkel, amelyeket 1896 novemberében készítettek. A felvételeket 1987-ben iskolatörténeti kutatás közben találtam az Ótemplom karzatán lévő szekrényben egy lezárt, de el nem küldött borítékban, amelynek címzettje a budapesti Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája volt.

¹⁶ Az 1893 és 1897 között készült kép PLOHN József fölvétele. Az Ógimnázium épületét 1882-ben bővítették nyugat felé, a városháza 1893-ban készült el. Az Ógimnázium tornyát 1897-ben bontották le.
Hozzáférés: 2023. május 27., DKA-002229 URL: <https://dka.oszk.hu/002200/002229>

Diákok és tanárok

Az 1790-es évektől ismerjük pontosan a tanulók névsorát, létszámát és a részletes tananyagot. A reformkor egyik legfontosabb törekvése a nyilvánossági jog megszerzése, ami 1845-ben sikerült. Így immár a Vásárhelyen végzett diák is bármelyik magyarországi felsőfokú intézményben folytathatta tanulmányait; gimnáziumunk tekintélye megnőtt. 1826-tól kezdődően már két állandó tanár volt, Szikszay Benjámint úgynevezett „első professzor” lett. Őt

tekinthetjük az első, mai értelemben vett igazgatónak, ami azt is jelentette, hogy megszűnt a Debrecennel való szoros kapcsolat, a hagyományos partikula-rendszer. Az 1848. évi forradalom és szabadságharc idején az iskola egy ideig hadikórház volt (1849. január 14-től), majd a szabadságharc leverése után, az önkényuralom idején, a megszűnt a magyar közoktatási minisztérium hatáskörét a bécsi vette át.¹⁷ 1850-ben új oktatási rendet vezettek be (*Entwurf der Organisation*), ezért az iskola négyosztályos algimnázium lett, és ismét kérvényezni kellett a nyilvánossági jogot, amit csak 1854-ben kapott vissza. Imre Sándor, a kiváló tudós és irodalmár, igazgatói működése alatt a kötelező német helyett latinul vezették a tanárkari jegyzőkönyveket. Ő később a kolozsvári egyetem professzora lett.

Szikszay Benjámint

Imre Sándor

Az osztrák minisztérium vezette be az érettségit is: az első nálunk 1864-ben tartották meg. 1873-tól iskolánk hivatalos elnevezése: az evangélium szerint reformált (ev. ref.) főgimnázium. Az előrelépés előzménye, hogy 1863-ban Garzó Imre megteremtette a természettani múzeumot, mai nevén a fizikaszertárat, amelynek muzeális értékesége a könyvtárával vetekszik. A természetrajzi szertár Bodnár Bertalan nevéhez fűződik. Csodálatosan gazdag madár- és állatgyűjteménye a második emeleti folyosón állandó kiállításaként tekinthető meg. 1877-től 1904-ig volt gimnáziumunk kiváló és eredményes igazgatója Futó Mihály. Működése alatt új épületet emeltek, jelentősen gyarapodott a könyvtár, megírta a gimnázium történetét, 1896-ban régiséggyűjteményt, történetfilológiai szertárat hozott létre, valamint sportkör és új ifjúsági zenekar is alakult.¹⁸

Garzó Imre

Futó Mihály

¹⁷ SIMON Ferenc, „Iskolánk a forradalom és a szabadságharc idején” [1848/49], *Évkönyv*, (1990): 16-23.

¹⁸ FUTÓ Mihály, *A hód-mező-vásárhelyi államilag segélyezett ev. ref. főgymnasium története*, (Hódmezővásárhely, 1897) 423.

A másfélszázados ünnepély

A kulturális emlékezet kiemelkedő, és lényegben azt megalapító eseménye 1874. augusztus 2-án történt, amelynek előkészületei már júniusban megindultak. A meghívóban Miklovicz Bálint (1832-1896) ótemplomi elnök-lelkész és Török Bálint főgondnok meghatározták a másfélszázados ünneplés célját. „Tudjuk, hogy intézetünk első sorban H.-M.- Vásárhelynek használ, mely azt egymaga fönttartja, de meggondolva, hogy azon ötvenezernyi magyar népesség sorsa, mely ily tömegben kevertelenül egybűtt sehol sem található fel, s melynek szellemi ereje növelésére van hivatva a mi iskolánk, minden körülmények közt szélesebb körben is méltó az érdekeltségre. [Ezért] főgymnasiumunk másfélszázados ünnepélyét megtartani kívánjuk, tesszük ezt azon szándékból, hogy kifejezzük hálánkat a kegyelmes Gondviselés iránt, mely nekünk mindedig segítségünkre volt, s hogy a múltak tapasztalataiból, a magunk örömeiből s távolabb lakó hitsorsaink és egyéb honfitársaink megtisztelő jelenlétéből újabb erőt és lelkesedést meríthessünk a jövőre nézve.”¹⁹

A hatósági küldötteket és a vidéki vendégeket nyolc órakor az egyházi tanácsteremben reggelivel fogadták, majd átvonultak az ünnepség helyszínére, az Újtemplomba. Az istentisztelet a 90. zsoltár első versével kezdődött, majd Révész Bálint (1816-1891) a tiszántúli egyházkerület püspöke imádkozott. „Vedd kedvesen, óh, gondviselő Atyánk örömmünnepünket, melyet ezért ma teneked szentelünk! De egyszersmind hallgasd meg könyörgésünket is, óh, mindenható Isten, melyet hozzád azért emelünk, hogy légy őrzője tovább is e tanintézetnek, hogy álljon ez, és virágozzék mind az időknek végéiglen, s legyen világító tornya e városnak és környékének, legyen állandó és háboríthatlan lakhelye a tudománynak és bölcsességnek! Áldd meg, és segítsd lelked kegyelmével nehéz munkájokban az ebben most működő tanárokat, hogy a te félelmed legyen kezdete minden bölcsességnek!”²⁰

Majd Miklovicz Bálint lelkész köszöntője után Futó Mihály igazgató-tanár tarott előadást „Történet-statistikai rajz a főgymnasium életéből” címmel. Ebben kitért arra, hogy az iskola törvényeit kettő kivételével 1724-ben írták alá többen, így ők ettől az évtől számították az iskola folyamatos működését, és ezért ünnepelték a másfélszázados évfordulót 1874-ben. A későbbi hagyomány azonban az első két aláíróra hivatkozva 1723. január 15-ét tekinti az alapítás időpontjának, és ez a magyarázata, hogy a 250 éves évfordulót már az 1972/1973-as tanévben tartották. Az 1874-ben tartott ünnepséget a karének és a szavalat után Szeremlei Sámuel főgimnáziumi felügyelőségi elnök zárta. „Bizonyosak vagyunk abban, hogy megtartunk mindaddig, míg szeretni fogjuk az igazságot, s míg meg nem unjuk az önkormányzattal járó terheket és küzdelmeket; ami egészen rajtunk áll. A mindenható Isten, kinek oltalma eddig is velünk volt, nem fog bennünket ezután sem elerőtlenedni engedni. Ő fogja vezérelni ezután is a mi szeretett népünket az igazság és a tudomány követésére, s aki bennünket szabadságra hívott a maga szent Fia által, méltókká is teend bennünket a szabadságra – mihelyest mi ezt magunk is komolyan akarjuk.”²¹ A kétórákor kezdődő ebéd után a program öt órakor dísztornászattal folytatódott a főgimnázium udvarán, amelynek jövedelmét téli tor-

¹⁹ Emlékkönyv a H.-M.-Vásárhelyi Ref. Főgymnasium másfélszázados ünnepélyéről, (Szeged: Kiadta a h.-m.-vásárhelyi reform. egyház tanácsa, 1874.) 6. A kiadvány fakszimiléjét a kulturális emlékezetben betöltött szerepének fontossága miatt a 300. évforduló tiszteletére kiadott *Évkönyvben* teljes terjedelmében megjelentettük. *Évkönyv*, (2022): 13-54.

²⁰ Emlékkönyv a H.-M.-Vásárhelyi Ref. Főgymnasium másfélszázados ünnepélyéről, 10.

²¹ Emlékkönyv a H.-M.-Vásárhelyi Ref. Főgymnasium másfélszázados ünnepélyéről, 45.

nahelyiség előállítására kívánták fordítani. Fél hétkor népünnepély vette kezdetét, majd este kilenckor zártkörű táncmulatsággal ért véget az emléknep.

A XX. században az iskola ismét több alkalommal hadikórházként funkcionált (1914/1915 és 1944). 1909-ben vették fel az első leánytanulót. Ők magántanulók lehettek, részt vettek az órákon, de a szünetekben női felügyelet mellett külön szobában kellett tartózkodniuk. Az országos középiskola-reform keretében humán, majd egységes gimnáziummá vált az iskola.

Trianon

A h.m.vásárhelyi ev. ref. főgimn. VIII. o. tanulói az 1922-23. tanévben.

Plohn József fényképészeti és festészeti műintézetéből, Hódmezővásárhely

A kétszázadik évforduló emlékezetére sem az évkönyvekben, sem más iskolatörténeti forrásban nem találtam utalást. Valószínűleg a trianoni országcsönkítés felfoghatatlan fájdalma nem tette időszerűvé az ünneplést. Azonban éppen a kétszázadik tanévben készült el az – a tudtommal egyedülálló – érettségi tábló, amely emlékezés és tiltakozás az igazságtalan békeszerződés ellen. A diákok fényképei a történelmi Magyarország határának sziluettjét foglalják koszorúba. Középen öt tanár és öt magántanuló diáklány képe tagolja és keretezi a nagybetűvel kiemelt tiltakozást: „NEM NEM SOHA”. Az országképen lévő stilizált festményrészletek Magyarország történelmének és kulturális emlékezetének fontos, többnyire az elszáított területekhez kapcsolódó pillanatait ábrázolják. A Feszty-körkép két részlete Vereckét és a honfoglalást idézi, alatta a csonka torony Arany János Nagyszalontáját, majd a napsugarak Petőfi Sándor áldozatát vonják fénybe a Segesvár melletti csatatéren. A Felvidéket a pozsonyi vár képviseli, és délen megjelenik az 1526-os mohácsi csatavesztés a törökellenes harcokban, és Gróf Zrínyi Miklós önfeláldozó hősiessége Szigetváron 1566-ban.

Bethlen Gábor nevének fölvétele

Bethlen Gábor 1629. november 15-én hunyt el Gyulafehérváron, így 1929 novemberében halálának háromszázadik évfordulóján személyéről és történelmi jelentőségéről országos ünnepségsorozat keretében emlékeztek meg. A Vigadóban tartott díszközgyűlést a Bánáti Dalkör és a MÁV Testvériség Dalkör tagjai nyitották meg a *Magyar Hiszekeggyel*, majd Ugrón Gábor nyugalmazott miniszter emlékezett. „Ünnepeljük Bethlen Gábort, az embert, a valóságos, az öntudatos, a büszke, okos és bátor embert. Halálának háromszáz éves évfordulóján Magyarország újra csonka. Magyarország jövő feltámadása hitem szerint azon múlik, hogy Csonka-Magyarország teljesíti-e azt a feladatot, amelyet Bethlen Gábor birodalma teljesített három századdal ezelőtt.”²² Gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter mint a Magyar Történelmi Társulat elnöke így összegezte Bethlen jelentőségét. „Bethlen Gábor naggyá akarta Erdélyt tenni, harmadik tényezővé a német és a török császárság között. Elérte-e célját? Részben. Amikor diplomáciai, közgazdasági és kulturális akciójának eredményeként Erdély megerősödött, meghalt tizenhat évi uralkodás után, negyvenkilenc éves korában, férfikorának első szakában. Tragikuma az volt, mint minden nagy királyunknak és fejedelmünknek, meghalt fiatalon és fiutódok nélkül. Ha ezt figyelembe vesszük, elmondhatjuk, hogy nagyon sokat alkotott istenes ember volt.”²³

Az országos Bethlen Gábor-ünnepség második napján, vasárnap délelőtt, nagy tömeg gyűlt össze a Kossuth Lajos-téren, ahonnan zászlókkal és zenekarral vonultak a Köröndön levő Bethlen Gábor szoborhoz, ahol Dr. Pekár Gyula nyugalmazott miniszter, a Petőfi Társaság elnöke mondott beszédet. „Hajdan azt mondták: meghalt Mátyás, oda az igazság... Akkor, 1629 novemberében döbbenve azt suttogták: Meghalt Bethlen, oda a magyarság!... S hozzátették: Hej, te szegény magyar nép, imhol élettelen vagy, mint az Írott kép, feltámadsz-e valaha még? És most, 1929 trianoni bús novemberében, ugyanígy fohászkodunk: «Hej, te szegény magyar nép, imhol csonka vagy, mint a törött kép, csonkaságodból feltámadsz-e még?» És mint ahogy akkor régen az egész ország e nagyjára nézett, most háromszáz év múltán mi úgy ünneplünk, hogy megint csak Bethlen Gáborra tekintünk: hitet, reményt benne keresünk, választ aggodalmainkra tőle esdünk.”²⁴

Az országos ünnepségsorozat híre Vásárhelyre is elérkezett és hatott. „A református iskolaszék tegnap délután Tereh Gyula lelkész elnöklésével népes gyűlést tartott, melynek során több tanügyi kérdéssel foglalkozott. A napirend után Csenki Ferenc igazgató szépen indokolva azt javasolta, hogy a Káposztás-telepen [Újváros, ma Nádor utca] épült új elemi iskolát a magyar protestantizmus nagy büszkeségéről, gróf Bethlen Gábor erdélyi fejedelemről nevezzék el. Az indítvánnyal kapcsolatban hosszabb vita volt, a felszólalók nagy része azt hangoztatta, hogy helyesebb lenne, ha ezzel a szép névvel a főgimnáziumot ékesítenék. Végül is az iskolaszék egyhangúlag úgy határozott, hogy a főgimnáziumnak Bethlen Gáborról való elnevezése iránt javaslatot terjeszt a presbitérium legközelebbi ülése elé, mely hétfőn lesz.”²⁵

²² „Az országos Bethlen Gábor-emlékünnepség megnyitása,” *Nemzeti Újság*, 1929. november 10., 4.

²³ „Klebelsberg Kuno gróf kultuszminiszter nagy beszéde Bethlen Gábor emlékünnepén,” *Nemzeti Újság*, 1929. november 10., 4.; „Bethlen Gábor halálának háromszázadik évfordulója,” *Magyarság*, 1929. november 10., 9.; „Az Országos Bethlen Gábor-ünnep,” *Pesti Hírlap*, 1929. november 6., 4.

²⁴ „Az országos Bethlen Gábor-ünnepség, Pekár Gyula és Ravasz László ünnepi beszéde,” *Pesti Hírlap*, 1929. november 12., 7.

²⁵ „Bethlen Gáborról nevezik el a református gimnáziumot,” *Vásárhelyi Újság*, Déli, 1929. november 16., 1.; „Érdekes indítvány a református presbitérium hétfői ülésén,” *Vásárhelyi Reggeli Újság*, 1929. november 16., 2.

Ezzel párhuzamosan a gimnázium ifjúsága és tanári kara a nagy magyar erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor halálának 300. évfordulója alkalmából november 17-én, vasárnap délelőtt negyed 11-kor a gimnázium tornacsarnokában emlékünnepélyt tartott, amelyre minden érdeklődőt szeretettel hívott D. Nagy Sándor igazgató.²⁶ A rendezvény azért volt különleges és fontos, mert ekkor már tudták, hogy a főgimnázium Bethlen Gábor nevét fogja fölvenni. „A gimnázium tornacsarnokában nagyszámú, díszes, a társadalom minden rétegét fölölélő közönség gyűlt össze, hódolni a nagy fejedelem dicsőséges emlékezetének. Az ünnepély kezdetén a *Hiszekeggyet* énekelte a gimnáziumi vegyeskara, majd Dr. Dávid Manó tanár méltatta Bethlen Gábor történelmi jelentőségét, amely valójában korszakalkotó annál a döntő befolyásnál fogva, amelyet Erdély aranykorának legkülönb egyénisége a harmincéves háború eredményére, tehát a reformáció megszilárdítására gyakorolt. Iktári Bethlen Gábort uralkodói, emberi és hitvallói erényei egyaránt a történelmi nagyok legelső sorába állítják.”²⁷ Kádár László nyolcadikos diák egy Bethlen Gábor-ódát szavalt, majd a *Himnusszal* zárult az ünnepség.

1930 januárjában a trianoni békediktátumra válaszul a vásárhelyi kálvinista egyház presbitériuma, az igazgatótanács és a Református Gimnázium tantestülete teljes egyetértésben úgy határozott, hogy a vallásszabadságot védelmező, iskolaalapító nagy erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor nevét veszi föl. „Igazgató bemutatja a presbitérium folyó hó 9-én tartott ülése jegyzőkönyvének 37. kivonatát, mely szerint a presbitérium intézetünk igazgatótanácsának adja ki véleményezésre az iskolaszék ama gondolatát, hogy gimnáziumunkat egyházunk és nemzetünk történelmének nagy alakjáról, Bethlen Gáborról kellene elnevezni. Tanári karunk az iskolaszék álláspontjához csatlakozva azt a javaslatot terjeszti az igazgatótanács elé, hogy tegyen előterjesztést intézetünk nevének «Hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium» névre való változtatása, illetőleg bővítése iránt.”²⁸ A presbitérium 1930. január 31-én a 63. számú határozattal fogadta el Bethlen Gábor nevének felvételét. „Presbitérium a gimnáziumi tanári kar és az igazgatótanács egyhangú javaslatára kimondja, hogy gimnáziumunk neve ezután így hangzik: «Hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium». E határozatát presbitérium jóváhagyás végett az egyházkerületi közgyűléshez felterjeszti.”²⁹ A későbbi névhasználat azonban a gyakorlatban eltért az itt meghatározottól, hiszen az 1932/33-as tanévtől kezdve az évkönyvekben a „Hódmezővásárhelyi Református Bethlen Gábor Gimnázium” megnevezés szerepel. Annak nincs nyoma, mi volt a szórendi eltérés oka, de nyilvánvaló, hogy fontossága miatt a felekezeti hovatartozás jelzője került előre. Ezt törölték el megfélemlítéssel és nagy nyomatékka 1948-ban, amikor az egyházellenes, ateista és kommunista hatalom államosította az egyházi iskolákat.³⁰ Ekkortól a hivatalos név: Állami Bethlen Gábor Gimnázium, amelyből az 1956-os forradalom és szabadságharc után az állami jelző lekopott, mert elvesztette megkülönböztető szerepét, hiszen lényegében minden iskola állami volt. A név felvételének igazi jelentősége éppen ebben az időszakban mutatkozott meg, mert lehetőséget adott a múltat végképp eltörölni akarókkal szembeni ellenállásra. Bethlen Gábor és Erdély, a határon túli magyarság és a nemzetnevelés, a segítő és adakozó kálvinista

²⁶ „Bethlen Gábor-emlékünnepély a gimnáziumban,” *Vásárhelyi Reggeli Újság*, 1929. november 16., 3. „Bethlen Gábor fejedelem emléke Vásárhelyen,” *Vásárhelyi Friss Újság*, 1929. november 17., 2.

²⁷ „Az egész város ünnepévé nőtt a gimnázium Bethlen Gábor-emlékünnepé,” *Vásárhelyi Reggeli Újság*, 1929. november 19., 1.; „Bethlen Gábor és Dávid Ferenc emléke,” *Vásárhelyi Friss Újság*, 1929. november 19., 1.

²⁸ *A hódmezővásárhelyi református gimnázium tanárkari értekezleteinek jegyzőkönyve*, 1930. január 21., Bethlen Gábor Református Gimnázium Könyvtára

²⁹ *Presbiteri gyűlés jegyzőkönyve*, 1930. január 31., Hódmezővásárhely-Ótemplomi Református Egyközség Levéltára

³⁰ „Az iskolák államosítása mellett foglalt állást a református gimnázium tanulóifjúsága,” *Vásárhelyi Népe*, 1948. június 2., 1.

örökség értékmozzanatainak tudatosítása és továbbadása sokat jelentett iskolánk önazonosságának megőrzésében, amit a korszellem és az oktatási kormányzat minden erejével elnyomott. Érdekes módon az 1930-ban kapott név használatára csak 1994 után kerülhetett sor, amikor a református egyház visszakapta jogos tulajdonát, mert ekkortól lett az iskola hivatalos neve: Bethlen Gábor Református Gimnázium.

Tanyai Tanulók Otthona

1938 januárjában a hódmezővásárhelyi református egyház nevelésügyi konferenciát tartott, amelyről az *Új Magyarország* tudósítója részletesen beszámolt.³¹ Hogyan lehetne megmenteni az elkallódásra kárhoztatott tehetséges gyerekeket a haza és az egyház, az egyetemes nemzeti művelődés számára? Egy fiatal állami segédtanító, Szénási Gyula tartott előadást a tanyavilág iskoláztatási gondjairól.³² Hetedik éve tanít Kopáncson, ismeri népének hibáit is. Ott a közösség szolgálatát hiábavaló erőlködésnek tartják. „Lucifer – ahogy a tanító úr látja – leginkább szesz alakjában rontja meg a családok életét... Az egyik ész dolgában, a másik művészi tárgyakkal válik ki, némelyik itt is, ott is, de az a legsajátságosabb, hogy legtehetségesebb tanítványaim leginkább a legszegényebb családokból kerülnek ki.” Ekkor a Bethlen fiatal tanára, Szathmáry Lajos³³, a következőket mondta. „Kötelessége a gimnáziumot fenntartó református egyháznak, hogy megmentse azokat a legtehetségesebb gyermekeket, akikre elkallódás, pusztulás leselkedik a tanyai szegénységben. Ki kell válogatni évről-évre kettőt-hármat a legkülönb tehetségek közül, hogy ingyen taníttatáshoz jussanak a gimnáziumban. Nevelőintézet alapításával eltartásukról is gondoskodhatunk az egyház számottevő megterhelése nélkül. Néhány tanártársammal elhatároztuk, hogy lemondunk fizetésünk egy részéről a nevelőintézet javára.” A felajánlások: Márton Árpád elnök-lelkész és Csáky Lajos dr. főgondnok évi 100–100 pengő, Beretzký Sándor vásárhely-kutasi lelkész évi 60 pengő, Varga Dezső gimnáziumi igazgató évi 50 pengő, és a tanárok közül Falábú Dezső öt éven át 100–100 pengő, Szathmáry Lajos, Bernáth Béla dr. és Sipka Sándor évi 120–120 pengő, Csépké Andor és Mátyás Sándor dr. évi 100 pengő. „A tehetségek közül is csak a legkiválóbbakat emeljük ki, minden évben kettőt-hármat, de csak addig, ha érdemesnek bizonyulnak rá. Ezeknek viszont minden kedvezményt megadunk. Sőt, arról is gondoskodunk, hogy főiskolai tanulmányaikban se torpanjanak meg anyagiak híján. Azt akarjuk, hogy semmi se zavarhassa meg a kis közösség sajátos, egységes szellemét, amely hűség a tanya iránt, ahonnan elszakadtak, s a nemes önérzet, amely a becsületesen végzett munka tudatából fakad. Néhány év múlva külön épületben helyezzük el a nevelőintézetet, ahol kerti munkákat végezhetnek, aprójóságot tenyészthetnek, disznót hizlalhatnak a növendékek. Az a célunk, hogy a közösség egyúttal egy kis diákgazdaság is legyen, messzemenő önkormányzattal, amelybe a felügyelő tanár csak az öregebb és tapasztaltabb barát tanácsadó jogán szól bele. Voltaképpen egy régi magyar diákeszményt szeretnénk feltámasztani: a debreceni kollégium és a vásárhelyi «nagyiskola»

³¹ PÁKOZDY Ferenc, „«Munkaiskolát» alapítottak a hódmezővásárhelyi gimnázium tanárai a tehetséges tanyai szegénygyerekek megmentésére”, *Új Magyarország*, 1938. március 9., 7.

³² SZÉNÁSI Gyula, „A mi tanyai értékeink: Előadás a hódmezővásárhelyi ref. egyház 1938. január 6-i nevelésügyi konferenciáján”, *Évkönyv*, (1972): 169–171.

³³ IMRE Mihály, „Eklézsiaépítő Csomorkányon, Előszó”, in *Nevelés és műveltség: Válogatás Szathmáry Lajos írásaiból*, 3–10. (Hódmezővásárhely, 1986) 254.

életmódját, korszerű alakban. Azért a nagy nemzeti érdekért, hogy a jövő szempontjából perdöntő jelentőségű középosztály a föld népébe, Petőfi és Arany társadalmába, a legmagyarabb magyarságba is szervesen nyúlhasson kiválogató, fölszívó, nemesedve nemesítő gyökereivel!”

Szénási Gyula

Szathmáry Lajos

Németh László

Látható, hogy az internátus értékrendje Németh László és Móricz Zsigmond korábbi írásaiból táplálkozott, így nem sok idő kellett, hogy ők is támogassák a megvalósuló gondolatot. Németh László később így vallott erről: „Azok az emberek, akik ezt a kis internátust megcsinálták, a magyar értelmiségnek bizony szomorú s uránban szegény közeteiből vonták ki a felelősségérzetnek azt az energia-adagját, amely a tanyai tanulók otthonát létrehozta. És én azt hiszem, a mai napon elsősorban őrjük kell gondolnunk: a vidéki, tanyai tanítóra, aki bejött ide és elpanaszolta, hogy pusztuló tehetségeket lát; a fiatal tanárra, aki Sárospatakról idejött és vállalta azt a nehéz munkát, hogy szegény tisztviselők fillérjeiből összekoldulja, megszervezze a tanyai internátust. Mellettük harmadikul Móricz Zsigmond nevét mondanám ki, akinek a kis botja mellett utolsó éveiben én is ott kocogtam. Vásárhelyre sem kerültem volna soha el, ha ő nem mondja, hogy ide kell jönni, és közben meg nem mutatja ezt az intézményt is, úgyhogy életemnek azt a szép fejezetét, amit a vásárhelyi tartózkodás jelent, tulajdonképpen neki köszönhetem. A nép közt élő értelmiségiektől föl a kor legnagyobb szelleméig elgondolásban, létrehozásban, példává emelésben megvan tehát a lépcsőzet, s mielőtt szétválunk, én arra kérem Önöket, hogy ahol valami szép kezdeményt s fölötte egy ilyenféle lépcsőt látnak alakulni, abban foglalják el ma is a helyüket.”³⁴ Németh László *Cseresnyés* című drámájának jogdíját az internátusának ajándékozta, ezért az köszönetképpen 1942-ben felvette a *Cseresnyés* nevet. A gimnázium ethoszát a mai napig meghatározza, hogy 1945 szeptemberétől 1948 decemberéig óraadó tanára volt Németh László.³⁵ Itt végzi pedagógiai kísérleteit és fogalmazza meg a tanüggyel kapcsolatos elképzeléseit.

Németh László 1957. március 15-én Kossuth-díjat kapott, amellyel az új hatalom – nyilván szándékosan – nehéz erkölcsi helyzetbe hozta. Ha személyesen veszi át, azzal legitimálja Kádár Jánost és a forradalom árulóit. Ha elutasítja, akkor nyíltan szembefordul az új hatalommal, és hosszú időre elveszti esélyét művei kiadására. „Remélhetem tehát, hogy nem kapom meg a kitüntetést – tudod, hogy nemcsak ennek, mindenféle díjnak ellensége vagyok. Ha azonban kész helyzet elé állítanak, nem utasítom vissza; vakmerő dolog volna, s úgy érzem, bármennyire is kívánja mindenki, hogy valami nyakszögő dolgot kövessek el; az én kötelessé-

³⁴ Németh László, „Két felszólalás Vásárhelyen: 2. A Cseresnyés-találkozón, 1968. október 12.”, *Évkönyv* (1970): 67–70., 70.

³⁵ SIMON Ferenc, „A Cseresnyés-gondolat: Esszé Németh Lászlóról és a Cseresnyés Kollégiumról”, in *A vásárhelyi példa: Emlékkötet a Cseresnyés Kollégiumról a diákoktól hetvenedik tanévében*, szerk. SIMON Ferenc, (Hódmezővásárhely, 2009.) 6–19.

gem most, hogy egy-két művemet még befejezzem. Az *Égető Eszter* tető alá hozása két hónapi munkán múlt; a *Történeti drámáké* egyen; ha még három-négy ilyen művem megjelenik, több, mintha a szájhősök egy falnak menésemet most megdicsérik s tíz év múlva elítélnék. A pénzt természetesen, ha meg is kapom, közcélra fordítom.”³⁶ Ezért köztes megoldást választott: elfogadta a díjat, és Sipka Sándort és feleségét, Serfőző Rózsát, vásárhelyi tanártársait és barátait kérte fel, hogy a Kossuth-díjjal járó ötvenezer forintot a gimnázium könyvtárának eljuttassa. „Így hát azt gondoltam, hogy Kossuth-díjam egész összegét annak a városnak juttatom vissza, amely üldöztetésem idején szeretett, teljes oltalmat nyújtott, s amelyben az egyik jutalmazott művet nemcsak írtam, de merítettem is, s voltaképp a másiknak az anyagához, eszméihez is ott jutottam. (...) Az utóbbi években rengeteg kitűnő könyv jelent és jelenik meg; azt szeretném, ha a mostani vásárhelyi diákok, mint a régiek, dűskálkodhatnának bennük, s egy nagy lélegzetet vehetnének egész életükre. Épp ezért azt kérem, hogy a bevásárlást a diákság igényeinek figyelembevételével az én Sándor barátom vezesse.”³⁷

1956 és ami utána következik

1956. október 19-én, három nappal a szegedi egyetemi rendezvény után, a középiskolák közül elsőként a Bethlenben volt „diákpárlament”, ahol a kommunista hatalom ellen, és a magyar szabadság mellett foglaltak állást a diákok, amit Gyáni Imre igazgató engedélyezett. Később a megtorlás sem maradt el: a forradalomban betöltött szerepéért hatéves börtönbüntetés kaptott, fényképét még az érettségi tablóról is eltávolították. 1960-ban amnesztiával szabadult, 1991-ben rehabilitálták: 1956-os Emlékérmét kapott, 2006-ban Hódmezővásárhely díszpolgárává választották.

Gyáni Imre
(1913-2009)

Dr. Grezsa Ferenc
(1932-1991)

Földesi Ferenc
(1935-2016)

Majd Grezsa Ferenc (1962-1975) és Földesi Ferenc (1975-1994) igazgatása alatt a gimnázium a megtorlás, a tomboló ateizmus, a nemzet- és egyházellenesség nehéz időszakában is igyekezett legnemesebb hagyományait értékőrző módon gyarapítani. Ennek szép példái: a hatvanas évek elején az elsők között alakítottak ki nyelvi laboratóriumot; 1971-ben Németh

³⁶ „1195. Basch Lórántnak, Balatonfüred, 1957. február 13.” in *Németh László élete levelekben*, I-III., I. kötet, (Budapest: Osiris Kiadó, 2000) 420-421.

³⁷ „1214. Sipka Sándornénak, [Pb.: Balatonfüred, 1957. március 16.]” in *Németh László élete levelekben*, I-III., I. kötet, (Budapest: Osiris Kiadó, 2000) 440.

László 70. születésnapján a gimnáziumhoz kapcsolódó dokumentumaiból kiállítást rendeztek;³⁸ 1972-ben az iskola 250. évfordulóját ünnepségsorozattal és jubileumi évkönyv kiadásával köszöntötték;³⁹ testvériskolai kapcsolat létesítettek a nagyenyedi Bethlen Gábor Líceummal. 1980-ban a névadó fejedelem születésének 400. évfordulóját Pátzay Pál Bethlen Gábor szobrának avatásával, tudományos konferenciával és emlékműsorral köszöntötték.⁴⁰ 1988-ban készült el a Ceaușescu-diktatúra falurombolási terve elleni – a világon egyedülálló, értékőrző – tiltakozásként az „Erdélyi Emlékfal”. Tartalmazza a fontos idézetek és kulturális névsorok mellett a tág értelemben vett erdélyi, magyarok által is lakott gyönyörű helyneveket Máramaroszigettől Magyargyerőmonostoron keresztül Nagygalamfalváig.

Erdélyi Emlékfal. Készítette a tantestülete Földesi Ferenc vezetésével 1988-ban.
(Fotó: Bethlen Gábor Református Gimnázium gyűjteménye)

A református egyház visszakapja ősi iskoláját

A rendszerváltoztatás után bővültek gimnáziumunk külkapcsolatai: Hollandia, Németország, Erdély, Szlovákia, Kárpátalja. Iskolánk 1994. augusztus elsejével került vissza a vásárhelyi református egyházközség kezelésébe, és neve Bethlen Gábor Református Gimnázium lett.⁴¹ 1995-ben a főbejárat fölötti homlokzaton a kovácsoltvasból készült iskolánév „Áll.”, vagyis „állami” jelzőjét a „Ref.” felirat váltotta fel. 1996-ban megrendeztük a Bethlenes Diákok Világtalálkozóját, és megünnepeltük a gimnázium épületének centenáriumát, amelynek díszvendége Kányádi Sándor költő volt.⁴² A 275. tanévnyitó ünnepségen Tőkés László püspök hirdette az ígét az Ótemplomban, és így fogalmazott: „Bethlen olyan volt Erdélynek, mint Magyarországnak Mátyás vagy Szent István.”⁴³ Kálvin János szobrát, Lantos Györgyi és Máté István alkotását, 2013-ban avattuk fel az aulában.⁴⁴ 2017-ben sokrétűen vettünk részt a *Reformáció 500* rendezvénysorozatban. Konferenciával és tanulmánykötettel emlékeztünk

³⁸ SIPKA Sándor, „Németh László vásárhelyi évei: Az író 70. születésnapja tiszteletére rendezett kiállításról”, *Köznevelés*, 27., 11. szám (1971): 11-13.

³⁹ „A jubileum jegyében: Dr. Grezsa Ferenc évnyitó beszéde”, *Csongrád Megyei Hírlap*, 1972. szeptember 2., 5.; BEDECS Éva, CSUZI Zsuzs (fotó), „Régi falak, mai diákok: 250 év történelem a gimnáziumban”, *Magyar Ifjúság*, 16., 43. sz. (1972): 7.

⁴⁰ „Bethlen-emlékülés Vásárhelyen”, *Csongrád Megyei Hírlap*, 1980. október 11., 3.

⁴¹ „Minden a régi, mégis új: Tanévkezdés a Bethlen Gábor Református Gimnáziumban”, *Délvilág*, 1994. szeptember 7., 2.

⁴² „Sosem felejtik, mit kaptak”, *Délvilág*, 1996. augusztus 26., 4.

⁴³ „Az én igám gyönyörűsége”, *Délvilág*, 1997. szeptember 1., 1.

⁴⁴ „Meghívó: Kálvin-konferencia”, *Évkönyv*, (2015): 83-84.

meg Szőnyi Benjámin születésének 300. évfordulójáról.⁴⁵ Teljesen megújult a muzeális értékű eszközökkel rendelkező fizikaszertár.⁴⁶ 2022 januárjában létrejött a Hódmezővásárhelyi Református Egyházi Gyűjtemény, amely tartalmazza az egyház tulajdonában lévő, felújított és digitálisan katalogizált könyvtárakat, és a Malom utcai telephelyen kialakított raktárbázist és a levéltárat is.⁴⁷ A tricentenárium köszöntésére jelentős, önerőből fedezett, 477 millió forint értékű beruházás valósult meg, amelyben megújult a lifttel is ellátott teljes épületszárny, és a harmadik szint ráépítésével kilencvenhat négyzetméter alapterületű művészeti szaktanterem készült.⁴⁸ Soli Deo Gloria! „Áldás legyen e ház minden kővén s szögén, / Áldás azon, aki átlép küszöbén, / Áldás szálljon ezen helyről a határra, / Messze vidékre és az egész hazára.”

Johannes Calvinus
(1509-1564)

A megújult muzeális
könyvtár

Emeletráépítés⁴⁹

⁴⁵ IMRE Mihály, szerk., *Szőnyi 300: Tanulmánykötet Szőnyi Benjámin (1717-1794) református lelképásztor, költő, író születésének 300. évfordulójára*, (Hódmezővásárhely: Ótemplomi Református Egyházközség, 2017-2018) 178.

⁴⁶ BEREZ János, „Háromszáz éves gimnáziumunk fizikaszertárának első százhatvan éve”, *Évkönyv*, (2022): 108-125.

⁴⁷ KÁDÁRNÉ ZSOLDOS Edit, „A hódmezővásárhelyi Református Egyházi Gyűjtemény alapjai”, *Évkönyv*, (2022): 102-107.

⁴⁸ HÓDINÉ FÖLDESI Sára, „Az iskola az egyház veteményeskertje: Igazgatói beszámoló 2016-2022”, *Évkönyv*, (2022): 87-101.

⁴⁹ KOROM András, „Emeletet és teraszt is kapott a Bethlen úgynevezett új épülete”, *Hódpress*, 2022. szeptember 1., Hozzáférés 2023. május 29., <https://www.hodpress.hu/2022/09/01/emeletet-es-teraszt-is-kapott-a-bethlen-ugynevezett-uj-epulete/>

Őze Sándor

BETHLEN GÁBOR ALAKJA A 20. SZÁZADI HISTORIOGRÁFIÁBAN

Erdélyországi őszi rónaságon,
ütközetekben megfáradt hadak,
Fejedelem, ma néma hódolattal
színed előtt, imhol, megállanak.

A századok felhőiből tekints ránk,
dédelgető sugárral, mint a nap.
Tekintetedre hattyús lobogóink
mély bókolással földre hajlanak.

43 éve lesz, hogy a gimnázium épületében – a nagy fejedelem születésének 400. évfordulóján – felavattuk Bethlen Gábor szobrát, az ünnepi beszédet Pach Zsigmond Pál, a Magyar Tudományos Akadémia elnökhelyettese mondta. Én akkor itt a fentebb idézett verset szavaltam el Áprily Lajostól, a *Fejedelemhez* címmel. A gimnázium irodalmi színpada Blazovich László és Steiner Béla tanár urak rendezésében egy emlékműsort állítottak össze, az előadásban szereplő Szenci-zsoltárokat Imre Mihály válogatta, de szinte minden volt tanárom hite tudása és lelkesége benne volt ebben a műsorban és ebben az évben. Bennünket, diákokat pedig elkísért egy életen keresztül.

Törökkoros történészként azután többször találkoztam a fejedelem különböző történeti megítélésével, amelyek gyakran szöges ellentétben álltak az általam addig tanultakkal.

A 19-20. század fordulójára a protestáns közgondolkodásban Bethlen Gábor előkelő helyen állt. 1914-ben trónra lépésének emlékére Kolozsvárott rendeztek kiállítást. A kiállításról a Századok is megemlékezett.¹ Rugonfalvi Kis István 1923-ban jelentette meg *Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem* című könyvét.² A szerző a debreceni egyetem tanára volt.

„Bethlen céljának ő Magyarország egyesítését látta, így hozva létre egy független, nemzeti királyságot, ami (I. Jakab angol király levelére hivatkozva) a harmincéves háború hadviselő felei szempontjából sem lett volna mellékes, hiszen Bethlen győzelmével az Európa egyensúlyát veszélyeztető Habsburgokat szorította volna vissza. Rugonfalvi így egyenlőségjelet tesz a

¹ Bethlen-kiállítások Kolozsvárt. *Századok* 2 (1914) 156-157.

² RUGONFALVI KISS István: *Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem*. Budapest, 1923.

protestáns győzelem és a független, nemzeti királyság közé. A másik, általa Bethlennek tulajdonított nagy történelmi siker pedig Erdély belső helyzetének stabilizálása volt.”³

Rugonfalvi a harmincéves háborút úgy ábrázolja, mint a „katholikus ruhába bújt jezsuita reakció és a protestáns szabadelvűség” ütközetét.⁴ A jezsuiták nevelte Báthory Zsigmond fejedelemsége alatt a katolikus Habsburg erőfeszítések csődöt mondtak, nem sikerült a török kiűzése. Bethlen nem ezt az utat választotta. Rugonfalvi szerint tehát a fejedelem össze tudta hangolni a protestáns, az erdélyi és az összmagyar célokat.

Az első világháború után Erdély elvesztése olyan traumaként hatott, amelyből az Erdélyben maradt magyar értelmiség kiutat keresett. A nagyenyedi Bethlen-kollégium, képezte ekkor az erdélyi magyar protestáns elit javarészét. A kollégium alapításának 300. évfordulója 1922-ben a lehetséges alternatívák számbavételére adott alkalmat. Az intézmény egykori diákjai közül ekkor írja Áprily Lajos a fentebb idézett verset, amelyben, a kollégium végzett diákjainak szellemi seregszemléjéről beszél:

Nemcsak magunk vagyunk: ma felvonulnak
jeledre roppant szellem-ezredek.
Őrhegy tövétől messze Dardzsilingig
toborzó harsonáid zengenek.

És felvonul a versben, a magyarság rokonait kereső Kőrösi-Csoma Sándor, a matematikus, Bolyai János, aki a csillagokkal parolázik, a tanár Apáczai Csere János, és a magyar sorstragédiát előre sejtő költő, Ady Endre, hiszen Bethlen nemcsak saját korára volt hatással, de a halála óta eltelt három évszázad akkori erdélyi magyarjainak is olyan reményt és jövőképet adott, ami háromszáz év múltán is él.

Hét év múlva, 1929-ben jött el Bethlen halálának 300. évfordulója. Az *Ifjú Erdély* című lap egy egész számot szentelt ennek. A számban helyet kapott Reményik Sándor *Álorcás magyar* verse. Ekkorra íródik Móricz regénytrilógiájának első része is, a *Tündérkert*, amely a Báthory-Bethlen portré szembeállítására építi fel a regényt. Ma film készül a regényből.

Szintén az 1929-es évfordulóra jelent meg Szekfű Gyula Bethlen Gáborról szóló könyve is, amely egy negatív Bethlen képet nyújt számunkra⁵. Nem ez volt az első ilyen deheroizáló biográfia tőle. 1913-ban első művével, *A Száműzött Rákóczival* is botrányt akar kelteni deheroizálva II. Rákóczi Ferenc alakját.⁶ Az emigrációban élő fejedelem koldus udvarát mutatja be. Rákóczi emigrációs kényszerpályái, fel-fellobbanó politikai lázálmai elegendőek ahhoz, hogy Szekfű ügyes csúsztatásokkal, kiváló pamfletszerű stílussal elhitesse az olvasóval, a fejedelem egész életének tehetségtelenségét és kilátástalanságát. Visszavetítse, átvezesse azt egész Erdély újkori történelmére, mint értelmetlenre, politikailag megalapozatlanra, ahogy ő mondja” haszontalanra”.

³ VARGA Lujza, *A Bethlen Gábor Kép fejlődése a magyar történettudományi szakirodalomban és közgondolkodásban a 20. század közepén*. Szakdolgozat, a témát kitűzte: Óze Sándor 6.; A dolgozat továbbfejlesztett része megjelent: VARGA Lujza, *A Bethlen Gábor kép fejlődése az 1945 utáni történettudományi szakirodalomban és közgondolkodásban*. Egyháztörténeti Szemle, Évf. 12. szám 4 (2011)60-71.

⁴ RUGONFALVI, i. m. 33.

⁵ SZEKFŰ Gyula, *Bethlen Gábor*. Budapest. 1929.

⁶ SZEKFŰ Gyula, *A száműzött Rákóczi*. Budapest, 1913.

Élete végén azután Szekfű ugyanilyen könyvet ad ki hiteltelenítésként az emigráns öreg Kossuthról, de így van megírva a Bethlen könyv is. (A sors fintora, ha ezt a módszert akarnánk használni és vissza akarnánk vetíteni Szekfű egész pályájára, az 1945 utáni moszkvai nagyköveti poszt gyalázatát, amely a bécsi legitimista császári királyi levéltárosságtól a vérbeli konzervatív „*Három nemzedék*” című könyvén keresztül vezetett odáig, akkor ennek alapján egész munkásságát kihajíthatnánk.)

Szekfű későbbi műveiben hasonló színben tűnnek fel az önálló erdélyi politika irányítói: a ravaszt játszó, de naív Fráter György, a szláv jármon vezetett politikus Báthory István és a saját céljait sem ismerő kiszámíthatatlan, machiavellista figura Bethlen Gábor. Ő az igazi „bűnös” Szekfű koncepciója szerint, aki véglegesítette a szakadást, magyar és magyar között.

„Erdély élete nyugalmas tó tükre volt, melyet alig fodorítottak ártatlan szellők, mialatt Magyarországon a fejedelem hadai véres harcokat folytattak, Pozsony város minden borbélyüzlete tele volt sebesültekkel és haldoklókkal, s Észak és Nyugat Magyarország virágzó területei évenként újból és újból elpusztított harcszínterekké váltak, melyek utóbb éveken át éhhalállal küzdöttek.”⁷ – írja Szekfű.

Bethlen azonban álorcás volt. Legalább két diplomáciai vonalat futtatott egymás mellett, és szándékait nem ismerte senki. Szekfű keresztényietlennek, megbízhatatlannak mondja, mert miközben megkérte a császár lányának kezét, és ezzel együtt, egész Magyarország kormányzását is, amely egyesítési szándékát jelezte; ezzel egyidőben azonban tárgyalta a tatár kánnal, hogy országán átengedve, az utat lerövidítve tudjon betörni a Habsburg örökös tartományokba. Ezt neveznénk ma elismerően többszálú politikai vonalvezetésnek. A 30 éves háború időszakában, miközben a Német-római Császárság lakossága a becslések szerint 40 %-kal csökkent a zsoldosterror és a nyomában járó pestis miatt, ő protestáns szövetségesei katasztrofális vereségei után is meg tudta őrizni mindig hadseregét. Erdély földjére pedig nem tört be a háború.

Szekfű egy felesleges, történelmileg helytelen útnak tartotta az Erdélyi Fejedelemség 150 éves létét, amely a török elleni küzdelemben megosztotta a magyarság erőit, és délibábnak festette Bocskai, Bethlen és a Rákócziak elképzeléseit, mert ebből az irányból lehetetlen volt egyesíteni szerinte az országot. Ugyanakkor makacsul nem vett tudomást arról, hogy amennyiben nem jön létre az Erdélyi Fejedelemség, akkor ezt az országrészt is betagolják az oszmánok a török hódoltság területébe, lakosságát a birodalom egyéb részeiről betelepített népeséggel keverik. (Erdélynek ugyanis nem volt muszlim lakossága a török időkben.) Ha nincs a fejedelemség, akkor a terület törvényei megszűnnek kontinuusak lenni a középkori magyar királyság törvényeivel, nincs magyar kultúrája, (de félreértés ne essék, szász és román sincs). Nincs magyar nyelvű Biblia (még a Káldy-féle katolikus nyomtatását is Bethlen támogatta.⁸) Ez esetben nincs magyar teológiai és jogi nyelv (országgyűlések ugyanis magyarul folynak) de nincs tudományos nyelv sem.⁹ (Gondoljunk csak az Apáczai-féle enciklopédiára.) Nincs

⁷ SZEKFŰ, *Bethlen Gábor* i.m. 190.

⁸ BITSKEY István, *Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia*. Századok 115 4. (1981) 737-43.; HARGITTAY Emil: „... AZ ÁRTATLANSÁG MÉG AZ ELLENSÉGET IS GYAKORTA KEGYESSÉGRE INDITTYA”. *Még egyszer a Káldi-biblia támogatásáról*. ItK, 117, (2013) 82-87.

⁹ TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi korában*. Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1978.

nyugaton iskolázott értelmiség, aki első kézből kapja a világ akkori modernitását, a toleráns valláspolitikát folytán minden irányból.¹⁰

Amennyiben Erdély lakossága, ahogy Szekfű elvárta volna, szembeszáll a világ talán ekkor legerősebb hatalmával, az Oszmán Birodalommal, mint azt tette többször is, akkor kipusztul. A német-római császárok képtelenek voltak megvédeni ezt a távoleső területet. A török megszállás hat generációnyi ideig tartott. (Bethlen dédapja még láthatta a Mohács előtti Jagelló Budát. A dédunokának már más út jutott.) Szekfű nem ismeri el, hogy a török vazallus fejedelemségnek mondott Erdély, pénzügyi, külpolitikai és belső gazdasági mozgástere nagyobb volt, mint a királyi Magyarorszáé. Pedig ott már apja életében megválasztották a következő Habsburg uralkodót, és egyetlen magyar nem volt tagja soha a központi bécsi vagy prágai irányító testületeknek és tanácsoknak. A „Habsburgi Magyarország”- ahogy Szekfű nevezi – 1606-ig Erdély adójának 3-szorosát fizette a szultánnak ajándék gyanánt, amelyet a törökök szintén vazallusi adónak könyveltek el.

A katolikus, legitimista Szekfű számára tehát a törökkor egy erdélyi, és egy „habsburgi” nemzetszakadást hozott, ahol a törökbarát, protestáns keleti magyar út a tévedést jelentette, – a megváltást a 17. század végi, Habsburgok által vezetett, keresztény európai felszabadító háború hozta, amely után az ország visszatérhetett a nyugati kultúra kebelére. Bethlen könyvében már így ír:

„Korábban, Bethlen uralkodása előtt még voltak némi kilátásai a nyugati magyarságtól kiinduló egységesítő mozgalomnak: hiszen Bocskai rövid függetlenségét még epizódnak lehetett tartani, mely után talán újból sikerülni fog egyesíteni a kettészakadt területet, – most azonban, miután Bethlen annyi sikerrel mutatta be az ő új Erdélyének életerejét, és békekötésében oly súlyosan megcsonkítja a nyugati királyságot, ez utóbbinak végképp le kellett mondania a szintézis újabb kísérletéről. Esterházy és Pázmány, bármily expeditív is észjárásuk, többé nem próbálják meg Erdély visszacsatolását, leszámolnak a protestáns erdélyi szuverenitással, mely legfőlegbb külsőleg rendelhető a szent korona alá, mellyel ellentétben fejlődött ki. Viszont Erdély sem elég erős arra, hogy az erők egybefogását, a nemzeti szintézist Keletről próbálna meg, - erre való teljes alkalmatlanságát leginkább az dokumentálja, hogy úgy Bethlen, mint utóda, I. Rákóczi György csak újabb magyar területek leszakításához tudnak nekilendülni, az egész: sok nekik, nem tudnának mit csinálni vele. Egyedül Bethlennek fantáziája, valóságos erő híján, próbálja meg egész Magyarországot valamiféle viszonyban hozzákapcsolni a protestáns erdélyi szuverenitáshoz. A nemzeti egység mintha visszavonhatatlanul elveszett volna, szintézis a két, egymás ellen fordult törekvés között hosszú időre most válik először lehetetlenné.”¹¹

Szekfű történeti ívének végpontja az emocionálisan saját korában leginkább mozgósítható eseményre támaszkodik, a trianoni békediktátumra. Bécs később azért lesz bizalmatlan a magyarokkal szemben és nem engedi a török kiűzése után az ország integritását teljesen helyreállítani, mert a folyamatos rebellis magatartás az Erdélyi Fejedelemség háttértámogatásával bizalmatlanná teszi a magyar nemességgel szemben a nagyhatalmat.

¹⁰ R. VÁRKONYI Ágnes: *Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon*. In: Századok (1972) 609-646.

¹¹ VARGA, 6.

A könyv nagy felháborodást keltett, főként protestáns körökben. Rugonfalvi és közte kemény vitára került sor.¹² Szekfű *Kritika és terror* című válaszában, terrornak mondja a protestánsok műve elleni támadását. Ellenfelei műveit pamfletnek minősíti, a tudomány szabadságára hivatkozik.¹³ Valójában azonban ő terrorizál hatásosan.

Még az óvatos Móricz is visszavonulót fúj. Így ír ekkor:

„Diákkoromból, Debrecenből, úgy hoztam magammal Bethlen alakját, ahogy református papjaink prédikálták őt iskolai ünnepélyeken: a kikristályosodott hazafiság, vallásosság, eszmei harcoknak absztrakt hőseképpen. Bálvány ember volt, aki úgy tűnt fel, mint a bronzból öntött s megtüzesített bálványszobrok, amelyeket csak imádni lehet, megérinteni nem. Zsolozsmák hangoztak felé, s féltő áhitattal borultak le előtte a kálomista professzorok, papok és tudósok, de soha semmi közelebbit nem tudtak róla mondani. Lassan foszforeszkáló tűneménnyé lett, amely elvesztette emberi tartalmát.”¹⁴

Az Erdély-koncepcióról heves vitát folytatott később még Szekfű Domanovszki Sándorral¹⁵, illetve Mályusz Elemérrel is.¹⁶ 1940-ben Németh László ír szemléletével szembeni vitairatot, ő is a Trianon utáni Erdély szellemi kifosztásával vádolja.

„Trianon utáni történetírásunk talán legmegdöbbentőbb teljesítménye, amit Erdély kiürítésének neveztem el. Az erdélyi magyarság alól akkor húzza ki a múltat, amikor annak nincs máshon a lábát megvetnie. A magyarság egyik ága értéke, talán a legkülönb, amely a magyar államiság hosszú szünetében is megragyogtathatta a magyar államszervező erőt, s a 18. századi elnyomás alatt a kisebbségi szívósságnak gyönyörű példáit teremte, most, hogy száz év centralizációtól készületlen megint kisebbségi sorba jut, nemhogy mitől kapná mintegy felszerelésül a múltjában rejlő tanulságot és programot, hanem fordítva egész tudományunk az ő önérzete ellen értékeliük újjá: elődeit törökös kismagyarságban a maga lélekadó történeti rögtönzéseit pedig történetietlen, szakadár tranzszilvanizmusban marasztalván el. Mással, mint történészeink s első helyen Szekfű Erdély-iszonyával alig magyarázható.”¹⁷

Németh számára a nívós túlélés modellje volt Erdély. Az önszerveződő, értékeit védő, templomába visszahúzódó, sok kis saját hagyományú, kultúrájú privilégiumi csoport Magyarországot jelentette számára Bethlen Erdélye, amely megállt a saját lábán A centralizáció szerinte elpuhít, feleslegessé tesz, megöl. Könyvét, - ahogyan Grezsa Ferenc írta - ekkor is pamfletnek minősítette a kritika.¹⁸

Az 1950-es évek hangadó történelmi munkája Mód Aladár, *400 év. küzdelem az önálló Magyarorszáért* című könyve.¹⁹ A munka lényegében a második világháború alatt 1943-ban a kommunista, népfrontos összefogáshoz szeretett volna minél szélesebb alapokat teremteni, és történelmi emlékezetébe így kerültek, mint „német gyarmatosító harcok” a középpontba

¹² RUGONFALVI KISS István, *Szekfű Gyula: Bethlen Gábor*. Protestáns Szemle 38 (1929) 123-132.

¹³ SZEKFŰ Gyula, *Kritika és terror*. Magyar Kultúra 16 (1929) 251-256., 300-305.; ldézi VARGA, 22.

¹⁴ MÓRICZ Zsigmond, *Bethlen Gábor*, Nyugat 22 (1929) 381-384.

¹⁵ DOMANOVSKY Sándor, *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet IV–V. kötet*. 16-17. század. Századok, 63-64. (1929-1930) 881-903.

¹⁶ ERŐS Vilmos, *A Szekfű-Mályusz vita*, Debrecen 2000.

¹⁷ NÉMETH László, *Szekfű Gyula*, Bp., 1940. 74.

¹⁸ GREZSA Ferenc, *Németh László Szekfű könyve*. Tiszatáj (1983) 37, 5, 71-81.

¹⁹ MÓD Aladár, *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Bp., 1943. (1945.)

a Bécs ellenes rendi mozgalmak. Mivel a Habsburg ház pályafutása lényegében a mohácsi csatával kezdődött Magyarországon az egész újkori történelmet átfogta szereplésük. Mód ugyan tévesen egyenlőséjelet tett a Habsburgok és minden Kelet-Európába irányuló német expanzív törekvés közé, de a német gyarmatosítás elleni küzdelemben beleillettek Bethlen Erdélyének Habsburgellenes hadjáratai, (bár paraszti származásuk miatt jobban kedvelte Bocskai hajdút). A kor Bethlen-könyve Wittman Tibor tollából is ezt az irányvonalat követte.²⁰ A Kádár-konszolidáció megindulásával Molnár Erik száll szembe ezzel a megközelítéssel. Hamis tudatnak bélyegezve minden olyan ideológiai kísérelvést, amely a nemzettudati összetartó erőt jelenthette volna szembenálló osztályok: jobbágyok és nemesek között. Példa gyanánt éppen az erdélyi Habsburg ellenes küzdelmeket vette elő és rendeztek erről hosszantartó vitát a Történettudományi Intézetben. Molnár kétélű szablya használható volt a népi írók függetlenségi szemlélete ellen is. Illetve hamis tudatnak bélyegezte az 50-es évek emlékezet- és kultúrpolitikájának nemzeti színeit, mondván, hogy Magyarországon még a 17. században nem születhetett meg az egységes magyar nemzet gondolata, ha erre a fejlettebb Franciaországban sem volt akkor még esély. Mindezt a nemesség csak az alávetett osztályok megtévesztésére találta ki, ahogyan 1956-ban ezzel tévesztették meg a munkásságot is. Magyar nemzet pedig majd csak a szocialista hazafiság segítségével fog létrejönni. Az ideológia azután használható volt a határon túli magyar kérdés elutasítására is. Keressék ők is a kialakuló nemzeti egységet saját országukban, így Erdély magyarsága a románokkal. A Habsburg centralizációs politika Molnár szerint történelmileg haladó volt, mert a burzsoáziát erősítette, addig a nemesi rendek mozgalma a feudalizmus konzerválásához vezetett. A bécsi abszolutizmus a térség, így Magyarország fejlődésének elősegítője lett, míg Bocskai, majd Bethlen harcai a feudális pozíciókat erősítették. Ez a deheroizációs szemlélet azután történész körökben majd a rendszerváltásig fennállt.²¹

1980-ban következett el Bethlen születésének 400. évfordulója, ekkor, de még a következő években is ismét munkák sora jelent meg személyével kapcsolatban. Az évfordulóra jött ki a Debreceni Református Kollégium tanárának, Barcza Józsefnek *Bethlen Gábor a református fejedelem* című könyve.²² Bethlen Gábor itt egy hivatástudó toleráns uralkodó, aki minden tétivel Isten és hazája érdekeit szolgálta.

Az 1980-as évfordulóba belejátszott már az egyre feszültebbé váló magyar-román viszony is. A Kádár-Ceausescu találkozók megalázó sikertelensége egy más, keményedő irányvonal kialakítására készítette a bomladozó későkommunista rendszert. Ezért kapott zöld jelzést az ez évi nagyobb hangsúllyal megrendezett Bethlen évforduló. Itt újra egy pozitívabb Bethlen képet alakítanak. 1981-ben a Századok közölt több Bethlennel foglalkozó tanulmányt, amelyek az 1980. október 8-9 között Debrecenben magtartott Bethlennel foglalkozó nemzetközi tudományos konferencián hangzottak el. A konferencián részt vett az MTA Történettudományi Intézete, a Hadtörténelmi Intézet, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem, a Magyar Történelmi Társulat és a Bethlen Gábor Emlékbizottság is.

Pach Zsigmond Pál mondta a megnyitó beszédet, amelyben arra hívja fel a figyelmet, hogy „annak ellenére, hogy az évfordulókon az emberek hajlamosak a végletekig idealizálni

²⁰ WITTMAN Tibor, *Bethlen Gábor*. Bp. 1952.

²¹ ŐZE Sándor, A *Molnár Erik-vita és a „Mohács-szindróma*. In: *Variációk. Tanulmányok M. Kiss Sándor 60. születésnapjára*. (szerk.) ÖTVÖS István. Piliscsaba, 2004:165–232.; Összefoglalóan: ŐZE Sándor, *Historiográfia és Nemzettudat*. Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, Bp., 2009.

²² BARCZA József, *Bethlen Gábor a református fejedelem*. A magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya. Bp., 1980.

valakit, Bethlen esetében erre semmi szükség, hiszen éppen ezek kirekesztésével ismerszik meg Bethlen történelmi személyisége: olyannak, aki szervesen beleépült-beleilleszkedett korába – olyannak, aki messze kimagaslott korából.²³ Szerinte „Bethlen olyan állammá alakította Erdélyt, amely képes gyors döntéseket hozni, azokat hatékonyan végrehajtani, és így bekapcsolódni az európai játszmákba, miközben gazdasági és kulturális téren is sikerült fejlesztenie a területet.”²⁴ Zárójelben kell megjegyeznünk, hogy Pach a Molnár Erik vita másodhegedűseként húsz éve egyáltalán nem ezen az állásponton volt, (Molnár utóda lett a Történettudományi Intézet igazgatói székében.) A konferencián értékes tanulmányt jelentet meg Benda Kálmán, Bitskey István, Péter Katalin, Zimányi Vera, Trócsányi Zsolt.²⁵

Könyvek jelentek meg ez évben a fejedelemmel kapcsolatban: ilyen volt a Makkai László válogatásában az erdélyi történetíróktól összeállított *Bethlen Gábor krónikásai* című kötet. Megjelent továbbá Nagy László „*Sok dolgot próbála Bethlen Gábor*”²⁶ című munkája, amely szintén 1981-ben látott napvilágot. (Ő már előzőekben is foglalkozott a fejedelemmel, monográfiát jelentetve meg róla. Akkor pozitív képet festett róla.²⁷) Nagy a Bethlen alatt erdélyi főnemesek ellen folytatott boszorkánypereket vizsgálta, közben azt állította, hogy ezek koncepciók voltak (már Szilágyi Sándor is úgy vélte a 19. században). A könyv kapcsán Péter Katalin, Benda Kálmán és többen is bírálatot fogalmaznak meg. Nagy László machiavellista Bethlen portréjával ellentétben Vita Zsigmond, a nagyenyedi kollégium tudós tanáránál az eszményített kép vázolódik fel újra.²⁸

1986-ban készült Vitézy László *Érzékeny búcsú a fejedelemtől* című filmje is, a forgatókönyvet Hankiss Ágnes írta. A film Krauss György *Erdélyi krónikája* alapján íródott, a történettudomány akkori szakirodalmi bázisára épült.

Csetri Elek 1992-ben adott ki Bukarestben egy Bethlen Gábor életrajzot.²⁹

A 17. századi Erdéllyel kapcsolatban R. Várkonyi Ágnes folytat kutatásokat a 20. század második felében, bár ő csak érintőlegesen fordított figyelmet a nagy fejedelemre, inkább a Rákócziak korával, és a fejedelemség végóráival foglalkozott. A fejedelemséget olyan európai államnak festette le és uralkodóját, Bethlent is munkáiban, amely be tudott illeszkedni a történelem nemzetközi diplomáciai hálózatainak és kulturális áramlatainak fősodrába³⁰. Kutatóműhelye iskolát ígért akkor.

Ő szerkesztette, és Makkai László írta a Bethlen-fejezetet az 1985-ben megjelenő tíz kötetes *Magyarország története* sorozatban, amely, mint a kézikönyvek szoktak lenni, kiegyensúlyozott, ahogyan az 1988-ban megjelenő háromkötetes *Erdély történetének* Bethlen fejezete is Péter Katalin tollából.³¹

A rendszerváltás és az Európai Unióhoz való csatlakozás ismét új Bethlen- kép változást hozott. – „Megyünk Európába” - hallottuk akkoriban sok helyről. A magyarság könyvét be-

²³ PACH Zsigmond Pál, *Bethlen Gáborról születésének 400. évfordulóján*. Századok 115 (1981) 4. sz. 659–663.

²⁴ u.o.

²⁵ BENDA Kálmán, *Diplomáciai szervezet és diplomaták. Erdélyben Bethlen Gábor korában*. Századok, 115. évf. 4.sz. (1981) 725–730.; BITSKEY István, *Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia*. Századok 115 (1981) 4. sz. 737–43.; TRÓCSÁNYI Zsolt, *Bethlen Gábor hivatalsszervezete*. Századok 115 (1981) 4.sz. 698–702. o.

²⁶ NAGY László, „...*Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...*” Zrínyi Katonai Könyvkiadó, Bp. 1981.

²⁷ NAGY László, *Bethlen Gábor a független Magyarorszáért*. Zrínyi Katonai Könyvkiadó, Bp. 1969.

²⁸ VITA Zsigmond, *Művelődés és népszolgálat*. Bukarest, 1983.

²⁹ CSETRI Elek, *Bethlen Gábor életútja*. Bukarest, 1992.

³⁰ *Magyarország története*. (főszerk.) PACH Zsigmond Pál, 3/1. köt. 1526–1686. (szerk.) R. VÁRKONYI Ágnes, Akadémiai Kiadó, Budapest 1985. 777–865

³¹ *Erdély története*. (Főszerk.) KÖPECZI Béla, Akadémiai kiadó, Budapest, 1988. 2. köt. 633–687.

kötötték, nincs mitől félnünk – mondta Kosáry Domonkos, az MTA elnöke. A történeti emlékezet is és a Habsburgok államához való viszony is ehhez igazodott. Egyfajta „elő Európai Uniót” láttak ebben a perszónalunióként működő 16-17. századi államkonglomerátumban. Vele szemben a kis Erdély csak provinciális országnak látszott ebből a perspektívából, amely az Oszmán Birodalom vazallusaként, a Balkán és egy ázsiai centrum felé gravitál. Különben is nagyhatalmi nyomásra a szomszéd országokkal ismét a trianoni szerződés határait elismerő alapszerződéseket kellett kötni, bízva abban, hogy az egységes unióban nem lesznek kisebb-ségi problémák.

Ebben a helyzetben született meg az úgynevezett új akadémiai kézikönyv a korszakról.³² Pálffy Géza írta a 16-17. századi részt, fejezeteiből Szekfű Bethlen-könyve néz vissza. A saját célját hajtó, és nem az országegyesítésben munkálkodó uralkodót látja Bethlen Gáborban. Szerinte az Európában maradás ára a királyi Magyarország szuverenitásából való részleges lemondás volt. Ugyanezt a megértést Bethlen államának nem adja meg.

„Bethlen Magyar nemzeti királyságban, nemzeti függetlenségi mozgalomban vagy egységes magyar államban - mint ezzel őt az utókor történetírása felruházta azonban nem gondolkozott³³.” – írja. „Így gyorsan kihasználva az Európát lángba borító nagy fegyveres konfliktust, a Habsburg Monarchia védőbástyáját, a Magyar Királyságot a háború egyik legváltáságosabb pillanatában támadta meg.”³⁴

Míg Bethlent és Erdély magyar elitjét, csak saját érdekei vezérelték, addig Pálffy szerint a Habsburgok az összmagyarság érdekei szerint cselekedtek. Ennek azután, az lett a következménye, Bécs nem bízott többé a magyarokban.³⁵ Pálffy végül levonja a következtetést:

„[...] hosszú távon mind a Magyar Királyság, mind Erdély fejlődésének sokkal inkább használt volna a 17. században az állandó és csendes békeesség, mint a fejedelemség önálló életre kelése, mely végül negyvenesztendőnyi aranykor után saját pusztulását is hozta.”³⁶

Bocskai és Bethlen államáról 2009 –ben többfordulós vitát is folytattam Pálffy Gézával, az én írásom is pamfletnek lett minősítve.³⁷

2013 újabb ünneplést hozott, ekkor volt Bethlen trónra lépésének 400. évfordulója. A Magyar Nemzeti Múzeum színvonalas Kiállítást rendezett Kiss Erika - Oborni Teréz - Horn

³² *Magyarország története*. Főszerk. ROMSICS Ignác, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.

³³ U.o. 420

³⁴ U.o. 420

³⁵ „A fejedelem uralkodása alatt Erdély virágzott, a királyság sorozatos hadjárásainak volt kitéve, a vele időlegesen szövetkező magyar politikai elit pedig - az említett befolyásos nagyurak időleges átpártolása miatt - Bécsben egyre inkább „rebellis nációvá” vált. u.o. 421

³⁶ U.o. 421

³⁷ ERŐS Vilmos, „A második Száműzött Rákóczi vita” *”Szekfű Gyula „Bethlen Gábor” című művének fogadtatása az 1920-as 30-as évek fordulóján*. In, *Bethlen Gábor képmása*. Szerk. PAPP Klára és BALOGH Judit: 2013. 25-42. 103. lábjegyzet. Stílusomat pamfletszerűnek és útszélinek mondja. Nem értem, miért nem lehet harminc évvel a kommunizmus bukása után megmosolyogni a korszak kötelezően agresszív terminológiáját, ha nem ezt tennénk, hanem a rendszer belső sajátosságai szerinti kártevékenyeit és generációk tönkretett életét vennénk számba, akkor inkább sírnunk kellene. Könyvemben olyan történeti elemeket, konstrukciókat vizsgáltam, amelyek sokszor más előjellel is, de visszatérő motívumok voltak. (A különböző korok politikai gondolkodása, ideológiai beállítottsága szerint formálódott az elmélet.) Tehát bárhogyan nem is akarja érteni, vagy szándékozik félreérteni Erős Vilmos, engem itt kifejezetten a történetírásba beszívárgott ideológia érdekelt. Egyebekben nem tudom hol nevezett engem Pálffy Géza „áltörténésznek”, ahogyan ő itt állítja a vitánkról.”

Ildikó és Szvitek Róbert munkájaként. *Bethlen Gábor és Európa* címmel diplomáciatörténeti munka jelent meg az ELTE R. Várkonyi Ágnes vezette OTKA kutatócsoportja által.³⁸ Az évforduló felszínre hozta azokat a kutatásokat, amelyek az elmúlt negyedszázadban folytak és egy nagyon színes képet adtak Bethlen Erdélyéről. A külkapcsolatok mellett jog és kormányzat-történeti kutatások folytak, valamint Erdély három nemzetének társadalomtörténeti bemutatása.

A társtudományok résztvevői is sokat adtak a Bethlen –kép alakításához. Ilyenek voltak a turkológia részéről: Papp Sándor turkológiai kutatásai, például Bethlen trónra kerülésének körülményeiről. Művészettörténészként Kiss Erika, Kovács András, Emődi Tamás, Lupescu Radu, Lupescu Makó Mária írásai járultak hozzá a kutatáshoz. Az irodalomtörténészek közül is többen léptek elő Bethlenhez és Erdély felekezeteihez kapcsolódó tanulmánnyal. Bitskey István, Hargittay Emil, Gábor Csilla, Balázs Mihály, Imre Mihály, Molnár Dávid, stb. járultak hozzá új adatokkal az utóbbi években a gazdagításhoz.

A Babeş–Bolyai Tudományegyetem, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az ELTE, a Debreceni Egyetem és az MTA Történettudományi Intézete nemzetközi konferenciát szervezett *Bethlen Gábor és Európa* címmel. A kolozsvári konferencia előadásai: Bethlen Gábor udvaráról, emlékezetéről, adminisztrációjáról, külpolitikájáról és gazdaságpolitikájáról is hallhatnak a résztvevők. A több mint 70 előadó többek között Párizs, Milánó, Tübingen, Oldenburg, Budapest, Pozsony, Eperjes, Kaiserslautern, Debrecen, Szeged, Eger, Miskolc, Bukarest, Szeben, Gyulafehérvár és Kisinyov egyetemeiről és kutatóintézeteiből érkeztek. Az erdélyi tudományosság mellett itt jelentkezett utoljára R. Várkonyi Ágnes is. A három napos konferencia sokban gazdagította az eddigi eredményeket, főként a diplomácia- a művelődés-, művészettörténet vonatkozásában hozott újdonságot.³⁹ A résztvevők közül 59-en küldték el tanulmányukat a következő évben megjelentetett konferencia-kiadványba.⁴⁰

Az utóbbi időben Oborni Teréz kutatásai gazdagították a képet, *Erdély aranykora. Fejedelmek tündérketje* címmel adott ki 2021-ben összefoglaló munkát.⁴¹ Oborni Teréz hosszú ideje foglalkozik Erdély történetével és könyvek sorát adta ki az Erdélyi Fejedelemség történetét bemutató kutatásaiból. Könyvében Bethlen Gábor uralkodását jelöli a kis ország csúcsteljesítményének, azzal, hogy a fejedelem be tudta illeszteni az erdélyi fejedelemséget a protestáns szövetségi rendszerbe és ezzel az európai vérkeringésbe csatolta vissza.

³⁸ *Bethlen Gábor és Európa* (szerk. KÁRMÁN Gábor és Kees TESZELSZKY, ELTE, Budapest, 2013)

³⁹ Adrian Andrei, Andea Susana, Ardelean Livia, Almási Gábor, Balogh Judit, Barbu Violetta, B. Garda Dezső, Bogdándi Zsolt, Borbély Zoltán, Búza János, Czirák Zsuzsa, Coltofean Laura, Constantinov Valentin, Dáné Veronika, Diaconescu Marius, Di Francesco Amadeo, Egyed Ákos, Edroiu Nicolae, Gálfi Emőke, G. Etényi Nóra, Gebey Sándor, Grancea, Mihaela, Gündisch Konrad, Hámori-Nagy Zsuzsa, Harai Dénes, Hargittay Emil, Horn Ildikó, Horváth Attila, Horváth Zita, Costea Jonut, Jeney Tóth Annamária, Kármán Gábor, Kees Teszelszky, Kenyeres István, Képes György, Kiss Erika, Kisteleki Károly, Király Péter, Köllő Zsófia, Kónya Péter, Kovács András, Kovács Katalin, Kovács Sándor, Kurucz György, László Anikó, Lengyel Tünde, Lönhart Tamás, Lupescu Makó Mária, Mátyás-Rausch Petra, Mikó Árpád, Molnár Dávid, Nagy Gábor, Niedermaier Paul, Nitu Florentina, Oborni Terézia, Pakucs Mária, P. Szabó Béla, Papp Kinga, Papp Klára, Nicolae Pop, Pop Joan-Ariel, R. Várkonyi Ágnes, Rácz Lajos, Rusu Adrian, Rűsz-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor, Papp Sándor, Ósz Sándor Előd, Salagean Tudor, Simon Zsolt, Sófalvi András, Szabó András Péter, Tömösvári Emese, Túri Pál, J. Újváry Zsuzsa, Várkonyi Gábor, Zarnóczki Áron

⁴⁰ PAPP Sándor: *Bethlen Gábor hatalomra kerülése történetéhez*, In: Szerk. DÁNÉ Veronka, Szerk. HORN Ildikó, Szerk. LUPESCU MAKÓ Mária, Szerk. OBORNI Teréz, Szerk. RÜSZ-FOGARASI Enikő, Szerk. SIPOS Gábor *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME), 2014. pp.36–47.

⁴¹ OBORNI Teréz: *Erdély aranykora. Fejedelmek tündérketje*, Rubicon Intézet nonprofit Kft, Budapest, 2021

Az elmúlt évben a Nagyenyeri Református Kollégiumban egyháztörténeti konferenciát rendeztek: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról a Collegium Academicum alapításának 400. évfordulójára. Várjuk a konferencia megjelenő anyagát.

Munkámban igyekeztem bemutatni a 20. század Bethlen-historiográfiájának legfőbb vonalait. A Rugonfalvy és Szekfű monográfiáitól induló más-más politikai helyzetekben megnyilvánuló szándékok és célok irányították. Válaszokat kerestek, nemzeti magatartásmintákat a múltból, mert két különböző nemzettudati modell kapcsolódott ide: az önszerveződő - függetlenségi, valamint a birodalmi - internacionalista (ma ez utóbbit eurokonformnak neveznénk).

Mi azonban a nagy fejedelemtől elnevezett iskolánkat ünnepeljük ma. Ahogyan az Áprily vers szakasza is írta a Bethlen kollégium 300. évfordulójára született versében, seregszemlére jöttünk.

Ma mind, akiknek múltban és jelenben
Te adtál messzehordó szárnyakat,
fészekbe visszavágyó szárnyalással
seregszemlére visszaszállanak.

Jöttünk, a századok folyamán valaha és ma is itt tanító és itt tanuló tanárok és diákok. Jöttünk mi is, az 1980-ban Bethlen-műsorban résztvevők, már ősz fejjel, egykori „bethlenesek”. Hoztuk életünket, amelynek során próbálunk visszaadni valamit abból, amit innen, a Bethlen Gáborról elnevezett iskolánktól kaptunk.

Dr. Sipka Rózsa és ifj. Dr. Sipka Sándor

ÍRÁS NÉMETH LÁSZLÓ KAPCSOLATÁRÓL A „SIPKA CSALÁDDAL”

Bevezetés

Ez a megemlékező írás első sorban Németh Lászlóról szól. Azt a meghitt kapcsolatot dokumentálja, amit az író kialakított és haláláig ápolt két hódmezővásárhelyi tanártársával, Dr. Sipka Sándorné Serfőző Rózsával és férjével, Dr. Sipka Sándorral. A közvetlen, „minden napos” találkozásokra, köztük a két református gimnázium, a „Leánygimnázium” és a Református Bethlen Gábor (Fiú) Gimnázium adott tanártársi alkalmat 1945 - 48 között, ami Németh László aktív tanári korszaka volt. Ezután már a „fordítói”, majd a kiteljesedett, hosszú „írói” időszakban ritkább személyes találkozások, majd főként folyamatos levélváltások jelentették a meghittségben nem csökkenő, esetenként a legmélyebb bizalmasságig hatoló megnyilvánulásokat közöttük. Sipka Sándor a közel 70 levélből 41 darabot őrizett meg az „utókor” számára, melyekben az író emléke „kifogástalan ragyogásban” maradhat fenn. A családi vagy írói társi szempontból esetlegesen bárkit bántóan őszinte leveleket megsemmisítette. Köztük a számunkra egyik legmeghatóbbat is. Ebben az agyvérzés után a kézírást újra tanuló és élő hitre jutó író ezt írta a talán utolsó levelében: „Mert mire másra emelhetnénk a poharunkat Karácsonykor, a „*misericordiára*”.

Németh László 1940 április 13-án, Móricz Zsigmond „adjutánsaként” látogatott először Vásárhelyre. Itt találkozott a „Tanyai Tanulók Otthona” kezdeményezéssel, ami a Bethlen Gábor Gimnáziumhoz kapcsoltnak létrejött „népi kollégium” volt a tehetséges, környékbeli, tanyasi gyermekek megsegítésére. Édesapánk fiatal, kollégiumi tanárként is segítette az 1939-től működő, nagyszerű, kis intézményt. Az itt látottak mélyen megérintették mindkét író. Németh Lászlót annyira, hogy felajánlotta a „Cseresnyés” drámája 1000 pengőnyi tiszteletdíját, továbbá vállalta, hogy havonta 50-100 pengő összeget küld folyamatosan. (Ezt tartotta is 1944 szeptemberéig). Ezután vette fel az Otthon, Édesapánk javaslatára, a „Cseresnyés Kollégium” nevet. Majd 1948-ban, a két éves szovjet fogsága után, a népi kollégiumok bezárásáig, ő volt az utolsó igazgatója is az intézménynek.

Németh László 1945 szeptemberétől 1948-ig tanított a Leánygimnáziumban, végezte az egyedülálló pedagógia kísérleteit. Itt volt kollégája Édesanyánknak, aki a „Drága jó Nyolcadik” osztályfőnöke is volt. A köztiszteletet kivívott tanár 1947-től kezdve már tartott órákat a Bethlen Gábor Gimnáziumban is, ahol 1947-től Édesapánk - a fogság után - újra tanár lett. A „fogság” ideje alatt különös kapcsolat fűzte össze az író és Szüleimet. Édesanyánk Szovjetunióba küldött leveleinek cirill betűs címzéseit Németh László végezte. Ő már a háború előtt olvasott oroszul is.

Az orosz nyelv hozta igazán közel egymáshoz 1950-től Németh Lászlót és a Szüleimet. Ennek érzékeltetésére idézzük az önéletrajzi írást a „Homályból homályba” című műből, ami- ben benne van a két nyelvész- társ jellemzése és kapcsolatuk mélysége. A szöveg értelmezés- hez be kell mutatni még az említett negyedik személyt, Lidia Pavlovnát, Szél Bálintnét, aki

Vinyicából származó ukrán asszony volt, és segített az írónak az egyik fordításakor az ukrán nyelvű részek megértésében.

Két levelet idézünk még teljes terjedelemben. Az egyik a „Kossuth-Díj levél.” Ebben Édesanyánknak címezve ismerteti a döntését arról, hogy a díjhoz kapott 50 ezer Ft összeget a Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárának fejlesztésére ajánlja fel. Tudni kell, hogy a díjat nem az író vette át, hanem a neje, Ella néni. Németh László 1957 március 15-én nem fogott kezét a Kádár kormány képviselőivel...

A második levél címzettje Édesapánk. Az író ragaszkodott ahhoz, hogy évente legalább egyszer kapjon részletes beszámolót a családjuk sorsának alakulásáról. Ebben a levélben elismerően értékeli azt a hatalmas nyelvészeti munkát, amiben Édesapánk az *Irgalom* c. regény szövegében több ezer minta alapján vizsgálta és értelmezte az „idéző” mondatokat. Ezeknek kimagasló mestere volt Németh László. Az idéző mondatok több részből állnak. Fő részükben valaki valamit mond, majd folytatásként az író olyan toldalékot tesz ehhez, amivel, nagy tömörséggel jellemzi vagy a beszélőt, vagy a helyzetet. Például „Nem, minek zaklassuk a főorvos urat, tiltakozott a látogató, aki örült, hogy a szegyenén, amivel a látogatás járt, ezzel a kislánnyal átesett.” (Irodalom, 495. oldal, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. Budapest). Az igazsághoz tartozik, hogy az adatgyűjtésbe Apánknak elsődlegesen Sipka Rózsa, kisebb mértékben ifjabb Sipka Sándor segített a regény hangos felolvasásával. Ezért kerültünk említésre a levélben felejtethetetlenül szép formában.

Ezen túl Németh László nagy hatással volt a szüleink mellett a mi kettőnk egész életére is. Sipka Rózsa a szociológia szakon írt új megközelítésű értekezést „Németh László szerep változásai a pályakezdéstől a Tanú-korszak lezárásáig” címmel, melyben az „irodalmi mezőben” vizsgálta az író a működését és helyezkedését a különböző lehetőségek között. Ifjabb Sipka Sándor orvosi pályaválasztásában tagadhatatlanul szerepet játszott az író életminta adása. Felejtethetetlen emlék, hogy Németh László 1965-ben a Herder Díja után, őt is javasolta a listára, amiből az egy éves bécsi egyetemi ösztöndíjas kiválasztásra került. Bár egy fizikus kapta meg a lehetőséget, már a jelölés ténye is megtisztelő. Sipka Sándor orvosi kutatói élete során sem szakadt el az író szellemi hatásától. Nyolc kisebb tanulmánya jelent meg róla különböző irodalmi folyóiratokban.

Szüleink nagy jelentőségű tette volt még, hogy 1970-ben a Klauzál u. 30. alatti családi házukban bemutatták Németh Lászlónak – „Az írás ördöge” színdarab ősbemutatója előtt- a „két Ferit”, ahogyan az író kedvesen emlegette őket későbbi leveleiben: Grezsa Ferencet, a Bethlen akkori igazgatóját, és Földesi Ferencet, az őt követő utódot. Ez a találkozás indította el Grezsa Ferencet a „Németh László” kutatásban, ami neki szegedi egyetemi tanárságig ívelő pályáját jelentett. Földesi Ferenc pedig a „Németh László kultusz” megerősítője lett a gimnáziumban és a városban.

Zárásként megidézem Ella néni Édesapámnak mondott szavait: „Sándor, maga abba az öt emberbe tartozik, akit Laci bármikor, mindig örömmel fogad!”

Idézetek, dokumentumok

„A családi örökségünk”

Németh László írása a szüleinkről (Homályból homályba II. Magvető-Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1977, 154-155.)

„Az orosz nyelvtanulási láz hozta be aggregényi lakásomba a Sipka házaspárt is. Ők is azok közé a nyelvész tanárok közé tartoztak, akik a gyorsan változó politikai csillagállások jóvoltából annyiféle nyelvet tanítottak és tanultak meg, amennyire a szolid Ferenc József-i idők tanárai nem is gondoltak. Sándor, mint paraszt fiú nem is mert élő nyelvekre menni: magyar-latin szakos tanár volt, de kezdetben tanított görögöt. A németórák elszaporodásával németet is tanított, majd a fakultatív nyelvoktatás bevezetésével olaszt és angolt is. Most Mátyással s még néhány fogékony nyelvessel oroszra képezték át magukat. Rózsa szaktárgyain, a francián és németen kívül eddig talán csak latint tanított, most azonban ő is a francia kiejtésből kereste az orosz lágyítás felé a hidat. Én azt ajánlottam, olvassuk együtt a *Karenina Anná-t*; a kiadó ügyis azt kívánta, hogy a *Kolcsugin* második része előtt azt fordítsam; én a fordításra készülök az olvasással, ők meg az olvasásba jönnek bele, minden kínos szótározás nélkül. ... Két ilyen kitűnő nyelvessel pláne könnyen ment az új szavak régi emlékekre való visszavezetése, a tanulás csakugyan ráismerés volt inkább, nagy élvezet a tanításból kikopott tanárnak s a villámgyorsan haladó tanulóknak is.

De a két olvasótárs, mint ember is közel került hozzám. Ha természetek ellentéte s a törekvések hasonlósága a jó házasság feltétele, ennek a két embernek boldog, páros öregséget kell érnie. Mindketten „népi” származásúak voltak. Sándor vásárhelyi fiú, tagbaszakadt, zömök, még vérmes is, de csak a jóra; sokban apámra emlékeztetett, az a középiskolai tanártípus, mely a katedrán tudja igazán gyümölcsöztetni széles műveltségét, hiányzik belőle a fény, a szélhámosság, amivel az iskolán kívül remekelhetne, tanári szereplése azonban állandó remeklés. Apám nagyobb formátumú volt, ő ügyesebb, természetesebb, de mindenikük az igazi, nemzetfenntartó elem tagjai, amelynek száma fontosabb a nemzet jövőjére, mint az íróké, tudósoké. Ha nála azon csodálkoztam, hogy tudta ez a parasztfiú a paraszthuncutságot levette az úri huncutságtól magát megóvni, Rózsában az volt a meglepő, honnét vette a hajdani csendőrorrmester lánya pompás nyelv- és stílusérzékét. Anyja román származású volt. A színes ruhadarabokat, pirosítót is kedvelte, gyors mozgásával úgy toppant az ember elé, mint egy színes madár. Bája és műveltsége abban állt, hogy mindezt tudatosan s nőknél ritka öniróniával csinálta: amikor rosszat mondott, játszott a rossznyelvűt, amint tarka ruháit, fürge járását is mintha komikus szerep kedvéért öltötte volna fel. A két ember még a nyelvet is egészen másképp tanulta. Sándor minden szót beelmézt, minden szabályt pontosan bevágott, de nyelvében ott maradt a paraszti csodálkozás az idegen szavak fölött; Rózsa még alig tudott valamit, de már oroszul kotyogott, színésznői tehetségével az orosz szájartást is elleste, s éppoly élvezettel játszott a nyelvével, ajkával, ínyével, mint szaknyelvét, a játékra bő alkalmat nyújtó franciát.

Én akkor a társalgás kedvéért szereztem egy jénai kávégömböt. A fordítás-előlegek elég szépecskék voltak, de meg jól is esett megvonni magamtól valamit, csak hogy egy olyan illat felhőjébe burkoljam ezt a derék három embert, a messziről idevetődött orosz asszonyt, s a két

gyerekre, öreg szüleikre különórázó két fiatal tanárt, amire akkoriban a maguk jövedelméből nemigen telt nekik. Ha a „társaság” szót kimondja: a szó mélyén bizonyára más is egy kis kört lát, amelyben valaha jól érezte magát. Én a szó amulettjében minket négyünket látom, amint kávéfőzőm körül, régi emlékeink gőzében s új foglakozásaim előkészítésében ülünk a sűrűsödő tavaszi alkonyban.”

A Kossuth-Díj levél Édesanyáknak

„Amit itt írtam, nem titkos, de ki se dobolandó, lehetőleg a helyi újságba se kerüljön bele, nehogy tüntetés színe legyen,

Kedves Rózsa!

Ezt a levelet voltaképp a gimnázium igazgatójához kellett volna intéznem, de minthogy Magának tartozom épp levéllel, Magát kérem meg, hogy legyen heroldom és közvetítse üzenetemet.

Az újságból bizonyára értesült, hogy mint új Kossuth-díjas ötvenezer forinthez jutottam. Ennek az összegnek a hovafordítása elég nagy gondot okoz, hisz tudja, hogy az utolsó esztendőben több munkám jelent meg, a Galileit is adják, így a jövedelem már így is lelkiismereti nyomást okoz. Igényeimet ismeri, a betegség még igénytelenebbé tett; könyvgyűjtésbe fognom már nem érdemes, attól, hogy ingatlanom legyen, isten őrizz, a családnak pedig nincs hasznára, ha túl sok pénz jut a kezébe. Így hát azt gondoltam, hogy Kossuth-díjam egész összegét annak a városnak juttatom vissza, amely üldöztetésem idején szeretett, teljes oltalmat nyújtott, s amelyben az egyik jutalmazott művet nemcsak írtam, de merittem is; a voltaképp a másiknak az anyagához és eszméihez is ott jutottam.

De Vásárhelyen nekem csak a régi kollégiummal volt kapcsolat, az hívott tanárnak, amikor másutt nem adtak munkát, annak a diákjai vettek körül a sírig melegítő szeretettel. Úgy gondolom, hogy helyes hát, ha az összeget e régi iskola utódjának adom, amelyben még az én volt kollegáim tanítanak. Tulajdonképp a lánygimnázium volt működésem fő helye, de úgy tudom, annak a kedves épületében most egy más jellegű iskola működik, hajdani lánytanítványaim utódai reggelenként a kollégium felé sietnek. Maguk is ott működnek. De meg tán helyesebb is, ha az összeget, amely nem nagy, egy helyen használjuk fel – ha lesz valami áldása, abban esetleg a pedagógiám növendékei is részesülhetnek.

A pénz felhasználást végső soron a tanári kar belátására bízom – csak egyet kötök ki, hogy legalább 30-40 %-át az ifjúsági könyvtár gyarapítására kellene fordítani. Az utolsó években rengeteg kitűnő könyv jelent és jelenik meg; azt szeretném, ha a mostani vásárhelyi diákok, mint a régiek, dúskálkodhatnának bennük s egy nagy lélegzetet vehetnének egész életükre. Épp ezért kérem, hogy a bevásárlásokat a diákság igényeinek a figyelembe vételével az én Sándor barátom vezesse. Körtvélyessyvel régi kedves gondolatunk volt dolgozó asztalok felállítás a vegytan teremben, ahol én a tanári pályám legkedvesebb óráit tarthattam.

De attól félek, hogy ez sokkal nagyobb összeget kívánna s tán az adminisztratív keresztülvitele is nehézségekbe ütközne. Szó lehet természetesen szegény gyerekek segítéséről s kiváló teljesítmények jutalmazásáról is. A tanári kar, ha elfogadja az ajándékot, majd kisüti a legokosabbat.

A takarékkönyvet Basch Lóránt ügyvéd barátomnál helyezem el (Városmajor u 98.) s ott kellő igazolás mellett, az iskola megbízottja átveheti. Öt-hat napig még Pesten leszek, ha az alatt Sándor feljönne, fedezném az útiköltségét.

Hogy magamról is írjak, - az utolsó napok izgalmai erősen megviseltek, most már úgy látszik, lassan, de menthetetlenül csúszom lefelé s nem is nagyon igyekszem tartani magam.

Kézcsókkal, öleléssel: Németh László

1957. március 16.”

Németh László levele Édesapáknak az „idéző mondat” nyelvészeti cikke után

„Kedves Sándor!

Mindig ünnep a leveled, de most különösen, a mellékelt tanulmány jóvoltából. Csak elhültem, milyen irtózatoss munkát öltél a nyelvem mikroszkopikus elemzésébe. Amikor Mátyás írt róla, attól féltem, hogy valami filológiai pepecselés lesz. De meggyőzően sikerült, a felépítése is igen jó, s aki hajlandó elmélyedni benne, értheti, hogy valami lényegeshez vezet.

Kérdezed, hogy az idéző mondatoknak ez a sokfélesége szándékos „művesség” - e nálam. Nem; szándékos az, hogy a gondolatot, képet, amennyire lehet, mint egy sok karú polipot, minden ága-bogával kihúzza a hálóm – a fogalmazás hálója az agyamból. A másik, a sietség, az ökonómia, hogy ezt minél kevesebb mozdulattal hajtsam végre. Így vesznek fel aztán az idéző mondataim egész más spórolt mondatokat a hátukra. Én ezt sokszor hátránynak éreztem. Te most meggyőztél róla, hogy erény. Bár így győznének meg - hasonló jó barátok s irodalom értők- más rossz érzéseim felesleges voltáról is.

Nagyon örülök, hogy a Sipka család olyan mintaszerűen világít ebben a családot lejárató korban. Nagy erő ilyen közösség tagjának lenni, még kevésbé tökéletesnek is; ezt látom a mi fiataljainkon, akiket kenguru gyerekeknek kezdek hívni, úgy odaszoktak, visszajárnak az anyjuk erszényébe. Az, hogy a gyerekeitek a kedvetekért még engem is szívükbe fogadtak, szintén a szülői, családi élet kohézióját bizonyítja. Én is úgy gondolok rájuk, mint egy nagybácsi a vidéki családjára.

A néni halála nagy veszteség lehet; de szebb nekrológot aligha lehet elmondani egy másokért tevékenykedő emberről, mint amit a nyomában maradt nehézségekről írtál. Kérlek, Rózsának is add át őszinte részvéteimet. Az én egészségi állapotom elég gyenge; a vérnyomást sikerült a sötlet diétával elég jól visszaszorítani, de a hónapok óta tartó köhögés megvisel, a családot is nyugtalanítja, mit takarhat. Bár amióta nem vagyok író, nem tartom értéknek az egészségem. A kedvükért valószínűleg ráveszem magam a vizsgálatokra.

Mátyás Sándornak is írok hamarosan. Szeretettel ölel mindőtöket, Rózsának kézcsókkal:

Budapest, 1967. január 22-én

Németh László”

Ifj. Sipka Sándor írása, ami megjelent a Hítel folyóiratban (Hítel, 2004. XII. 104-112.)**Ifj. Sipka Sándor: Németh László utópiatriásza***Iskola Kakaskúton*

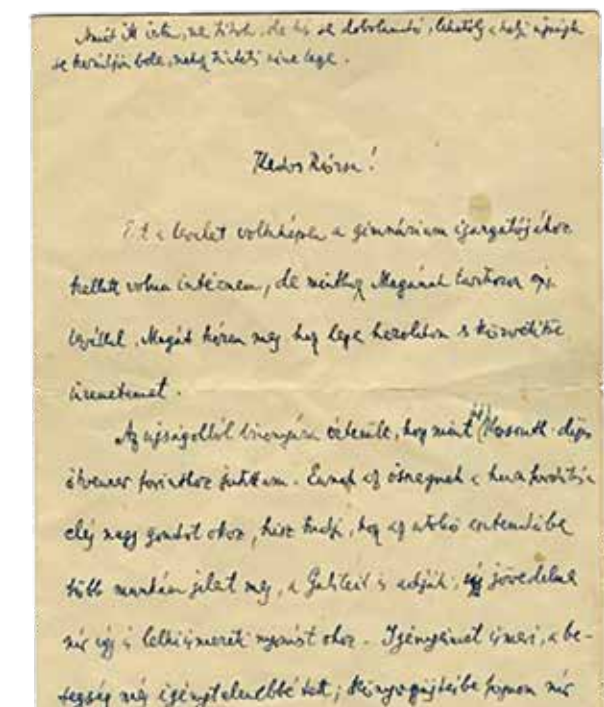
... „Az író műveltségének a személyiségét megformáló lényegét ismerhetjük meg ezekből a gondolatokból. Tanárként ezeket akarja átadni a tanítványoknak. A „felserkenő pedagógiai erosz” ő belőle ezeket hozza ki. Bár az író maga is szereplője a műnek, az igazi főszereplő Sellye, a tanár, akiben „a ránk nyíló, világos szem volt az (s valami, ami a külső mögül tör utat), ami az életkorát meghazudtoló fiatalosságot az arcára is rákényszerítette”. A fővárosi gimnáziumban helyét nem találó fiatalember a családi tanyát alakította át az egyetemes műveltséget oktató iskolateleppé, ahol minden helyiség az – istállótól a kerti üvegházakig – a művelődés, a tanítás céljára lett befogva. Ha van kép, aminek elképzelése az általam ismert magyar irodalomból belőlem a meghatódottsággal teli, legteljesebb szépségérzést és azonosulást váltja ki, akkor az az, miben Sellyét látom magam előtt a Vásárhely környéki tanya tanteremmé átalakított istállójában a falra rajzolt Magyarország térképe mellett, amint beszél a háború sújtott iskolásoknak.”

„Figyeltem az arcát, vet-e egy oldalpillantást felém, átszalad-e rajta, a gondolatok forrására mutatva, az a csalafinta mosolygást, amelyet annyira pedagógusnak éreztem; de nem, nemcsak hogy nem árult el semmi ilyet, de azt a benyomást keltette, hogy nem is tud róla. Ő, mint egy költő most csak a maga víziójáért küzdött, a titkos, meleg források útjáért, amelyek végül is fölfeszítik a befagyott század jégpáncélját, s teljesen mindegy volt neki, hogy a részleteket, melyekkel ezt a látomást diákjai fejébe kényszeríti, honnét vette, még az is, hogy azok önmagukban arányaikban szabatosak, történelmileg teljesen igazak-e, csak pedagógiai hasznosságukat nézte, s hogy **ezzel (mint ahogy tán már bennem is ez válogatta össze őket) valami döntőt mondhat el a magyar történelem apró körökben tovább vegetáló, a befagyást hősi szívek melegével föloldó jellegéről.**”

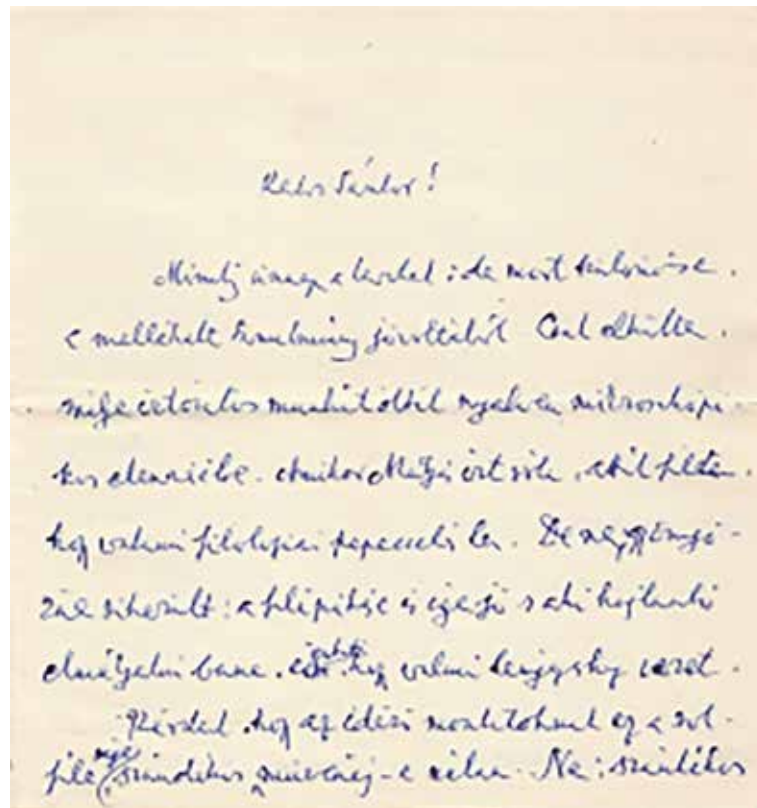
Záró megjegyzés: Ez a gondolat változatlanul érvényes a magyar szellemi életre mai is! Példa, Németh László életművének változatlan aktualitására.

Németh László (1966)

Dr. Sipka Sándorné
Serfőző Rózsa
(1963)Dr. Sipka Sándor
(1963)Dr. Sipka Rózsa
(2020)ifj. Dr. Sipka Sándor
(2020)

A Kossuth-Díj levél Édesanyáknak

Németh László levele Édesapáknak az „idéző mondat” nyelvészeti cikke után

A Kőfal és a Gimnázium

Imre László

A SZÁMŰZÖTTŐL AZ ÍRÓFEJEDELEMIG

– Németh László vásárhelyi tanárévei –

A kissé hangzatosra sikeredett cím – mint legtöbbször, úgy ezúttal is – lényegében leegyszerűsít. A valódi cím az lehetne, hogy 'Németh László vásárhelyi fél évtizede' (tehát 1945-től nagyjából '49-51-ig). Már is megjegyzendő, hogy a tartós vidékre kerülés egyáltalán nem szokatlan világirodalmi nagyságok esetén, hiszen a 19. században Lev Tolsztoj éppúgy vidékre „húzódott”, ahogy Goethe weimari lakhelye sem birodalmi székesfőváros, s a 20. század derekán élvonalbeli (részben Nobel-díjas) írók sem keresték a fővárosi életformát Solohovtól Dürrenmattig. A „száműzött” terminus viszonylag alátámasztható, s azt is nehéz volna tagadni, hogy nemcsak az olvasók és az íróársak, de a 60-as évek kultúrpolitikájának vezéralakja, Aczél György éppúgy kiemelt módon méltányolta Németh Lászlót, ahogy '56 novemberének is nem súlytalan előzménye Németh László *Galileijének* megjelenése a *Csillag* 1955. januári számában.

Sosem vált a szakirodalom központi súlyú témájává (pedig magam már jó harminc éve írtam róla) Németh Lászlónak az utóbb Nobel-díjra méltatott finn írónak, Sillanpää-nek egy korábbi regényéről (*Silja* címmel, a főszereplő nevével jelent meg magyarul, holott a finn cím: *Nuorena nukkunut* = Aki fiatalon aludt el) szóló írása. A *Silja* 1938-ban jelent meg magyarul, Németh László rövidnek mondható cikke a *Kelet népe*-ben 1940 legelején, de nem sokkal később a *Kisebbségben* harmadik kötetébe is belekerült. Az is tény, hogy (ha figyelmet szentelünk ennek, ha nem) a magyar vidék ezt követően válik Németh László fontos témájává. „A természet, a vidéki élet mint modell, mint az emberi és természeti harmónia letéteményese elsősorban az *Égető Eszter*-ben ölt majd testet, s Németh László ún. vásárhelyi korszakával, a 40-es évek második felével hozható összefüggésbe.”¹

Amiképpen Sillanpää-ből a finn táji, emberi környezet formált művészi tökéletességet, úgy fogja *Égető Eszter* alakja – s a regény további vásárhelyi szereplői – a magyar vidék lelkiségének bizonyos értékeit megörökíteni. Ez a fajta lokális „lelkiség” egészen más célzattal és művészi eredménnyel, de nem előzmény nélkül való olyan magyar íróóriásoknál, mint Mikszáth vagy Krúdy. Ezért is lényeges és nagyszabású eredetiséggel gyarapító ihlet tehát a Sillanpää-regény. Cikkében is kifejti Németh László, hogy ez a regény nemcsak Proust és Gide, hanem Virginia Woolf és Knut Hamsun regényvilágától is távoli és eredeti elbeszélésmód irányában jelent ihletést az ő számára. Mintha Sillanpää Nobel-díja is arra ösztönözné, hogy ne a nagy nyugat-európai modelleket kövesse, hanem egy jellegzetes magyar elbeszélésmód irányában találjon megoldást. (Ebből sok minden átkerül majd a 60-as években született *Irgalom* valóságemeibe is, főképpen a női főszereplő példaadó képlete révén.)

1943-ban, tehát már a II. világháború szorításában a *Nagyváradi beszéd*-ben írja le egy esti beszélgetését Gulyás Pállal a Bocskai-kertben a csendes alföldi éjszakában: „mi állatok mind

¹ IMRE LÁSZLÓ, „A csendes eltűnések verőfénye” (Németh László: *Sillanpää-ről*) In: IMRE LÁSZLÓ, *Irodalom és küldetés*, Miskolc, Felsőmagyarországi Kiadó, 2000, 76.

a növények parazitái vagyunk. Szerves anyagot csak ők tudnak alkotni: az állat csak leéli, kifosztja őket. A ragadozó kétszeres élősködő: a parazita parazitája. Az egész állatvilágban csak az ember – főként a művész – az emberi kultúra – épít növényformán. Mintha ez volna az ember hívatása a földön: a világ növényi alaptermészetét helyreállítani...”² Kristóné Kenéz Kató, az *Égető Esztert* ihlető szállásadó, de az *Égető Eszter* több más szereplője is ezt a vidéki élet egyszerűségében, sajátos magyarságában tetten érhető morált örökítené tovább az *Irgalom* Kertész Ágneséig. Igaz, 1945-46-ban üldözöttek még nem, legfeljebb száműzöttek érezheti magát hódmezővásárhelyi tanárkodása kezdetén, ámde az itt kiteljesedő életmű szinte követhetően a magyar vidéknek ezt az idillt ígérő, vagy legalábbis értéket teremtő többletéhez csatlakoztatható. Grezsa Ferenc máig érvényes (és felül nem múlt) eredményességgel, adatgazdagsággal és újszerű interpretációkkal gazdagított monográfiája³ voltaképpen ezt a sokarcú félétizedet dokumentálja. Akárcsak Sillanpää regényében (persze másféle környezetben és értelemben), itt is az idill a legfőbb értékkeremtő. Mint többször, több helyütt kifejti: az ő számára az idill a szépen beosztott nap, a jól menő munka és olyan emberek szomszédsága, akiknek az életét helyesli. Ez nem pusztán Kristóné közelségét jelenti, hanem például az ugyanitt lakó Szabó családot (tanár házaspár és két kislányuk), s tanártársai közül is a hozzá közelebb állókat, a Sipka házaspárt és másokat.

A regény hosszan elidőz *Égető Eszter* gyermek- és ifjúkorán is, akinek életsorsát a vásárhelyi „örültek” környezik. (Tudvalevő, hogy a regény eredeti címe *Örültek* lett volna.) Eszter sorsa az öntörvényűség mellett olyan magyarázatot is megenged („jóindulatú” interpretációk tettek is erre kísérletet), amely szerint ez a szocialista közösségesszménnyel párhuzamos értékmódosulásként is magyarázható, holott valójában a keresztény normarendszerhez áll legközelebb. „Németh László etikai rendszerének a keresztény érték-és normavilághoz való kötődése mindig is szembetűnő volt, de maga az író (a 30-as években is) szemérmesen tartózkodott szorosabb kapcsolat kinyilvánításától. Inkább protestáns kultúrtörténetre vonatkozó írásai voltak árulkodók, s már korán „Tolsztoj inasa lesz” annyiban is, hogy nem egyetlen valásban, hanem a nagy világvallások közös alapelveiben sejti meg az életalakítás, az üdvösség lényegét.”⁴

Érzékelhető nemcsak az *Égető Eszter*ben, de a 40-es évek más Németh László írásaiban is általánosnak, illetve korhoz és helyhez kötött értékdilemmáknak a szembeállítása. A regénybeli Méhes (az író alteregója), illetve sokféle szociális vagy etikai törekvés (esetleg némileg utópisztikus színezete) ugyan meglehetősen korhoz kötött (például a Németh László önéletrajzi írásaiból megismert Debrecen melletti bocskaiakerti „kitelepülés”), miközben mindezek máig eleven dilemmákat hordoznak. Az időben távolodva a tanyasi tanulók felkarolása, aztán a pedagógiai kísérletek mégis hordoznak máig, sőt holnapig érvényes alaptörekvéseket.

Az áldozatvállalásnak az *Irgalom* felé előre mutató variánsa az *Égető Eszter*ben az, ami pusztán és egyértelműen az emberi, gyermeki szolgálat és segítőkészség. A műben ez először talán a haldokló apját ápoló Eszter élményében ölt katartikus formát. „De a test mindjobban megkövetelte az ápolást. Az izzadás pálló sóréteggel vonta be az egész bőrfelületet, a lepedő elmocskosodott, a hátán felfekvések kezdődtek. Emelni, fordítani kellett őt akkor is, amikor

² NÉMETH László, *Nagyváradi beszéd* In: NÉMETH László, *A minőség forradalma – Kisebbségben I-II*, Budapest, Püski Kiadó, 1992, 1295–1296.

³ GREZSA Ferenc, *Németh László vásárhelyi korszaka*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1979.

⁴ IMRE László, *Az Égető Eszter újraértelmezéséhez* In: IMRE László, „Felszabadult irodalom?” Műfajok választútján a XX. század második felében, Szombathely, Savaria University Press, 2007, 26–27.

a doktor nem volt ott. S ő a leggyöngédebb mozdulatokat találta ki, hogy a megránduló testet tisztán tarthassa. Ahogy a karjaiba fogta, kis Eszti Pieta képei jutottak eszébe. Nem hiába festették olyan szívesen a régi nagy festők. Ez a legszomorúbb, s mégis a legszebb asszonyi érzés: az elpusztult nagyságot úgy, mint fiacskánkat egykor, a közömbös emberiség helyett az ölünkben tartani.”⁵ Az áldozatvállaló kegyelettel az *Égető Eszter* valóban az *Irgalom* felé mutat előre. (A legenda szervül itt a mélylélektani analízissel a türelem és a belátás üdvtanához.) A didaktikus tantörténettől pedig ugyanaz menti meg, mint az *Irgalmat*: a II. világháború, s az ahhoz kapcsolódó hitlerista és sztálinista barbárság ellenében működik a vásárhelyi létben a belátás és az emberség princípiuma. Miközben az egész cselekmény mégiscsak a történelem makromozgásának van kiszolgáltatva. És ennek ellentéte a mozarti dallam, mely a Bercsényi utcai idillt teszi legyőzhetetlenné. (Németh Lászlónak a Trianon katasztrófájával is magyarázható ifjúi tenni akarása ezúttal a vidéki idill védelmében ölt legyőzhetetlen formát.) Az pedig, hogy a keresztyén megbocsátáselv értékbizonyosságát a szocializmushoz fűződő várakozással is próbálták elfogadhatóvá tenni „jóakarató” bírálók, az egy ma már nehezen rekonstruálható értelmezési manőver eleme lehetett.

Az értékhűségnek az az igényessége, amit a regényhős *Égető Eszter* testesít meg, bő félszázad során sem veszített érvényességéből. Az akkori kisvárosi viszonylatok már nagyon régen áldozatul estek sokféle rendszerváltozásnak és visszaváltozásnak. „A regény művészi formája is a múlté immár, de nem a meghaladás egyszerű képlete folytán. Művészet és értékorientáció azonban a mozarti példa szerint nem korszerűtlenné válik, hanem olyan kulturális kincsek közé emelkedik, melyekre a helyesen tájékozódó utókornak újra és újra igénye lesz, vagy kellene lennie, ha érdekeit helyesen ismerné fel.”⁶

A témájában és élményeiben a vásárhelyi korszakot megörökítő *Égető Eszter* mellett némileg lezárásképpen a címben ígért választ is illik megkísérelni: milyen műfajokban és milyen értékválasztásokkal válik 1945-től 1950–51-ig terjedő szakasz Németh László életművének talán leggazdagabb korszakává. Grezsa Ferenc korszakolását követjük ezúttal is. Az óraadói és a pedagógiai szakírói művek megszületésének körülményei tisztázódnak, aztán a tanári tevékenység szakaszai. A drámaíró nagy korszaka a *Sámsonnal* indul, s további remekművek közül is az *Eklézsia-megkövetés*, majd a Széchenyi-dráma emelkedik ki. A regényírás és az esszé fejezetei, a kultúrtörténeti esszék és tankönyvfejezetek következnek a nagy remekmű, az *Iszony* befejezéséig. Folyóirat-publikációi után jelenik meg az *Égető Eszter*, s mindezek állandó háttere a „gigászi” műfordítói tevékenység, s ’56-hoz közeledve a vallomásos drámai remekművek, a *Galilei* és a *II. József*. Hiba lenne, s pláne lokálpatrióta túlzás, ha azt mondanánk, hogy Németh László legmaradandóbb művei köthetők Vásárhelyhez. Nem egy emlékezés, s pláne rövid visszatekintés feladata lenne, inkább alapos, értékelismerő elemzése. Ez – természetesen – gyakori jelenség. Hiszen egy valamikori nagy sikerű és magas nivójú írói életmű iránt a következő írói és irodalomértelmezői nemzedék éppenséggel nem szokott értékelismerő vállalkozásba fogni. A maguk friss információi alapján tájékozódnak, miközben bizonyos vitathatatlan értékű életművek iránt nem tanúsítanak kellő értékfogékonyságot. (Ilyesmi történt Arany Jánossal is a 19. század utolsó éveiben.) De a Petőfi-nemzedék Berzsenyit, a századforduló Aranyt sem tudta eleven örökségre ébreszteni. Talán az elmúlt években sem Németh

⁵ NÉMETH László, *Égető Eszter* In: *Németh László munkái*, Budapest, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971, 466.

⁶ IMRE, *Az Égető Eszter újraértelmezéséhez...* uo., 31.

Lászlót érzik sokan aktuálisnak. Lehet, hogy az utóbbi évtizedek interpretációtömege is „elállta” az útját az újraértelmezésnek.

Gondolom, Hódmezővásárhelyen könnyebb érdeklődést kelteni a városhoz ezer szállal kötődő írói világ iránt. Holott a *Pusztuló magyarok* vagy a *Harc a jólét ellen* gyilkos gúnykacaja mintha a 21. században aktuálisabb lenne, mint valaha. A morális és intellektuális remekművekben nem gazdag magyar színpad hátha egyszer még újra hozzányúl a nemzetpedagógia groteszk hagyományához, ha már a *Széchenyi* vagy a *Husz* tragikus pátoszával kevésbé könnyű manapság boldogulni.

